Portrete în dialog

În viață sunt lucruri care nu se fac. Şi care totuşi se fac...

PÉTER VÁRDY
în dialog cu
IMRE TÓTH

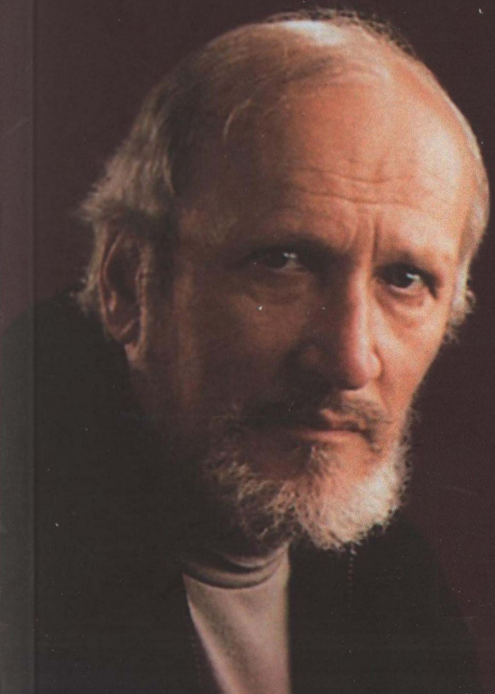

HUMANITAS

Imre Tóth (n. Imre Róth, 26 decembrie 1921, Satu Mare – 11 mai 2010, Paris) a fost un filozof și istoric al matematicii maghiar născut în România. După studii de matematică și filozofie la Universitatea din Cluj (1945–1948), a fost conferențiar la Facultatea de Matematică și Fizică a Universității din București, specializarea Istoria și filozofia matematicii (1949–1969). Ca urmare a evenimentelor din Ungaria din 1956, Tóth a fost exclus din Partidul Muncitoresc Român în 1958, lucru care i-a afectat cariera universitară. În 1969 a hotărât să emigreze în Germania Federală. A fost Gastprofessor la Institut für Geschichte der Naturwissenschaft, Goethe-Universität, Frankfurt am Main (1969–1971); profesor suplinitor la Institut für Philosophie der Ruhr-Universität, Bochum (1971–1972); profesor titular la Institut für Philosophie, Universität Regensburg, șef al Catedrei de istoria și filozofia științei (din 1972); a ținut o serie de prelegeri la École Normale Supérieure, Paris (1975, semestrul de vară); Visiting Fellow la Princeton University (1975–1976) și membru al Institute for Advanced Study, Princeton, N. J. (1980–1981); Visiting Professor la Universitatea Twente din Enschede, Olanda (1982); cursuri semestriale la Istituto Italiano per gli Studi Filosofici, Napoli (începând din 1987). A predat la Universitatea din Regensburg până în 1991, după care s-a retras la Paris. Printre cele mai importante studii și cărți ale sale se numără *Das Parallelenproblem im Corpus Aristotelicum* (1967), *Ahile. Paradoxele eleate în fenomenologia spiritului* (Editura Științifică, 1969, reed. în pregătire la Ed. Humanitas), *Die nichteuklidische Geometrie in der „Phänomenologie des Geistes"* (1972), *Gott und Geometrie. Eine viktorianische Kontroverse* (1982), *I paradossi di Zenone nel „Parmenide" di Platone* (1994), *Palimpsest* (ed. rom. Humanitas, 1995), *Aristotele e i fondamenti assiomatici della geometria* (1997), *Lo schiavo di Menone, Commentario a Platone, „Menone 82 B-86 C"* (1998), *Être Juif – après l'Holocauste* (1999).

Péter Várdy s-a născut în 1935 la Budapesta. În 1954 și-a început studiile la Facultatea de Inginerie Tehnică din cadrul Universității Tehnice din Budapesta. După intervenția sovietică din Ungaria (noiembrie 1956) a părăsit țara și și-a continuat studiile la Universitatea din Delft, unde a absolvit în 1962. Interesat de filozofie, a decis să-și continue studiile la Universitatea din Freiburg i. Br. În 1966 a fost numit lector la Universitatea Tehnică Twente, stabilindu-se astfel definitiv în Olanda, la Enschede. A predat, între 1966 și 1999, istoria filozofiei și filozofia științei dintr-un unghi metafizic neobișnuit: fundamentarea lor în principiul absolut al auto-referinței. Principala sa preocupare a fost să arate importanța constitutivă a auto-referențialității atât în matematică, fizică și tehnologie, cât și în opera unor artiști contemporani ca Magritte, Escher sau Woody Allen. Printre scrierile sale se numără „Some Remarks on the Relationship Between Russell's Vicious-Circle Principle and Russell's Paradox", *Dialectica*, XXXIII (1979), nr. 1; „Zur Dialektik der Metamathematik", în *Hegel und die Naturphilosophie*, M.J. Petry (ed.), Stuttgart-Bad Cannstatt, 1987; „Das Einstein Podolsky Rosen Paradoxon und der Begriff der Natur in der Quantenphysik", în *Hegel-Jahrbuch 1989*, H. Kimmerle e.a. (ed.), Giessen, 1989; „Das Lächerliche und das Absolute. Anmerkungen zu Platons Euthydemos", în *Logik, Mathematik und Natur im objektiven Idealismus. Festschrift für Dieter Wandschneider. (Hrsg. von Wolfgang Neuser, Vittorio Hösle unter Mitarbeit von Bernd Braßel.)*, Würzburg, Königshausen & Neumann, 2004, *Gúny és öncáfolat, avagy a kópé Szókratész* (Tóth Imre emlékének), Pont Kiadó, Budapesta, 2010. Una dintre temele cercetării sale este așa-numita „problemă evreiască" în Ungaria: „The Unfinished Past – Jewish Realities in Postwar Hungary", în *The Tragedy of Hungarian Jewry. Essays, Documents, Depositions. In Series: East European Monographs*, No. CCVIII, R.L. Braham (ed.), New York, 1986.

În viață sunt lucruri care nu se fac. Și care totuși se fac...

Péter Várdy în dialog cu Imre Tóth

Traducere din maghiară de
Gabriela Maaz

Prefață de
Gabriel Liiceanu

Postfață de
Péter Várdy

HUMANITAS
BUCUREȘTI

Redactor: Mona Antohi
Coperta: Ioana Nedelcu
Tehnoredactor: Manuela Măxineanu
Corector: Cristina Jelescu
DTP: Radu Dobreci, Dan Dulgheru

Tipărit la Artprint

Várdy Péter
„Az életben van, amit az ember nem tesz. És tesz..."
Beszélgetések Tóth Imrével
Copyright © PONT Kiadó, Budapest, 2004
All rights reserved.

© HUMANITAS, 2014, pentru prezenta versiune românească

Fotografiile au fost obținute prin amabilitatea
doamnei Anne Tóth și a domnului Péter Várdy, cărora le mulțumim.

ISBN 978-973-50-4605-7
Descrierea CIP este disponibilă
la Biblioteca Națională a României.

EDITURA HUMANITAS
Piața Presei Libere 1, 013701 București, România
tel. 021/408 83 50, fax 021/408 83 51
www.humanitas.ro

Comenzi online: www.libhumanitas.ro
Comenzi prin e-mail: vanzari@libhumanitas.ro
Comenzi telefonice: 0372 743, 382, 0723 684 194

*Un umanist florentin rătăcit în secolul XX**

E important, cred, pentru cititorul acestei cărți să știe ce biografie fabuloasă a avut Imre Tóth, primul personaj „astral" (în sensul folosit, pentru acest cuvânt, de Stefan Zweig) care mi-a intrat în viață pe când eram student în anul II. Văd și acum culoarele frumos mozaicate ale Facultății de Drept și Filozofie, pe care, cu un mers deopotrivă țeapăn și delicat, purtând întotdeauna papion vișiniu-putred (la începutul anilor '60 asta era o crimă care echivala cu portul pălăriei în anii '50) și îmbrăcat cu un sacou când *gris-poivre*, când bleumarin, apărea la curs Imre Tóth. Intra în amfiteatrul mare „Dimitrie Cantemir", dar nu urca niciodată pe podiumul catedrei, ci, executând un du-te-vino neîntrerupt pe toată lățimea sălii, în spațiul rămas liber între primul șir de bănci și podium, plonja direct într-un discurs care curgea, vreme de 50 de minute, ca apa unui râu liniștit. Rotunjea vocalele după modelul „limbii hune" (așa îi plăcea să numească, cu o ironie drăgăstoasă, maghiara), care era limba lui maternă. Din când în când, părând că iese din propria-i transă, arunca pieziș și complice câte o privire către suta de studenți răspândiți în semicercul sălii și care auzeau, pentru

---

* Fragment extras din Gabriel Liiceanu, *Dragul meu turnător*, Humanitas, București, 2013, pp. 166–192 (*n.ed.*).

prima oară, numele lui Pico della Mirandola, al lui Marsilio Ficino, al lui Luca Pacioli sau al lui Hippias din Elis, precum și un fel de-a vorbi din care dispăruseră cu desăvârșire poncifele tuturor materiilor infame care se predau în anii '60 la București sub numele de „filozofie".

N-am înțeles niciodată cum, sosit în București de la Universitatea Babeș-Bolyai din Cluj și știind o română aproximativă – asta se petrecuse în 1949 –, ajunsese să o vorbească nu numai fără greșeală, dar imprimându-i o marcă stilistică personală pe care puțini intelectuali români reușeau s-o obțină într-o viață. Când, mai târziu, l-am întrebat cum învățase „limba vlahă", mi-a răspuns că citind *Contemporanul*, în care se exersau, ce-i drept, după ce treceai de paginile editoriale, cele mai rafinate spirite ale vremii. După 1957, unele dintre ele (Mihai Rădulescu, de pildă, care făcea cronica muzicală) vor dispărea de-acolo, luând drumul pușcăriei. Cum se putea învăța perfect o limbă la scurtă vreme după ce intrai în mediul ei cultural n-am înțeles, obișnuit cu inhibițiile mele lingvistice, niciodată. Prin anii '80, după ce trecuse prin mai multe universități ale lumii, Imre dădea interviuri, ținea cursuri și scria cărți în maghiară, română, franceză, germană, engleză, italiană, poate și în olandeză.

Se născuse în 1921, la Satu Mare (Szatmár), într-o familie de evrei unguri. Mi-a povestit că avea 20 de ani când a fost torturat de jandarmii hortiști într-o capelă catolică transformată, în timpul săptămânii, în cameră de anchetă și tortură. (În weekend era redată cultului și slujbelor.) Legat de banca de rugăciune cu fața-n sus („ochii îmi cădeau pe statuia *bleu ciel* a Fecioarei Maria"), i-au zdrobit un testicul. Ca tânăr ilegalist comunist, ajunge apoi la închisoare; aici, un coleg cu care avusese un diferend face să se prăbușească un bloc de beton peste el. Stă două luni pe un pat de spital

militar, cu oasele bazinului zdrobite. De-aici mersul lui țeapăn, cu pieptul ușor bombat.

Era frumos. Petru Creția, evocându-l în prefața *Palimpsestului*, spune că semăna bine cu actorul Paul Newman. Un oval perfect al capului, fruntea înaltă, nasul bine alungit, buzele arcuite și pline. Avea, în privirea albastru-verzuie, un permanent licăr straniu. Te fixa când și când în timp ce vorbea, vrând parcă să te facă atent la subînțelesuri și la marile volute ale spuselor sale. Logoreic, te prindea și te prelua – minute și minute în șir, de obicei în mijlocul camerei, de unde nu te mai puteai desprinde – în fluxul vorbirii sale, ținând tot timpul în mâna stângă o pipă. În Frankfurt, când ne plimbam, se oprea în fața celor mai luxoase magazine de tabac, ținându-mi mici prelegeri despre calitățile lemnului sardinian sau cipriot din care erau făcute pipele din vitrină. Cu mâna dreaptă gesticula expresiv, rămânând pentru câteva secunde cu degetele întoarse în aer în cele mai ciudate și elegante poziții.

Totul în el concura la întruchiparea unui dandy, al idealului baudelairian de bărbat împlinit. Se poate imagina lesne un dandy tânăr-evreu-ungur-ilegalist-comunist, dar foarte greu unul care, după ce „ai lui" preluaseră puterea, trebuia să devină activist de partid. Imre era nobil prin fiecare fibră a ființei sale. Aducea când a prinț florentin, când a umanist olandez portretizat de Holbein, când a aristocrat care, întors de la vânătoare, întinde mâna încă înmănușată după cupa de șampanie. Însă ar fi fost imposibil să ți-l imaginezi ținând un discurs în fața maselor proletare dintr-o uzină. Nu-i de mirare că, rugat să coboare din camera de hotel la prima ședință de partid a tovarășilor săi intrați în legalitate, a răspuns că vine după ce se va termina *Ciaccona* lui Bach, pe care tocmai o asculta la radio.

În 1949, nu știu din ce motive, a părăsit Clujul pentru București, unde a devenit conferențiar la Facultatea de Matematică și Fizică, specialitatea istoria și filozofia matematicii. Funcții și sarcini în „aparatul de partid" nu a primit, asemeni altor colegi ai lui cu o traiectorie politică asemănătoare. A fost scuturat prin ședințe pentru „atitudini cosmopolite" și, până la urmă, a fost dat afară din partid. Oricum, Dumnezeu să-i dea sănătate cui a trecut în programa Facultății de Filozofie disciplina pe care o preda Imre, făcând în felul ăsta cu putință întâlnirea noastră! Fără ea, destinul meu ar fi luat-o pe alte cărări, de vreme ce el e cel care, până la urmă, mi-a deschis, în deplină gratuitate și slujind un ideal al binelui, ușa universităților germane, mai întâi trimițându-mi formularele pentru o bursă DAAD, apoi pregătindu-mi șansa de a concura pentru o bursă Humboldt.

Straniu este că Imre, venit în Bucureștiul balcanico-levantin din civilizația austro-imperială a nordului, a reușit să se integreze aici nu numai firesc, dar și cu o fervoare suspectă, ca să nu spun cu o anume perversitate. Prietenul lui, Petru Creția – s-au cunoscut în anii '60 cu prilejul câtorva prelegeri despre paradoxele eleaților (de aici se va naște prima lui carte publicată în 1969 în română: *Ahile. Paradoxele eleate în fenomenologia spiritului*) pe care Imre a fost invitat să le țină la Societatea de Filologie Clasică –, într-o splendidă evocare pe care i-o face treizeci de ani mai târziu, remarcă același lucru:

> În vremea aceea visa că aparține unui București subteran și ocult, unei reverii mateine ale cărei determinări contingente mărturisesc că îmi scapă. Rămâne faptul că acest personaj cosmopolit are adânci rădăcini în lumea noastră și în pătimirile ei, de care, acum departe de ea, continuă să fie, într-un chip mai degrabă oniric, legat.

Câteva rânduri din ultima scrisoare pe care am primit-o de la Imre, din 18 februarie 2009, confirmă spusele lui Petru Creția:

> Am avut plăcerea [regăsirii] atâtor evenimente din propria mea viață petrecută la București – în acest oraș frivol, decadent, strălucitor, care, în ciuda unei imanente murdării perfide, în ciuda lichelelor sale brillantes, m'a acoperit cu căldura erotică a corpului său sufletesc.

La București – unde va rămâne timp de două decenii și se va căsători cu o frumoasă doamnă Lambrino, fiica lui Lulu Lambrino, fratele lui Zizi Lambrino – locuia în casa soției sale, o vilă cu două niveluri de pe o străduță care dădea în Piața Dorobanți. Îmi imaginez ce trăire estetică pe bază de contradicție hegeliană avusese Imre când a luat-o de soție pe Ioana Lambrino. Își spusese, neîndoielnic, că pune în atingere un rejeton al fostului ideal comunist (veștejit între timp în sufletul și judecata lui) cu nepoata unei femei care avusese parte de grațiile unui rege. Casa în care se mutase și unde m-a invitat la scurtă vreme după ce ne-am cunoscut era plină cu mobilier franțuzesc, decorată cu gravuri, cu vase și porțelanuri prețioase, cu splendide vitrine în care Imre, când îl vizitai, bântuit de pasiuni de numismat în acea perioadă, îți arăta cu mândrie monedele eline și romane colecționate de el. Acolo am văzut prima (și singura) oară un porțelan de Sèvres ieșit din atelierele supravegheate de doamna de Pompadour, o piesă clasică Wedgwood, cu celebra combinație cromatică de alb și bleu, câteva piese de Renaștere germană, porțelanuri Art Nouveau și Art Déco. Îi stătea bine printre toate aceste splendori. Când a plecat („a fugit") în 1969 în Germania – unde prietenul lui din tinerețea clujeană, Edmund Pollak (ajuns acolo încă din

1955 și devenit înalt funcționar la Rektorenkonferenz, un soi de minister pentru învățământul universitar german), l-a ajutat să ocupe un post de *Gastprofessor* la Frankfurt –, a renunțat la toate astea. Soția lui a rămas în țară, după ce a încercat o vreme, zadarnic, să-l recupereze, iar el, la cei 48 de ani câți avea, s-a îndrăgostit de Siegrid, una dintre studentele sale, roșcată, pistruiată, tunsă băiețește și cu pielea obrazului alb-sidefie. Am cunoscut-o în saltul de o săptămână pe care l-am făcut atunci de la Aachen la Frankfurt. Amorul lor era în toi, la scurtă vreme după aceea s-au căsătorit, iar în toamnă, când eu m-am întors în țară, Siegrid a născut o fetiță care purta numele frumos de Anaïs, iar peste câțiva ani a venit pe lume sora ei, Vanessa. Evoluția acestui cuplu născut din iubirea între un profesor și studenta lui a virat în final către catastrofă. Când fiica ei cea mare abia intrase în adolescență, Siegrid s-a sinucis.

Când l-am revăzut pe Imre în 1983 (eram bursier Humboldt), locuia singur, la douăzeci de kilometri de Regensburg, la țară, într-o casă cu un singur nivel, cu vreo șase camere grupate într-un plan perfect dreptunghiular. Precizez asta pentru că vreau să explic în continuare cum poate ajunge o casă instrumentul integral subordonat compunerii unei cărți. E vorba de volumul care, doisprezece ani mai târziu, va apărea la Humanitas într-o ediție oarecum de lux: *Palimpsest. Teologia negativă a triunghiului.* La sfârșitul cărții, Imre specifică timpul investit în elaborarea ei: „Mai 1981, Princeton, N.J. – Mai 1992, Paris, Montmartre". Unsprezece ani! E foarte probabil o carte unică în lume și, cum spune traducătorul ei în română, Petru Creția, „una dintre cărțile cele mai însemnate ale acestui sfârșit de veac". Și totuși, în ea, autorul nu scrisese nici măcar un rând care

să-i aparțină. În ciuda acestui fapt, era *creația* lui, adică produsul instituit printr-un gest fără precedență, ceva unic, care anula prin prestigiul său de ființă primordială neantul subiacent. Aceasta a fost revelația „omului Renașterii", ne spusese Imre la unul dintre cursurile sale: că din viscerele noastre spirituale poate țâșni ceva ce nu existase niciodată până atunci. Și că, în felul acesta, neantul putea fi convertit la ființă, negația și afirmația coexistând, chemându-se necontenit una pe alta, în jocul infinit și aleatoriu al istoriei Spiritului. „Creația strigă în Piața Mare!" afirmase Pico della Mirandola, din care Imre cita la cursuri cu fervoare. Propoziția conținea de fapt un îndemn nou, spunea el. Din clipa aceea omul ajunge să înțeleagă că stă în puterea oricui să-și mobilizeze forțele către o naștere originală, analogă creației divine. Dar care, în operația ei de de-neantificare, presupune *un combat du Diable.*

Ei bine, *Palimpsestul* lui Imre era o asemenea *creație*. Și, deopotrivă, punerea în scenă a mecanismului ei, a „iarmarocului pestriț și zgomotos" (Petru Creția) sub forma căruia, prin actele separate ale creatorilor, care afirmă și contestă deopotrivă, se manifestă spiritul când intră în lume. Așa cum spuneam, Imre nu scrisese nici un rând în paginile acestea și totuși lucrase la carte unsprezece ani. Cum era cu putință așa ceva? Avusesem privilegiul să contemplu, vreme de o săptămână cât mă invitase să stau la el, felul în care funcționa atelierul anume creat pentru această stranie zămislire. Locuisem la el, cu el, în acest atelier al *Palimpsestului* în care-și transformase casa.

Titlul original (fusese publicată mai întâi în Franța) era *Palimpseste. Propos avant un triangle*. Cartea era un *colaj*. Era pusă în scenă coliziunea formelor de gândire care crezuseră rând pe rând, prinse într-un *agón* infinit și fără rezultat final,

în postulatele absolut incompatibile ale celor două geometrii, euclidiană și noneuclidiană: cum că fie suma unghiurilor triunghiului este egală cu două unghiuri drepte, fie inegalitatea cu două unghiuri drepte a sumei este cea adevărată. Miza finală nu era una de istorie a matematicilor; pornind de la cazul lor particular, „înscenarea" lui Imre urmărea de fapt să pună în evidență lumile mentale care, potrivit unei vorbe a lui Leibniz, păreau „nu numai că se ivesc din nimic, dar chiar prin ele însele". Pentru a realiza această intrigă uriașă (scena dramei era întreaga istorie a culturii europene), Imre convocase *cinci sute optzeci și nouă* de „voci" (le-am numărat!), reale sau fictive (autori sau personaje create de ei), punându-le să stea de vorbă peste veacuri fără respect pentru cronologia reală, înfruntându-se, după voința de a le introduce în scenă a autorului palimpsestic, într-un „prezent etern", care amesteca iar și iar, într-un joc universal, văduvit de reguli prescrise, cărțile de joc ale creațiilor individuale.

Cum arătau „vocile" în înfruntarea lor lipsită de deznodământ și înghițite până la urmă în „triumful spiritului asupra propriilor sale necesare îngrădiri" (Creția)? Și, cu această întrebare, mă apropii de povestea locuinței-atelier de lângă Regensburg și de istoria elaborării miraculosului obiect. Subtitlul francez al *Palimpsestului*, fandosit, snob și manierist precum însăși persoana autorului, era, cum spuneam, *Propos avant un triangle*. Imre era foarte mândru de acest *jeu de mots* și, dacă gestul ăsta ar fi încăput în codul lui, mi-ar fi făcut neîndoielnic cu ochiul ori de câte ori aducea vorba de el. *Propos avant*, extras în manieră imretothiană din răsturnarea lui *Avant propos*, trimitea în același timp la toate rostirile făcute de-a lungul timpului de către cei care meditaseră, având un triunghi „în față" (pe ecranul minții), la paradigma adevărului absolut, presupusă a se fi întrupat în

postulatul geometriei euclidiene; dar și la cei care rostiseră „cuvinte" (*propos*) inspirate de triunghiul noneuclidian, chiar „înainte" (*avant*) ca acesta să fi acces la existență. (Imre făcuse o oarecare senzație cu studiul *Das Parallelenproblem im Corpus Aristotelicum*, pe care-l publicase în 1967 la Springer și în care dovedea existența unor propoziții noneuclidiene în textele lui Aristotel.)

Cine erau cei convocați să-și rostească replicile date, în cele mai diferite contexte, „în fața unui triunghi"? Cine erau cele cinci sute optzeci și nouă de voci puse să stea de vorbă în răspăr cu timpul? Căci, în cartea lui Imre, Aristotel i se putea adresa, cu cel mai desăvârșit firesc, lui Riemann, Platon lui Paul Cézanne, Cicero lui Dante, Luca Pacioli lui Apollinaire, dar și Hamlet, Don Juan, Sganarelle, Ivan Karamazov oricărui personaj istoric real, descins în această dramă de idei dintr-o epocă sau alta, pentru motivul simplu că logica replicilor nu avea nimic comun cu cronologia rostirii lor sau cu existența vreunui personaj, ci numai și numai cu spațiul atemporal al „spiritului obiectiv" hegelian. În prefața la traducerea românească a *Palimpsestului*, Petru Creția face inventarul identității personajelor și accentuează, implicit, irelevanța apartenenței lor la un domeniu de activitate sau altul.

> Participă la această *oratio perpetua* nu doar geometri și, în genere, matematicieni, ci și filozofi, și teologi, de la cei mai mari până la cei uitați, literați de toate hramurile și de toate școlile, profesori iluștri și publiciști obscuri, genii și maniaci, apărători ai bunului-simț și profeți zănatici, spirite dezinteresate și partizani ai unor trufașe și agresive ideologii.

Imre avusese, așadar, ideea genială de a-l înlocui pe autorul tradițional, care producea cartea ca soclu al discursului

propriu, cu un păpușar de idei: se mulțumea să tragă sforile și să conducă, după gustul, știința și inventivitatea lui, baletul celor câteva sute de dansatori, colând piruetele lor într-o superproducție decadentă, amestec de nebunie, rigoare și farsă spirituală. Dar cum reușise oare să colecționeze tot ce se rostise pe lume despre scandalul unor postulate geometrice incompatibile? Și asta într-o vreme când computerul nu exista? (Să spunem însă că nici astăzi operația nu poate fi refăcută.) Cum reușise apoi să-i convoace la straniul lui banchet, pe lângă cei mari, și „pe cei uitați", „publiciștii obscuri", „profeții zănatici" și „literații de toate hramurile"?

Și cu asta intrăm în laboratorul maniacului care a fost Imre. Pentru că numai cineva care era în stare să-și pună în paranteză tot restul vieții (făcându-i, uneori, să plătească cu viața pe cei care năzuiseră să ocupe un loc definitiv în viața lui – Siegrid?) putea duce la capăt un asemenea proiect. De fapt, „se călugărise". O parte (și, desigur, cea mai mare) din cei unsprezece ani cât a durat elaborarea *Palimpsestului*, Imre a petrecut-o în bibliotecile Europei. Snobul din el, fascinat de vechime și de misterul infinit al locurilor unde se odihneau cărțile nedeschise, îmi povestea la cină (de fapt nu prea avea în casă altceva decât iaurt) trăirile pe care le încerca când trecea dintr-un oraș universitar în altul. Pipăise manuscrise, răsfoise incunabule și *in-folio*-uri vechi de câte cinci-șase sute de ani. Zăbovise în repetate rânduri în sălile de la Bodleiana, Ambrosiana sau Marciana. Fotografiase, xerocopiase, transcrisese mii și mii de fragmente din care se aleseseră, în final, „vocile" operei.

Iar cartea se alcătuise așa: toate fotocopiile, fișele și dosarele cu care începuse documentarea fuseseră depozitate mai întâi în camera rectangulară – un fel de hală – din fundul casei, minimal mobilată. În subsol, pe rafturi de arhivă anu-

me comandate, erau aliniate sute de sertare care glisau pe rame metalice, înăuntrul lor aflându-se, caligrafiate pe fișe de carton perforate și trecute prin tije, nesfârșite bibliografii. Mi le prezenta în fiecare dimineață, urmând indicativele încadrate frumos în micile rame fixate pe fața sertarului, trecând cu mâna peste coama cartonașelor strânse cuminți în adăpostul lor. Când am ajuns la el, la casa de la țară, în 1983, avea deja masate, cum spuneam, vrafuri de dosare în camera din fund, dar migrația lor către celălalt capăt al casei – pe contingente care urmau planul capitolelor și al bătăliei care începuse să se dea în mintea lui – pornise deja. Trei camere fuseseră deja ocupate, într-o ordine doar de el înțeleasă, de armata aceasta de hârtie: vrafuri-vrafuri, cu înălțimi felurite, ocupaseră pervazurile ferestrelor, mesele și scaunele și, în cele din urmă, poziții bine definite pe podeaua fiecărei camere. Existau, desigur, poteci de circulație și locuri de acces pentru orice dosar, hârtie sau însemnare cât de mică. Trupele se apropiau însă amenințător de bucătărie și, după câteva zile de la sosire, mi-am zis că decent și politicos ar fi să plec cât mai repede, ca să eliberez terenul pentru bătălia care, mi-era limpede de acum, urma să înceapă. Oricum, la despărțire l-am lăsat pe Imre așa cum îl găsisem, alergând de dimineața până seara dintr-o cameră în alta, cu pipa în mâna stângă, inspectându-și oastea, mutând „efective" de ici-colo și aducând întăriri de mai multe ori pe zi din camera-rezervor. Necunoscând deznodământul acestui război care avea să se termine abia peste nouă ani, am plecat speriat, și realmente îngrijorat, de imaginea mai marelui meu prieten care bântuia spectral printre maldăre de dosare, într-o enormă casă golașă dintr-un sătuc german.

L-am revăzut abia după 1990, la Paris. Părăsise definitiv Germania și se mutase (unde altundeva?) pe o străduță din

Montmartre (Damrémont?) care se desprindea din rue Lamarck. Întâmplarea face că vărul meu, la care trăgeam ori de câte ori ajungeam la Paris, locuia pe porțiunea de jos a acestei străzi faimoase, ce șerpuia doi-trei kilometri urcând spre vârful colinei. Stăteam la cinci minute unul de altul. Ne vedeam de fiecare dată la cafeneaua din Place Froment sau într-o cârciumă din cartier. Dialogul se relua ca și cum l-am fi întrerupt cu o zi înainte. Căpătasem, în relația cu el, o senzație de străvechime. Mă vedeam mereu cu o ființă știută așa dintotdeauna, pe care o văzusem așa de veacuri și pe care urma s-o văd așa până la sfârșitul timpurilor, schimbând, pe harta lumii, doar locul întâlnirii noastre: București, Frankfurt, Regensburg, Heidelberg, Paris... Imre vorbea, vorbea, vorbea, rotunjind hunic vocalele, cu vocea lui caldă, care, ca pe vremuri, curgea asemenea unui râu liniștit. Nu avea întrebări circumstanțiale, nu era curios să știe ce fac sau ce-am devenit. Mă trăgea, de cum ne așezam la măsuța cafenelei, în tunelul gândurilor și obsesiilor sale. Părea că nu mai aparține nici unui timp și nici unui loc. Devenise un duh, un duh de obediență hegeliană, curios să urmărească la nesfârșit triumful spiritului lumii înălțat de fiecare dată pe nimicirea manifestărilor sale trecătoare, care avuseseră imprudența să revendice de partea lor câte un adevăr absolut.

În ultimii ani îi pierdusem urma. În ianuarie 2009 am primit de la el o splendidă scrisoare pe hârtie *chamoix*, purtând mărcile inconfundabile ale originalității sale, care, căutată și cultivată ani la rând, devenise de mult spontană. (Avea ortografia lui, semnele lui de punctuație, eliminase din scrisul lui majusculele, cuvintele intrau în fluxul exprimării, nemarcate prin fonturi speciale, din indiferent care limbă îi apărea mai întâi pe ecranul minții. Obținuse, prin rupturi de nivel și colaje, o limbă care era doar a lui.) Imre își fabri-

case o hârtie de corespondență cu antet, prin care se prezenta ca membru al unui institut ce reprezenta o mulțime cu un singur element (autorul însuși al scrisorii): *Institut Scandinave de Vandalisme Comparé.* Iată scrisoarea:

Paris, XVIIe, ce dimanche 25 janvier 2009

Gabriel, dragul meu, de mult nu ne-am mai văzut, e mult de când nu ne-am mai vorbit. Timpul trece, pietrele de rinichi rămân * Rămân, într-adevăr? Sper că te-ai debarasat de ele definitiv * Definitiv? Sunt boli, precum bine le știi, care nu se contactează decât o singură dată în viață, pe piață * Ciudat, acum când sunt mai aproape de ieșire ca de intrare, constat cu uimire că stau bine *con la salute* * Un miracol – desigur laic –, dacă mă gândesc la tot ce a trecut prin mine în secolul care ne-a traversat pe noi toți, fără discriminare, fără a ține cont de orice distincție religioasă, de sex, de vârstă, de ideologie, de statut social, de stare economică * Mă gândesc la tot ce a trecut prin mine, dar nu mă lamentez: „vina nu este a zeilor, tu ți-ai ales al tău *Daimon*"– cunoști, desigur, mitul lui Er de pe ultimele pagini ale *Republicii* * Și-mi dau acum perfect de bine seama că am avut și eu un *Daimon*, de mine însumi ales, ales fără nici o constrângere exterioară, pentru care m-am decis cândva, foarte aproape de intrarea în viață, decis în mod liber, nesilit de nimeni, și mă simt decis unic responsabil de toate alegerile și deciziile pe care le-am prins * Știu care vor fi ultimele mele cuvinte: „am trăit" * Da, acum – când nu trebuie să dau socoteală nimănui, îmi dau seama că am fost contemporan cu lumea în care am trăit, am participat pe socoteala și răspunderea mea proprie la evenimentul lumii * Desigur, această participare a lăsat în mine urme adânci, răni care rămân veșnic deschise – și nu vreau să se închidă! * Ultimul an, ultimii doi ani, această participare s-a articulat într-o stare de depresiune profundă, un *abis rempli des ténèbres du non-être* * Tot ceea ce a fost, adică este, viața mea dansa fără întrerupere în fața ochilor mei, ca un roi agitat de fluturi în permanentă mișcare browniană,

o permanentă tortură sadică, ziua și noaptea * Toate macromoleculele miraculoase ale farmaceuticii moderne au rămas fără efect * Unica consolare – slabă, dar oricum o consolare – am găsit în lectura permanentă a Psalmilor, care de altfel au constituit una din lecturile mele preferate și în epoca paleolitică a convingerilor mele comuniste * Precum regelui David, nici pentru mine nu a crescut balsam în Ghilead * În fine, am ieșit din această vale a întunericului, nu știu cum, poate cu ajutorul unicei metodologii eficace, cea a baronului von Münchhausen: m-am tras afară *de profundis*, trăgând de propria mea coamă * În fine, simt că sunt din nou în viață, s-ar putea spune că m-am reînviat, adevărat reînviat * Pe când peregrinam, *im finsternen Tal des Todes*, am vrut zilnic să pun capăt vieții mele (ceea ce desigur nu se va întâmpla niciodată, nu sunt tipul, nemaivorbind de faptul că nu pot expune fiicele mele – Anaïs este jurnalistă la Mitteldeutsche Fernseh în Lipsia, Nessy e medic, șef al unei stațiuni de cancer la clinica din Nürnberg – la o a doua înaltă trădare), dar iată că, spre marea mea surprindere, sunt din nou pe picioare, victima unei frenetice pofte de viață, foame de lucru, și muncesc într-adevăr, muncesc din nou, cerul a devenit din nou albastru, neașteptat, de necrezut * Constat, nu fără o oarecare sfială și o oarecare rușine, că m-am scufundat într-o confesiune necerută, intenția mea originală a fost să-ți scriu o scurtă epistolă de tip afaceri * În noua mea configurație spirituală, mi-a venit pofta să recitesc cartea mea de tine cunoscută, *Ahile*, și, în loc să-mi provoace un acces de vomire, la care mă așteptasem – mă așteptasem într-adevăr la senzația pe care o are cel ce reîntâlnește neașteptat propriile excremente –, nu, nu m-a respins deloc, ba dimpotrivă, am avut impresia că pot și pe mai departe să-mi asum răspunderea pentru acest text * Am decis deci să rup tăcerea și să te întreb dacă Editura Humanitas nu s-ar putea reangaja la o reeditare a cărții. Aceeași întrebare cu privire la *Palimpsest* * Și dacă suntem deja la punctul „întrebări" al ordinei de zi – recent a ieșit la Bollati-Boringhieri, Torino, o cărticică a mea, tradusă din franceză, purtând titlul: *La philosophie et son lieu dans l'espace de la spiritualité*

occidentale. Une apologie (în luna martie iese la Éditions de l'Éclat, Paris, în versiunea originală, împreună cu un eseu: *La philosophie mathématique de Frege. Restauration philosophique et contre-révolution scientifique* – o tentativă de asasinat intelectual) și îndrăznesc să atrag atenția Editurii Humanitas și asupra acestei cărți recente ale mele * Lucrarea a fost inspirată de tezele foarte populare ale filozofiei analitice cu privire la filozofia „continentală", dar și de lucrări numeroase în franceză ale unor autori tiers-mondiști asupra sau, mai precis, contra filozofiei occidentale * Fără nici un accent polemic, mi-am propus doar pur și simplu să scriu un discurs de apărare a filozofiei continentale, mai precis occidentale, o apologie, încercând să prezint ceea ce, după părerea mea, reprezintă în realitate Occidentul. Desigur, sunt, într-o oarecare măsură modestă, realist, ceea ce înseamnă că nu mă aștept la nici un răspuns pozitiv din partea Editurii * De altfel, am deschis pagina de internet a Editurii Humanitas și am fost profund impresionat de tot ce oferă * It is gorgeous, Sir! * Te îmbrățișez cu drag, cu cea mai veche și neschimbată iubire de a mea * Semper idem * Al tău Imre

I-am răspuns, iar începutul scrisorii, pe care am păstrat-o, suna așa:

Imre dragă, nu mai știam nimic de tine și asta mă tulbura periodic, fie în scurtele mele treceri prin Paris, fie când alunecam vertiginos în propriul meu trecut. Pentru că acolo, în trecutul acesta al meu, tu ocupi un loc unic pe care – nu știu dacă te-ai îndoit vreodată – nu l-am uitat defel. Cândva am să-ți fac un portret, pentru că, alături de Petru, ești personajul „cel mai literar" al vieții mele. Nesansa ta este că nu te-a întâlnit Thomas Mann. Dar, cum spuneam, într-o bună zi am să-ncerc să-i țin locul.

Odată cu scrisoarea de răspuns, i-am trimis într-o doară *Ușa interzisă*, o carte pe care o publicasem cu șapte ani înainte. Nu-i dădusem niciodată, cred, vreo pagină scrisă de mine pentru că nici una, bănuiam, nu și-ar fi putut găsi

un loc în sistemul lui de obsesii. Spre uimirea mea, mi-a răspuns. Mi-a răspuns cu o fervoare empatică pe care orice scriitor din lumea asta și-ar dori-o ca supremă răsplată a caznei de-a fi pus pe hârtie un gând, o disperare sau o bucurie. O reproduc, scrisoarea aceasta, mostră oferită mie ca dar final din ființa lui extra-ordinară. Să observăm că *subject*-ul ei este *niente*.

——— Original Message ———
From: emerich.toth0076@orange.fr
To: GABRIEL LIICEANU/PRIVÉ
Sent: Wednesday, February 18, 2009 7:54 PM
Subject: niente

gabriel, iubitule, imi este foarte greu sa exprim in cuvinte (si alte instrumente nu posed) ce explosie de bucurie a izbucnit in mine citind scrisoarea ta si citind textul tau a carui usa este interzisa * am primit curierul ieri 17 februarie marti dupa masa si la ora 05:010 heure locale 18 febr 2009 am terminat lectura * stii, je présume ca sunt un lector, sclav cititor, un anagnostes * ca sa fiu sincer, nu m-am asteptat la nici un raspuns, pour une raison ou pour une autre, m-am asteptat la un raspuns prin tacere totala * ma bucura enorm ca m-am inselat, ca de atitea ori in viata mea * deschiderea usii tale interzise mi-a provocat o placere sensuala si nu am putut decide de a intrerupe lectura * desigur, nu este jurnal, nu este roman, dar este o confesiune, o confesie, poate o spovedanie, si orice confesie trebuie de par son essence sa fie o explosie, o explosie a constiintei, a constiintei de sine * daca un archeolog va deschide cindva paginile volumului va putea afirma ca eu am citit textul intreg, de la primul pina la ultimul cuvint * the evidence: actul meu de lectura este vizibil, precum actul de lectura si de scriptura in comediile romane este audibil, anume eu citesc lasind urmele grafice ale lecturii, subliniind si comentind textul * asa ca volumul tau este acoperit, dupa ce a fost cetit de mine, de spontanele mele reactii grafice * textul este irezistibil, are tensiune, un imens elan, schwung spi-

ritual care acapareaza cetitorul, cel putin daca se intimpla ca acest lector sa fiu eu * sinceritatea si rafinamentul autoanalizei m'au impresionat profund, ici-colo m-au bulversat deadreptul, si nu am putut rezista fortei seductive a verbului articulat de tine * am fost surprins ca si tu ai trecut prin acest finsteres tal des todes prin care am voyajat eu in ultimii trei ani, am fost surprins de aceasta coincidenta diacronica, desi nu este nimic uimitor * dottoressa mia adorabile, care mi-a prescris diverse molecule serotonine – toate également inefficaces – mi-a spus: la dépression, c'est le syndrôme le mieux partagé du monde * cela nonobstant, in cazul de fata am avut sentimentul unei coincidente personale, a unei empatie tout à fait intime, personnelle: „infernul constiintei mele" (pg. 29) era si infernul constiintei mele * am avut placerea atitor regasiri enorme, a atitor evenimente din propria mea viata petrecuta la bucuresti – in acest oras frivol, decadent, stralucitor, care in ciuda unei imanente murdarii perfide, in ciuda lichelelor sale brillantes, m'a acoperit cu caldura erotica a corpului sau sufletesc * da, cei doi prieteni de ai mei, petru cretia – evhologhionul sau splendida sa poezie meteorologica ma insotesc in permanenta – si gheorghe bratescu (ce face? de mult nu am mai auzit nimic de la el) mi-au repetat de mai multe ori quasimente aceleasi cuvinte : „imre, tu esti un bucurestean!" * am si fost mai mult sau mai putin de acord, desi in forul meu interior eram cert ca sint peste tot strain si ca sint peste tot acasa la mine * patria mea este nicaieri, un ou topos, si peste tot * in ultimul timp, in mod necrezut totusi, patria mea a devenit italia: la virsta de 63 ani am decis de a ma fi nascut in italia * ba mai mult: patria mea de bastina a fost intotdeauna italia si senzatia mea de a ma fi nascut la 63 de ani in italia era numai une prise de conscience, o anamnesis, ca a sclavului lui menon (lo schiavo di menone. la vita e pensiero, carte publicata de mine acum citiva ani) – a peregrinarilor mele prenatale in propria mea biografie * in fine, am scris prea mult deodata si nu stiu de ce pun la incercare timpul si rabdarea ta * termin deci abrupt multumind editurii humanitas pentru interesul acordat propunerilor mele *

daca doresti iti pot trimite imediat exemplarul tiparit al cartii mele in format PDF, dar iti trimit in orice caz ca pièce attachée doua texte: una intervista acordata unei mari reviste italiene a vietii matematice, lettera priste, a universitatii boccono, milano, si textul francez al unei interviste acordate prietenului meu peter vardy, prof de filo al universitatii enschede, olande, aparuta la budapest, in limba hunica, acum citiva ani, consacrata in fond à mon règlement de comptes cu propriul meu, al tau, al nostru roman, maghiar, german, francez, italian comunism * je te serre très fort contre moi * al tau IM ** post scriptum natum: nu vreau sa-ti impun corvoada unei corespondente * nu te simti obligat de a-mi raspunde, nu te simti constrins de a ceti textele alaturate * semper idem ** al tau imre

Am citit textele „intervistelor" și i-am scris că aștept PDF-ul promis. Nu am mai primit nici un răspuns. Nu mai aveam nici un contact cu el, nu mai știam pe nimeni care să-l fi cunoscut. În urmă cu ceva vreme, căutând pe internet, am dat peste o carte a lui publicată la Paris în martie 2009, la Éditions de l'Éclat: *Liberté et vérité*. Așadar, la o lună după ce îmi scrisese. Apoi, continuând investigația pe net, am dat, pe „Blog des Mardis hongrois de Paris", peste anunțul morții sale din 11 mai 2010:

C'est un très grand monsieur, un immense philosophe, qui vient de nous quitter.

Imre Toth est mort à Paris, le mardi 11 mai.

Outre ses écrits scientifiques très nombreux, il avait aussi écrit sur „Être juif après l'holocauste".

Il a été publié aussi sous forme d'interviews sur sa vie, sa pensée à travers l'Europe tourmentée du 20e siècle.

Il est né en Transylvanie, a vécu à Bucarest, puis en Allemagne, puis en France. Les Allemands et les Italiens l'ont particulièrement fêté, admiré, traduit et décoré.

Ses obsèques:

INSTITUT SCANDINAVE DE VANDALISME COMPARÉ

Adresse en France
41, rue du Docteur Heulin
☎ 0033 1 42 28 01 83
☎ 0033 617 81 48 48
E-mail : emerich.toth0076@orange.fr

Paris XVIIe, ce dimanche 25 janvier 2009

Gabriel, dragul meu, de mult nu ne-am mai vazut, e mult de cind nu ne-am mai vorbit. Timpul trece, pietrele de rinichi ramin* Ramin intr-adevar ? Sper ca te-ai debarasat de ele definitiv * Definitiv ? Sunt boli, precum bine le sti, care nu se contacteaza decit o singura data in viata, pe piata * Ciudat, acum cind sunt mai aproape de iesire ca de intrare, constat cu uimire ca stau bine con *il salute* * Un miracol – desigur laïc – daca ma gindesc la tot ce a trecut prin mine in secolul care ne-a traversat pe noi toti, fara discriminare, fara a tine cont de orice distinctie religioasa, de sex, de virsta, de ideologie, de statut social, de stare economica * Ma

scriu un [illegible] apărare a filosofiei continentale, mai precis occidentale, o apologie, incerind sa prezint ceeace, dupa parerea mea, reprezinta in realitate Occidentul. Desigur, sunt, intr-o oarecare masura modesta, realist, ceeace insemneaza ca nu ma astept la nici un raspuns pozitiv din partea Editurii * Dealtfel, am deschis pagina internet al Editurii Humanitas si am fost profund impresionat de tot ceeace ofera * It is gorgious, Sir ! * Te imbratisez cu drag, cu cea mai veche si neschimbata iubire de a mea *

Semper idem*

Al tau

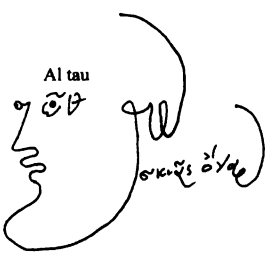

Antetul institutului „creat" de Imre și celebra sa semnătură. (Începutul și sfârșitul scrisorii lui Imre Tóth către G.L. din ianuarie 2009.)

La cérémonie sera célébrée le lundi 17 mai, à 14 heures, en la chambre funéraire des Batignolles, 1, Bd du Général Leclerc, à Clichy (Hauts de Seine), suivie de l'inhumation 15h 30 au cimetière parisien de Pantin.

Toată viața lui, așa cum o știusem, mi-a trecut într-o clipă prin fața ochilor. Dumnezeule, ce viață! mi-am spus. Fusese viața cuiva care, neputându-se înșuruba niciunde, fusese obligat să se simtă acasă peste tot, să se simtă „internațional" și „supranațional", circulând pe singura hartă a lumii în care granițele sunt abolite și în care poți să-ți alegi singur locul unde vrei să stai. Fără spaimă de teroarea prejudecăților, de mecanismul periodic activat al prostiei, de „teroarea istoriei". Locul acesta *ou-topic*, fără identitate clară, „fără de loc", locul unui om care, în pofida tuturor îngrădirilor cu care intrase pe lume, se simțise tot timpul liber, era cel al spiritului și al gândirii pe cont propriu.

Venise, așadar, momentul. *Personajul cel mai literar*, cum îl numisem în ultima mea scrisoare către el... De fapt despre asta era vorba: Imre traversase viața într-un mod atât de neobișnuit, de vast și divers, încât, spre deosebire de noi, ceilalți, care trăiserăm în unica matcă a vieții noastre (oarecum gata făcute), despre care nu era mai nimic de povestit, el întruchipase mai mult *un personaj* decât un om în carne și oase. Un „personaj", spre deosebire de un om în carne și oase, are o libertate de mișcare infinită și, până la urmă, mai multe vieți. Oricâte îi va construi autorul. Fiind rodul imaginației cuiva, el poate fi împins în cele mai diverse situații, poate călători de ici-colo, se poate muta dintr-o țară în alta și de pe un continent pe altul, poate lua mereu viața de la capăt, poate încerca variante de existență. Poate scăpa din situații teribile, poate trece prin grele încercări și poate

fi supus unor probe la care cei mai mulți dintre noi nu rezistă, poate muri și învia, poate fi, rând pe rând, disperat, sceptic sau exuberant. Or, viața lui Imre părea să fi fost un asemenea decalc literar, adică rodul imaginației cuiva, numai că – și aceasta putea explica și fascinația lui pentru tot ce era paradox și paradoxal în lumea asta – acel „cineva" care-i scrisese povestea vieții fusese el însuși. Autor și personaj deopotrivă. Era limpede: Imre fusese produsul ficțional al unui roman pe care-l compusese, ca ființă mândră și liberă, chiar el. Altminteri cum să fi putut decide că s-a născut, la 63 de ani, în Italia? Și cum ar fi putut, așa cum făcea în ultima scrisoare pe care mi-o trimisese, să-mi vorbească despre „peregrinările prenatale în propria biografie"? Avusese în mod limpede mai multe vieți, mai multe identități: evreu, ungur, român, transilvănean, bucureștean, german, parizian, comunist, anticomunist, internaționalist și, în cele din urmă, am văzut, „italian", italian prin afinitate electivă, prin preferința pentru acel tip de umanitate – cultă, universalistă, liberă și creatoare – întruchipată o vreme, sub forma unei „renașteri", în câte o cetate italiană, în secolele XV–XVI.

Și mai era ceva care-l împingea la un soi de auto-instituire suspectă, la *une prise de conscience* care-și căpătase expresia grafică și care-l făcea să se diferențieze specific, acolo unde părea că nu există nimic compatibil cu „creația": *semnătura lui.*

Priviți-o cu atenție. E o creație de geniu, un blazon: simultan autoportret, semnătură și deviză. Poate că la nașterea ei a prezidat întâlnirea din tinerețe cu pasiunile mateine pentru heraldică, steme și blazoane. Dar rezultatul final e original și cuprinde totul și diversul într-un simplu contur de peniță.

Să urmăm acest contur din stânga, din partea de sus. Sprâncenele și ochii, purtând ochelari cu rame minuscule –

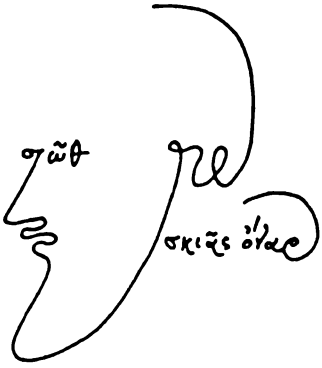

Semnătura lui Imre Tóth

așa cum obișnuia chiar el să poarte (din aceia care-ți coboară pe nas și-ți permit să te uiți la celălalt înclinând puțin capul în jos și privind peste lentile) –, sunt figurate prin trei litere grecești care transliterează numele mare, *Toth*: „tau", „omega" cu accent circumflex și apoi „theta", așadar: τῶθ. Piciorul de la τ este apoi alungit, marcând nasul, și devine prima literă a prenumelui, *Imre*: *I* de mână. Buzele marchează a doua literă, luând forma unui *m*, a cărui codiță coboară, apoi urcă spre dreapta desenând bărbia și, când ajunge în dreptul urechii, devine *re*, figurând urechea și calota craniană. Sub ureche, cu același scris elegant și minuscul, în grecește, făcând rapel la ochii obținuți prin τῶθ, este caligrafiată „deviza blazonului": σκιᾶς ὄναρ, *skiás ónar*, „vis al unei umbre". Imre se semna asumându-și ficționalitatea. Sigla aceasta sugera că viața semnatarului a fost umbra unei ficțiuni al cărei autor nu putea fi decât semnatarul însuși, dar a cărui ontologie, atunci, rămâne incertă.

Gabriel Liiceanu

În viață sunt lucruri
care nu se fac.
Și care totuși se fac…

„Știe oare, sau nu știe?"[1]

PÉTER VÁRDY — *Ce a însemnat pentru tine să te naști evreu?*

IMRE TÓTH — Cum să-ți explic? Acest lucru a jucat întotdeauna un rol important în viața mea, fie pozitiv, fie negativ. *Une maladie honteuse*: un semn rușinos, ca o cicatrice pe frunte, care este permanent acolo și de care nu poți să scapi. Iar mai târziu, în Germania, a fost la fel, când am ajuns acolo, în anii '70. Din copilărie, cum ajungeam într-un loc nou, printre oameni necunoscuți, mă trezeam străbătut de neliniște, de o umbră ce mă însoțea permanent: „Știe oare, sau nu știe?" Așa cum fetele – mulți mi-au spus asta în tinerețe, când tema era încă tabu –, în primele zile după ce și-au pierdut fecioria, se întreabă când sunt în societate: „Se vede oare pe mine? Știu oare, sau nu știu?" Întotdeauna la asta mă gândeam și eu: Știu oare, sau nu știu? Cu alte

1. Data și locul dialogului: 13 iunie 1987, Paris; 22 noiembrie 1990, Budapesta; 4–5 ianuarie 1999, Enschede. Imre Tóth a completat în scris acest interviu. Notele îmi aparțin. Le sunt recunoscător tuturor celor care au ajutat la editarea textului, dar în mod special doresc să-i mulțumesc prietenului meu Ferenc Katona (Washington) pentru ajutorul acordat. (P.V.)

cuvinte, dacă acest lucru invizibil, intim, care ține numai de sfera interioară a omului, se vede pe mine sau nu. În timpul unei conversații îmi puneam întotdeauna întrebarea: oare omul din fața mea vorbește cu mine într-un mod atât de civilizat pentru că știe...? Cu alte cuvinte, vorbește așa cu mine din compasiune, pentru că știe, acest lucru nefiind însă detestabil pentru el, sau oare pentru că știe și – cu toate că nu-i suportă pe evrei – știe și faptul că nu se cade ca un om civilizat să fie antisemit? Sau poate tocmai de aceea este atât de drăguț cu mine, pentru că nu știe? Această întrebare a fost mereu prezentă în adâncul conștiinței mele, chiar și în Germania, acolo unde nu se cunoștea nimic despre mine, la facultate, printre colegi. Au fost oameni care au demonstrat că nu știau, pentru că, fără rezerve, foloseau de față cu mine stereotipuri din folclorul antisemit. Nu mă simțeam jignit, mai mult, când începeau să pună placa antisemită, demonstrau de fapt că în viața lor nu avuseseră de-a face cu evrei. Prezentau drept experiență personală texte prefabricate ale folclorului antisemit.

Să-ți povestesc de pildă ce mi s-a întâmplat în trecutul relativ apropiat, în 1980. Exista la Universitatea din Regensburg o grădiniță experimentală la care erau înscriși și copiii mei.

Era acolo o studentă foarte drăguță și inteligentă, care terminase psihologie pediatrică și își strângea materiale pentru teza de licență. Provenea dintr-o familie cu adevărat nefericită, tatăl ei îi părăsise și plecase în America. Nu-l cunoscuse și voia să-l caute. I-am spus că și noi plecăm în America și că vom locui la Princeton, aproape de New York. Cum ea ar fi vrut să întâlnească diverși psihologi la New York, i-am propus să vină cu noi, să stea la noi. Primisem de la institut un apartament mare. A venit. În acea perioadă

tocmai îmi cumpărasem un aparat de fotografiat. Îmi spune că și-ar dori și ea unul. Îi explic să se ducă în oraș, la New York, pe strada Essex, strada fotografilor evrei-ortodocși, pentru că de acolo poate cumpăra ieftin un aparat japonez. Existau semne că suntem evrei, oricine și-ar fi putut da seama, dacă ar fi vrut. De spus, sigur, n-am spus nimănui, nu făceam paradă cu asta. De altminteri, tânăra avusese de-a face la New York doar cu psihanaliști austrieci și germani, așa că ar fi trebuit să-și dea seama că aceștia erau toți evrei. Dar ea îmi spune: „Aha, evrei..." și, cu un zâmbet larg, răsucește ca un expert banii printre degete. Bineînțeles, evreii – își freacă trei degete cu subînțeles, râzând, banii, sigur, banii: foamea de bani. Siegrid și cu mine ne-am uitat unul la altul. Îi spun fetei: „Știi ce? Nu te duce la evrei, sunt disperați după bani. La noi îți poți cumpăra aparatul ăsta cu 40% mai ieftin. Du-te pe Fifth Avenue, acolo unde un domn anglo-saxon protestant bine îmbrăcat ți-l va vinde la preț dublu, pentru că pe el nu-l interesează banii." Tânăra, care nu-și dăduse până atunci seama că și noi avem ceva de-a face cu evreimea, știa din proprie experiență că evreii, sigur, sunt avizi după bani, și fac totul numai pentru bani. Vând aparatul de fotografiat cu 40% mai ieftin, pentru că vor bani, în vreme ce domnul creștin din moși-strămoși îl vinde cu 100% -150% profit, pentru că el nu dorește bani, nu-l interesează asta, pe el îl interesează doar câștigul cinstit, fiindcă el nu este un împuțit de afacerist evreu.

— *Shylock, cămătarul evreu avid după bani.*

— Întocmai, și în Germania am avut această experiență. Toată lumea știe atât de bine cum sunt evreii – în viața lor n-au văzut unul, dar toți știu perfect –, din copilărie aud același lucru. Așa cum toți copiii germani știu cum sunt

indienii, doar pentru că au citit *Winnetou*. Toți îi știu pe indieni ca pe propriul buzunar, tot așa îi știu și pe evrei.

— *La Münster, prin 1985, au făcut un sondaj pe stradă. I-au întrebat pe oameni câți evrei cred ei că există în Germania de Vest. Cei mai mulți au răspuns: 6 milioane.*[1]

— Da? Deci fiecare om din Germania s-a întâlnit deja cu un evreu. Interesant este că din Evul Mediu, conform credinței unanime, una dintre meseriile cele mai frecvent asociate cu evreii era cea de bancher. A mai existat însă o altă meserie, răspândită cu mult înainte, care n-a fost niciodată asociată cu evreii, cea de doctor. În Ardeal se spune frecvent „doctorul evreu", nu știu dacă și în Ungaria există expresia asta.

— *În provincie, din câte știu, mai mult băcanul era „evreul". „Mă duc la evreu", spuneau.*

— Cu siguranță, și în Ardeal e destul de frecvent. Dar în afară de asta există, sau cel puțin exista când eram copil, în limbajul de zi cu zi expresia „doctorul evreu". Vine țăranul noaptea în Satu Mare cu nevasta care se chinuie să nască, și, dacă nu are bani, doctorul sătmărean Lajos Schwarz ridică din umeri, zâmbește acru, dă din capul mare și chel, și asta e, se rezolvă, o să-i plătească dacă o să poată. Am locuit vizavi de el. Erau câteodată în zori și trei-patru căruțe pline cu perne în care zăceau, înfășurate în pături, țărănci palide. Veneau la doctorul Lajos Schwarz, obstetrician, și la soția lui, dr. Margit Kohn, care era pediatru. O pereche de medici fără copii, a cărei menire în viață era să vindece oamenii, ca într-un roman din secolul al XIX-lea. Întreg orașul ținea la ei. În ziua deportării au încercat să se sinucidă, dar nu au

1. Minoritatea evreiască din Germania este relativ nouă, în urma imigrării din 2003 ajunsese la aproximativ o sută de mii de oameni.

murit imediat, au intrat în comă. Așa i-au dus, în comă, da... (*pauză*).

— *Doctorul evreu, dacă trebuia, ajuta și fără bani...*

— Da, așa era. O parte dintre „cinstiții" medici creștini din moși-strămoși – majoritatea, sau, cum sper de altfel, numai o minoritate, nu știu – s-au împotrivit în anii '30 proliferării medicilor evrei, cu toate că din punct de vedere statistic România se afla la coada listei privind numărul de medici pe cap de locuitor. În provincie majoritatea medicilor erau evrei. Și în orașe erau puțini medici care să nu fie evrei, din câte știu la fel era și în Satu Mare. Unul dintre ei, un medic șvab pe nume Schlageter, un nazist impulsiv și sălbatic, nu se urca în autobuz cu evreii. Cu mâna lui îi dădea jos din autobuz și-i lăsa la marginea drumului. Nimeni nu zicea nimic.

Și în țările islamice cea mai mare parte a medicilor erau evrei. Se știe că papa, împăratul, regele aveau de obicei medici evrei. Sultanul i-a făcut cadou un medic lui Gabriel Bethlen, un evreu spaniol. Gabriel Bethlen l-a primit regește și i-a acordat dreptul de a i se spune „Domnia Voastră". În plus, Gabriel Bethlen a fost cel care în 1623 a înaintat Dietei Transilvaniei, spre aprobare, legea prin care evreii erau scutiți de purtarea oricărui însemn înjositor, lege ce a fost aprobată. Nu știu dacă în Europa acelor timpuri a mai existat ceva asemănător. În Ardeal evreii nu au fost persecutați, nu a fost pogrom. Existau, bineînțeles, antisemiți, nu încerc să mă păcălesc singur, dar antisemitismul nu era caracteristic în spațiul politic al Ardealului. Și nu voi uita niciodată că Áron Márton a fost episcopul Ardealului în 1944.[1] Libertatea

1. Áron Márton, episcopul Ardealului. Sediul lui era la Alba Iulia, care se afla sub administrație românească. Pe 18 mai 1944, în timpul

de conștiință și de exprimare a fost inclusă aici pentru prima oară în constituția unei țări, la adunarea națională de la Turda din 1568. Poate tocmai de aceea – și bineînțeles și pentru că transilvanismul nu are nici un fel de încărcătură sau substrat etnic – puteam întotdeauna să spun liniștit despre mine că sunt ardelean, cu toate că știam că e caraghios, fiindcă nu se poate vorbi de statutul de ardelean.

Într-o zi, în liceu, un coleg simpatizant al Gărzii de Fier înjura evreii în prezența mea. Zbiera ca un nebun: „Jidanii afară!"* Îl trag ușor de mâneca sacoului și îi spun în șoaptă: „Tu, dacă pleacă jidanii, cine te mai vindecă de sifilis?" Îmi aruncă o privire îngrozită, goală și sălbatică, se fâstâcește un pic, nu prea înțelege despre ce vorbesc, nu mă lovește, ci doar continuă să urle. Sigur, habar nu avea că Paul Ehrlich, cel care a descoperit medicamentul împotriva sifilisului, al cărui chip se afla pe bancnota de douăzeci de mărci, era evreu, așa cum și cel care a descoperit medicamentul împotriva paraliziei infantile era evreu, și cel care a creat primul medicament anticoncepțional. Și câți alții, creatorul aspirinei Bayer, spre exemplu... Dar să trecem mai departe.

— *Vrei să spui că o ramură profesională ca a celor care dădeau bani cu împrumut, a cămătarilor, a comercianților, a devenit baza legală a unei prejudecăți, și alta, ca aceea a vindecătorilor, nu?*

— Da, într-adevăr, așa este. Mai am un exemplu, din anii mei de școală, despre rasismul acesta selectiv. Se știe că în zilele noastre evreii sunt destul de numeroși și în dome-

---

slujbei oficiate la biserica Sfântul Mihai din Cluj, a declarat public și foarte clar că este împotriva asupririi evreilor. Atitudinea lui fățișă împotriva asupririi evreilor a fost singulară printre conducătorii Bisericii.

* În română în original (n.tr.).

niul matematicii – sunt suprareprezentați, cum se spune. Când eram la Princeton, un coleg matematician evreu mi-a spus că poziția evreilor este pusă în pericol de chinezi. Și ce dacă? Jos pălăria! Avem ce învăța de la chinezii ăștia – nici un sentiment, nici un resentiment! Merită numai admirație sinceră și recunoaștere. Câțiva ani mai târziu m-am întâlnit la Regensburg cu un matematician rus-alb care avea o poziție importantă în cercetare, în America. Bineînțeles, era foarte rasist. Ca să văd cum reacționează, l-am întrebat cum își explică importanța pe care o au evreii și chinezii în matematica americană și din întreaga lume. Îmi zâmbește viclean, își lovește sugestiv tâmpla cu degetul arătător, îmi face cu ochiul și-mi spune: „*Old race, old race*" (Rasă veche, rasă veche). Până atunci nu știusem că și pentru asta există o bună explicație rasistă. Puțini știu că, în vreme ce în China matematica are o veche tradiție – un prieten sinolog mi-a explicat că până în secolul al XVII-lea matematica chineză depășea cu mult nivelul matematicii europene –, cercetarea matematicii în tradiția evreiască este de dată relativ recentă, de aproximativ 150-200 de ani. Primii matematicieni evrei – Jacobi, Eisenstein, Kronecker, Fuchs – au apărut la începutul secolului al XIX-lea în Germania. În Franța, primul matematician evreu de calibru, Jacques Hadamard, mândria matematicii franceze, apare abia la sfârșitul secolului al XIX-lea. Am avut ocazia să-l cunosc personal în 1956. Soția lui era nepoata căpitanului Dreyfus. Au venit împreună la București cu ocazia unui congres. Aveau amândoi aproape o sută de ani. Pe vremuri, Hadamard a fost unul dintre martorii apărării în procesul lui Dreyfus.

Colegul meu Kurt Vogel, excepționalul istoric al matematicii german, avea de asemenea aproape 100 de ani când a murit. A prins vremurile în care ar fi putut deveni un adevărat nazist. Un studiu aprofundat, publicat în timpul

războiului într-un ziar german important, arăta că neamul evreiesc era din naștere incompatibil cu matematica. De-a lungul celor trei mii de ani de cultură iudaică nu există nici o urmă de matematică. Matematica era cucerirea arienilor. Și în lumea islamică cei mai mulți erau persani, matematicienii erau așadar arieni. Ceea ce era adevărat. E adevărat că nu există matematică evreiască. Dar de ce ar fi asta o problemă? De ce ar trebui să mă simt prost pentru asta? Nu există matematică iudaică, așa cum nu există nici matematică romană, bizantină sau scandinavă. Dar există matematică elenă și egipteană, există matematică babiloniană, chineză și arabă. Evreii s-au elenizat, mai ales în ceea ce-l privește pe Platon, dar nu au avut nici o înclinație către matematica elenă. Tot ceea ce găsești în Talmud sub numele de „matematica Talmudului" sunt rămășițe grecești și babiloniene. Din punctul de vedere al lui Vogel acest lucru se datorează incompatibilității genei iudaice cu gândirea matematică. Într-adevăr, pe de-o parte a existat matematica arabă, pe de altă parte însă romanii nu aveau afinități cu matematica, iar în acest caz nu se punea problema arianismului. Dar să lăsăm asta, Vogel oricum nu se referă la asta. Cum se explică intrarea neașteptată și fulminantă a evreilor în matematică, și nu oricum, ci la cel mai înalt nivel? S-a petrecut vreo mutație genetică la începutul secolului al XIX-lea? La această întrebare răspunsul autorului este că matematica evreiască e doar de suprafață. Invazia spiritului iudeo-talmudist a dus, de fapt, la declinul matematicii, în special la degenerarea matematicii germane. Este ceea ce, la vremea respectivă, se numea oficial *jüdische Mathematik*, adică „matematica evreiască". Raționament care nici măcar nu merită contrazis. Mai mult, în necunoștință de cauză, astăzi se exagerează în cealaltă direcție, considerându-se matematica o „profesie evreiască". Ceea ce nu e. Dimpotrivă, intrarea

târzie a evreilor în domeniul matematicii combate convingător toate tipurile de rasism. Demonstrează însă extraordinarul succes al emancipării.

Îți este cunoscut numele lui Eugen Dühring, omul chiar a existat, nu doar teza *anti-Dühring*.[1] A și scris, a scris „opere complete", matematică și fizică. Din punctul lui de vedere, Helmholtz și Joule l-au plagiat. Un geniu universal, dacă te iei după ce scria Engels. A fost un personaj oribil, dar pe vremea lui era un *maître penseur*. A avut o mie cinci sute de studenți la Universitatea din Berlin, conferența cu sălile pline. Este inclus în istoria filozofiei secolului al XIX-lea. Într-una din cărțile sale care s-a bucurat la un moment dat de mare succes, Harald Høffding, scriind despre filozofia secolului al XIX-lea, l-a prezentat pe Dühring drept o somitate germană. În anii '20 era încă subiectul unor teze de doctorat. A fost un șarlatan. Antisemit până în pânzele albe. Am văzut o singură lucrare care, după sfârșitul celui de-al Doilea Război Mondial, se ocupă de el: o foarte interesantă teză de „abilitare" (*Habilitation*), lucrarea unui lingvist german. Tema: Dühring, unul dintre cele mai importante izvoare ale vocabularului german antisemit. Împreună cu soția sa crea, de pildă, expresii ca *Saujude*. Aceasta era așa-zisa *onomatopoiesis* a lui Dühring. El s-a pronunțat primul împotriva *die Hure Mathematik* [matematica târfă] pe care o pătrund evreii, *Herr Jude Jacobi* și ceilalți. Știi câte citate din Dühring sunt în *Palimpsest*[2]? Cel mult a mia parte. Nu îl puteam umple

1. Lucrarea lui Friedrich Engels *Herrn Eugen Dührings Umwaelzung der Wissenschaft* (1877–1878), cunoscută sub numele de *Anti-Dühring*.

2. Tóth Imre, *Palimpszeszt*, Typotext, Budapest, 2001 (vezi și *Palimpsest*, trad. de Petru Creția, Editura Humanitas, București, 1995 – n.tr.).

de Dühring. Îți dai seama. Am cules doar câteva firimituri din întreaga operă. Tot acest text este o adevărată Niagara despre cum au distrus evreii matematica germană ariană.

— *Doar ca o paranteză, spune-mi: Jacobi este același cu filozoful german Friedrich Heinrich Jacobi, cunoscut idealist german?*

— Nu, e matematicianul Carl Gustav Jacobi. Descendentul unei familii de bancheri evrei, el personal era de stânga, un revoluționar. Apare și în corespondența Humboldt–Gauss: „Cine-i acest Jacobi?" – întreabă Gauss. Îl remarcase pe tânărul Jacobi.

— *Humboldt îl cunoștea?*

— Bineînțeles. Scrie și că: „Lui Jacobi al nostru îi place să se dea mare." Apărea întotdeauna cu o cocardă tricoloră și făcea tot felul de lucruri sfidătoare. Așa a fost prima generație de evrei. „Știți, dragă domnule Gauss, vremuri noi, *neue Rassen, aber auch neue Horizonten.*" Humboldt era un antirasist convins. Pentru naziști, Humboldt era simbolul decadenței. Îți dai seama că-și alegeau bine adversarii.

— *Humboldt le-a deschis evreilor porțile facultăților?*

— Da, a fost meritul lui Humboldt. La început le cereau să se boteze. Heine și Jacobi s-au și botezat. I-am trimis cândva o carte unui istoric est-german, cu care am și corespondat. Germanii din Est au fost întotdeauna mari antinaziști. I-am scris că în Germania, cu șaizeci de ani înainte, evreilor le erau deschise toate ușile, ca în Anglia și Franța. Da, îmi răspunde, dar aceștia erau cu toții botezați, deci nu prea le era deschis drumul. Cu alte cuvinte, nemții nici nu erau atât de liberali. Câtă naivitate!

— *Jacobi a continuat să meargă la sinagogă?*

— Asta nu știu.

— *Soția lui Heine habar nu avea că bărbatul ei era evreu. Scria despre societatea emigranților din Franța, ce dezgust îi provocau cei de origine germană! Cineva i-a răspuns că toți erau evrei. Cum adică, i-a spus, dar Heinrich al meu, spre exemplu? Habar nu avea.*

— Și apoi mai este Duhem. Un nebun. Duhem ăsta era un dobitoc, o bestie. După el, Gauss, Felix Klein și Helmholtz nu erau nemți adevărați, pentru că Gauss s-a ocupat și de fizica experimentală, și de cea aplicată, iar Felix Klein era interesat de matematica aplicată. Iar Hertz, Minkowski și Einstein erau germani tipici. Cei trei evrei.

— *Dar Duhem știa asta?*

— Nu, era de fapt un ignorant, un catolic fervent, îngrozitor de habotnic. Are o carte cu adevărat importantă și substanțială, dar neglijent scrisă, *Système du monde*. A încercat să demonstreze că scolastica Evului Mediu este izvorul mecanicii moderne. A adus în atenție o grămadă de lucruri noi. Cartea este interesantă datorită documentației. În spatele discursului său combatant se află teologia catolică și politica, a scris împotriva intelectualității de stânga.

— *Teoria* impetus-*ului, ca precursoare a principiului inerției al lui Galilei.*

— Dar în spiritul luptei de clasă, în apărarea catolicismului. Acesta este singurul lucru decent scris de el. A mai scris apoi o carte intitulată *La science allemande*. O carte rasistă. Plină de tâmpenii. El este cel care a descoperit, printre altele, „fizica germană", numai că aceasta a devenit corespondentul așa-numitei *jüdische Physik*, care a fost apoi opusul a ceea ce naziștii numeau *arische Physik*. Duhem este fruntaș în domeniul rasismului științific. De altfel, nu Germania este leagănul antisemitismului clasic, ci Franța secolului al XIX-lea. Numai că aici s-a practicat antisemitismul

bisericesc fățarnic. În Franța, discursul antisemit a fost întotdeauna foarte elegant și rafinat. Le Pen este un fenomen nou în viața publică franceză, folosește limbajul agresiv al antisemiților, limba aceea murdară, mizerabilă.

— *Pe tine cum te-au afectat prejudecățile antisemite? Această negare cu siguranță s-a înrădăcinat în subconștientul tău, dar este oare în continuare prezentă?*

— Da, este încă. Întotdeauna m-am amuzat când unii evrei îmi spuneau: „Când am ajuns în Israel am simțit pe loc că sunt acasă." Asta este o prostie. Dar am descoperit un lucru pe care poate nu l-au conștientizat. Când eram acolo odată, am avut senzația că Israelul este singurul loc în care nu-mi pun întrebarea „știe oare, sau nu știe?". Asta este probabil ceea ce ceilalți numesc senzația de a fi acasă. Restul, textul cu „am simțit că sunt acasă..." este mistică siropoasă. Admit că erau prezente în rugăciune apartenența la Pământul Sfânt, refrenul ritual al întoarcerii, sentimentul legăturii profunde cu veșnicul Ierusalim, cu pământul profeților. Dar asta era o utopie, ca și așteptarea lui Mesia. Sigur, recunosc, există o realitate interioară, sufletească, dar nu are nimic de-a face cu întoarcerea acasă. Acasă? Unde acasă? Deșertul, pustietatea, beduinii și „simt că sunt acasă"? Eu nu pot să cred asta. Pentru mine, acasă nu este vreo zonă geografică sau vreun loc, ci o carte. În această carte se spune să nu ucizi și că o să te întorci gol în pământul din care ai fost zămislit. Aș mai putea spune că pentru mine acasă este peste tot *aici*, pentru că nu este nicăieri în mod special. Da, acesta este adevărul: eu nu m-am simțit nicăieri străin. Cuvântul „acasă" lipsește din vocabularul meu. M-am născut emigrant, viața mea a fost cea a unui emigrant de la bun început, și eu mă simt acasă în ea.

Tata s-a refugiat în 1919 la Carei din calea terorii albe. Regimentul lui devenise în timpul Republicii Sfaturilor regiment socialist, și tatăl meu fusese lăsat la vatră ca ofițer. Nu era comunist, dar era suficient să fie evreu ca să-i fie frică: Iván Héjjas, detașamentele de jandarmi, evrei bătuți, crime etc. Părinții mei s-au simțit mai în siguranță în teritoriul aflat sub autoritate românească. S-au căsătorit la Carei, în 1920, acolo s-a născut sora mea mai mare, Manci. Mama acolo a trăit în perioada revoluției proletare, stătea pe atunci la sora ei, Ottilia. Mi-a povestit în copilărie mult și cu bucurie despre marele eveniment: sfârșitul lumii vechi, căderea monarhiei. Atât mama, cât și tata considerau acest lucru normal: „S-a întâmplat ce trebuia să se întâmple", obișnuia să spună tatăl meu. Era un mare admirator al lui Mihály Károlyi. Tata avea cartea lui, *Egy egész világ ellen* [*Împotriva lumii întregi*][1], pe care am citit-o încă din copilărie. Cartea m-a impresionat profund. Tot la Carei era și castelul familiei Károlyi. Un țăran din Satu Mare mi-a povestit cum, atunci când a vorbit în fața cafenelei Pannonia din oraș și și-a împărțit țăranilor moșia, Károlyi ținea două degete pe laringe. Și-a amintit gestul neobișnuit, dar nu știa de ce Károlyi își apăsa gâtul cu două degete. Când i-am povestit întâmplarea unui prieten istoric, acesta mi-a spus că amintirea este reală, pentru că Mihály Károlyi avea un laringe artificial. Mama mi-a povestit despre revoluție ca martor ocular. În centrul Careiului un actor cunoscut a urcat pe podium și cu mare patos a recitat poezia lui Ady *Felszállott a páva**, urmată de aplauze și urale puternice. Asta a fost revoluția proletară de la Carei. Asta a fost tot.

1. Verlag für Kulturpolitik, München, 1923.

* *S-a înălțat păunul* (n.tr.).

Părinții mei s-au mutat ulterior la Satu Mare, unde tata a primit un serviciu provizoriu. Eu m-am născut acolo. Tot acolo tata s-a înscris pe o listă de emigrare în America. Îmi aduc aminte, cred că aveam vreo patru ani când tata ne învăța engleză în timpul prânzului dintr-un manual Berlitz. Și acum mai știu să spun versurile acelea infantile pe care le-am învățat atunci. Trebuia să scăpăm de pogromurile care păreau inevitabile. Emigrarea din România, programată să dureze câteva luni, s-a prelungit. *Ce n'est que le provisoire qui dure*, provizoratul încăpățânat. Între timp la New York a izbucnit criza, provizoratul s-a transformat în veșnicie, marele pogrom a ajuns și la Satu Mare.

Am apărut, așadar, ca emigrant în Satu Mare. Aș fi avut toate motivele să mă simt străin acolo și în general în România. Totuși n-a fost niciodată vorba despre așa ceva. N-am avut niciodată această senzație, cu toate că ungurii și mai ales românii nu știau cum să-mi arate mai bine că nu am ce căuta acolo și că nu aparțin acelui loc, eram un străin. „*Jidanii în Palestina!*"* urlau colegii mei din Garda de Fier, ca o haită de câini. Aveau voci puternice, pline, baritonale, splendid știau să urle. Pentru români eram de două ori străin: pe de-o parte ca sălbatic cotropitor barbar, hun din Asia care ține carnea la frăgezit sub șa, pe de altă parte ca evreu, un semit levantin, care cumpără totul, vinde totul, în primul rând patria. Toate astea nu m-au atins. Acest talmeș-balmeș mi se părea pur și simplu caraghios, un certificat al propriei lor sărăcii. Mă născusem aici, ca toți ceilalți, aparțineam acestui loc și-mi era imposibil să accept că aș fi fost mai străin decât ceilalți. Mi se părea caraghios din partea copiilor ultranaționaliștilor macedoneni – acești oameni,

* În română în original (n.tr.).

însă colonişti, veniţi nu demult din Balcani ca să se îmbogăţească, se considerau băştinaşi cărora li se cuvenea totul în Satu Mare, şi socoteau că din moşi-strămoşi totul este al lor, iar pe mine mă priveau ca pe un vagabond care nu avea dreptul la nimic, nici măcar să existe.

Eu însă nu m-am simţit străin nici mai târziu, în Bucureştiul sută la sută românesc, acolo unde ne retrăgeam cu aceia pe care nu-i avea regimul la suflet. Am trăit acolo jos, pe fundul mării: intelectuali rafinaţi, artişti, foşti comunişti, aristocraţi culţi şi poligloţi, duşmani discreţi ai regimului, profeţi locali, antropozofi, balerine excentrice, femei foarte cultivate şi elegante, fiinţe dubioase sau cu vieţi duble, excepţionali poeţi suprarealişti de stânga, care respingeau ferm realitatea socialistă. Aceasta era aşa-numita „mocirlă". La începutul anilor '60 – eram deja exclus din partid de câţiva ani –, a existat o anchetă de partid care urmărea eliminarea profesorilor universitari evrei. Conducătorul anchetei, o gorilă, cumnatul lui Gheorghiu-Dej, îşi începea ancheta cu următoarele fraze: „Vrem să vedem cât de adânc te-ai scufundat în mocirlă." Căci din punct de vedere oficial acesta era cercul oamenilor de nimic. Îmi plăcea acest oraş cult şi decadent, rafinat şi libertin. În pofida mizeriei şi a josniciei politice, acest oraş emana multă căldură sufletească. Aici trăiam printre „ai noştri", mă considerau de-al lor. Nu eram străin pentru ei, pentru că nu etnia sau limba maternă îţi determina apartenenţa, ci poziţia faţă de regim. Nici în Germania, cu mult mai târziu, nu m-am simţit străin. Cu toate că... sigur, oriunde aş fi fost, întrebarea „ştie oare, sau nu ştie?" îmi dădea fiori. Totuşi, chiar dacă eram conştient de antisemitismul unora, nu mă consideram şi nu mă simţeam nicăieri străin. Nu sunt dispus să accept argumentul antisemit că evreii sunt străini. E adevărat însă că datorez acelor

puține ființe pe care le puteam considera prietenii mei această senzație că nu sunt străin. Mă simțeam acasă peste tot acolo unde aveam prieteni. Am descoperit Italia în anii '80, niciodată nu am stat mai mult de două săptămâni, dar întotdeauna m-am simțit acasă pentru că aveam mulți prieteni. Sunt mulți oameni acolo cu care mă înțeleg fără nici o piedică, cu care vorbesc aceeași limbă, care m-au atras cu omenia și căldura lor sufletească.

Când am început să mă simt atras de comunism, destul de devreme, pe la 13-14 ani probabil – da, cu mintea de acum îmi dau seama că eram un pic cam precoce –, am fost marcat de descoperirea instinctivă că sunt un *internaționalist*. Acesta este cuvântul de origine latină, care în varianta lui grecească este cunoscut drept *cosmopolit* și care în jargonul partidului a primit un sens acuzator: acest cuvânt, în limba vorbită în părțile noastre, se traducea prin *evreu*. A existat desigur și un „internaționalism proletar", definit ca opusul fundamental al „cosmopolitismului burghez", dar, precum se știe, internaționalismul proletar s-a manifestat doar în 1956 și apoi în 1968, atunci când ungurii, respectiv cehii au avut nevoie de așa-numitul „ajutor internațional". Eu susțineam cu înverșunare că sunt internaționalist și că nu aparțin nici unui popor. Curând însă am primit o lecție binevoitoare care m-a învățat minte.

Prin 1949-1950 au început o examinare generală – doar de formă – a membrilor de partid, prin verificarea dosarelor individuale. M-am prezentat, conform solicitării, la sediul din București al comisiei de partid, la secția de cadre, unde am fost primit de o doamnă plinuță, zâmbitoare și foarte fardată. Scoate dosarul meu, se îngrozește: „Da' gros dosar mai aveți și dumneavoastră!" îmi spune scârbită. Asta era o noutate și pentru mine. Nici nu știam că în câțiva ani se

strânsese atât material despre mine. A început apoi să-mi ceară datele personale: locul nașterii, data nașterii, numele părinților și – spre marea mea surprindere – „naționalitatea". Naționalitatea? Asta ce mai e? Și asta este una dintre datele relevante pentru partid?[1] Dar răspund fără să ezit: „Internaționalistă!" Doamna îmi zâmbește cu bunăvoință, dar ușor ironic, clatină din cap și cu acea expresie atotcunoscătoare pe față „știm noi, știm" mă privește în ochi, apoi scrie mare, lizibil, cu litere caligrafice: „evreu" și dă din cap aprobator. Același lucru i s-a întâmplat de fapt și unui prieten evreu-român. Și el și-a declarat naționalitatea ca fiind internațională, și lui i-au scris pe loc: evreu.

Știu cât este de caraghios ca un copil de 13-14 ani să spună așa ceva despre el, dar pentru mine era un sentiment cât se poate de real: mă simțeam un cetățean al lumii, al omenirii. Bucureștiul îmi era loc de baștină în aceeași măsură ca Budapesta, cu toate că mă născusem la Satu Mare. Ungurii și românii se urăsc reciproc și împreună mă urăsc pe mine. Cu toate astea eu mă simt la fel de acasă și în Ungaria, și în România. De aceea nici nu m-am simțit evreu – cu toate că în secret știam că asta sunt, că a fi evreu (ceea ce în adevăratul sens al cuvântului câteodată e ca și cum n-ai fi) nu depinde de ce simt eu, ci de ce simt ceilalți. Nu mă simțeam evreu, dar nici nu-mi negam apartenența la neamul evreiesc, întotdeauna spuneam asta deschis, mai mult chiar, un pic agresiv. Nu mi-a trecut niciodată prin cap să neg sau, mai

1. Partidul înregistra evreii ca fiind de altă naționalitate. După cum spunea Csaba Csirák: „La fel erau înregistrați și cei de origine maghiară sau germană. Și în formularele de înscriere la facultate trebuia trecută naționalitatea. La fel și în armată. Numai românii puteau lucra la poștă sau la căile ferate. În mare parte și acum este la fel."

mult, să mă creștinez, cum au făcut mulți dintre prietenii mei, gândind că acest lucru le va oferi un refugiu social din calea antisemitismului. Cu toate că în anii '30 această credință avea oarece greutate, eu și atunci am respins convertirea: numai gândul la ea îmi trezea sentimentul că aș fi trădat un popor asuprit fără milă din cele mai vechi timpuri, pe evrei, în acest caz. Dar ca să pot fi solidar în mod deschis nu am simțit nevoia de a-mi asuma și obiceiurile religioase, care mi se păreau ridicole. Nici asimilarea, nici antireligiozitatea, nici anticlericalismul, nici ateismul sau comunismul nu mi-au putut clinti decizia de a accepta soarta comună.

Pentru mine comunismul a fost singura mișcare politică al cărei țel principal, făcut public, era să-i protejeze pe toți refugiații, fără discriminare. Nu am avut niciodată probleme legate de „rădăcini" sau „integrare", lucruri despre care știu că pot provoca multe neplăceri și serioase chinuri sufletești, și nu doar evreilor care încearcă să fie asimilați. Pentru mine identitatea nu reprezenta o problemă, pur și simplu nu mă interesa. M-am străduit conștient să rămân corect față de mine însumi, să nu mă pretind diferit, străin de mine, ceva ce nu sunt eu. Nu mi-am propus niciodată să fiu asimilat, nici să mă „integrez" în totalitate, și nici să mă considere „de-al lor". Așa deci, din acest punct de vedere, m-am scutit de acele dezamăgiri provocate de încercarea de a atinge țeluri utopice. Am rămas același care am fost și care sunt, n-am purtat blană poloneză și șapcă cu cozoroc, n-am purtat pantaloni scurți de piele și pălărie de vânător cu pene, n-am purtat opinci și nădragi largi, nu m-am chinuit în nici un fel să fiu ceva ce nu sunt sau să par altcineva decât sunt.

— *Chinuitoarea întrebare – „știe oare, sau nu știe?" – își pierde în Israel însemnătatea și pentru tine.*

— Da, așa e. Israelul este un loc pasionant, exotic, cu numeroase părți bune și părți rele, dar din păcate dintr-un anumit punct de vedere este unic, este singurul loc de pe pământ în care viața evreilor este permanent în pericol. Pentru mine a fost un loc unic pentru că acolo gândul ușor paranoic –„știe oare, sau nu știe?" – își pierdea însemnătatea. Nu și în Germania. Unde am observat, în schimb, cum un cunoscut sau altul sigur nu știa, pentru că vorbea nestingherit în fața mea și spunea lucruri pe care nu le-ar fi spus dacă ar fi știut.

— *Nu simți nevoia să protestezi împotriva lor?*

— Nu, niciodată. N-am protestat niciodată. Dimpotrivă. Mottoul oracolului din Delphi era: „Cunoaște-te pe tine însuți." Al meu însă este: „Cunoaște-ți aproapele!" I-am încurajat să spună toate aiurelile, prostiile, grozăviile ascunse în sufletul lor. I-am încurajat cu perfidie mișelească, hai, spune tot, spune tot! Trebuie să recunoaștem că există în folclor mituri despre cum sunt olandezii, românii, americanii, maghiarii, englezii. De ce n-ar fi și despre evrei? În plus, n-aș vrea să îngrădesc libertatea de expresie. Trebuie să poată spune fiecare ceea ce gândește despre evrei. Și cred că e și mai bine așa, să spună, decât să-și înăbușe gândurile. Să pună pe masă ce gândesc. Împotriva cuvântului rostit poți să aduci argumente. Aceste păreri nici nu mi se păreau neapărat antisemite, dacă cuiva chiar nu îi plăceau evreii. Consider că acest lucru ține, până la un punct, de drepturile normale ale omului. Sunt oameni cărora nu le plac olandezii, finlandezii sau sud-americanii. Asta, în principiu, pentru mine, nu înseamnă rasism, ci poate fi rezultatul experiențelor personale, poate fi rezultatul caracteristicilor negative pe care le poate avea un anumit popor, poate fi doar literatură de proastă factură. Oamenii sunt în stare să repete

astfel de lucruri în mod inconștient și cu o ușurință iresponsabilă. Atât în România, cât și în Germania am observat că oamenii, fără să fie conștienți, cu o ușurință surprinzătoare, reproduc clișeele antisemite perimate. Dar asta nu înseamnă neapărat că sunt antisemiți.

Aș adăuga totuși că genul acesta de atitudine este condamnabil din punct de vedere moral și, conform legislației în vigoare din anumite țări, în Germania în primul rând, dar și în Franța, este catalogat drept infracțiune. Iar cu asta sunt perfect de acord. Căci, chiar dacă nu este ilegal, abuzul trebuie pedepsit, nu are legătură cu libertatea de expresie. Libertatea cere responsabilitate, iar abuzul este iresponsabilitate. *Potentia intellectus seu de libertate humana** – spunea Spinoza în ultimul capitol din *Etica*. Și în numele libertății de exprimare, rostirea sloganurilor antisemite este o dovadă de imaturitate politică și de iresponsabilitate morală. Pentru că fiecare cuvânt își câștigă sensul într-un context din trecut. În acest context cuvântul „evreu" este încărcat de la bun început. Tonul contextual – independent de intențiile subiective ale vorbitorului – nu este la fel de neutru cum ar fi pentru cuvintele „creion" sau „islandez". Are o încărcătură afectivă intensă. Din perspectiva libertății, este necesar să se ia aminte că acest cuvânt este rostit de la bun început într-un context încărcat de prejudecăți. Există un soi de „sensibilitate evreiască", da. Dar în aceeași măsură există o „lipsă de sensibilitate non-evreiască". Atenție, e o zonă minată! E plin de rămășitele explozibilului lăsate în urmă de al Doilea Război Mondial, peste tot sunt împrăștiate mine, grenade, bombe cu substanțe toxice, gloanțe, greu de detectat.

* Puterea intelectului sau despre libertatea omului (lat., n.ed.).

Am o prietenă bucureșteancă, descendentă a unei importante familii de boieri români. În vocabularul părinților ei existau numeroase aluviuni antisemite de care nici măcar nu erau conștienți. Eram sigur că și prietena mea le preluase de la ei, dar n-am auzit-o niciodată folosind astfel de expresii. Și ea avea o grămadă de prieteni evrei la care ținea foarte mult. Nu aveau legătură una cu alta. Dacă afla că ești evreu, nu avea nici o problemă cu asta. Prietenia nu se transforma în ură. Sigur, exista și opusul: oameni care aflau că ești evreu și în care răbufnea ura primară, animalică.

— *Ai avut astfel de experiențe?*

— Da. Atât din partea românilor, cât și din partea ungurilor.

— *Mi-ai putea da un exemplu concret? M-ar interesa foarte mult.*

— Prima mea iubire a fost Rodica, o fetiță românca neobișnuit de frumoasă. Avea în jur de 12-13 ani, și eu cam tot atât. Tatăl ei era inginer minier. Ne îndrăgostiserăm unul de altul și ne plimbam de mână prin parc. Era foarte romantic. Într-o seară ne-a văzut maică-sa. A chemat-o la ea, s-a aplecat și i-a șoptit ceva la ureche, aruncându-mi între timp o privire întunecată. Fetița a dat din cap oftând, a scos limba la mine și a rupt-o la fugă. Nu a trebuit să mi se ofere atunci nici o explicație cu privire la ce i-a șoptit maică-sa la ureche. Mult mai târziu, la începutul anilor '60, la Cluj, am avut o experiență similară cu o doamnă foarte drăguță și extrem de cultivată de origine maghiară. După ce au plecat oaspeții, printre care doi cunoscuți intelectuali evrei, și am rămas singuri, a început să denigreze evreii cu patimă, pe un ton mai puțin civilizat. Mă asigura cu mult patos că-i urăște pe evrei și că îi este fizic scârbă de ei. M-am ridicat de pe scaun, mi-am luat la revedere politicos și am

plecat. A părut surprinsă de gestul meu. Nu am lămurit-o, nu i-am reproșat nimic, nu m-am revoltat, nu i-am explicat că nu are dreptate, nu m-am împotrivit. Nici măcar nu m-am simțit jignit. M-am mirat numai: ia te uită, cine ar fi crezut? Și recunosc, m-am supărat un pic. Cum este posibil ca o doamnă să coboare la acest nivel?

— *Ai traversat o perioadă socialistă. A avut vreo legătură cu așteptările de după război, că evreimea va fi asimilată de restul omenirii?*

— Da, are legătură mai ales cu așteptările de dinainte de război. În prima parte a vieții am disprețuit, mai mult chiar, am urât tot ceea ce avea de-a face cu ritualurile iudaice. În același timp însă, mă revoltam aprig împotriva stigmatizării sociale și politice a evreilor. Deci ce e asta? De ce aș fi eu sau oricine altcineva stigmatizat doar pentru faptul că m-am născut evreu? Cu ce drept mă privează de demnitatea elementară datorată fiecărui om? Și mai ales de ce m-aș stigmatiza eu singur? Cel mai simplu, mă gândeam eu, este să nu iau nimic în considerare. Cu toate că niciodată nu am avut nici o dorință și nu am depus nici un efort să par maghiar, sau ca ungurii să mă considere ungur, am crescut, fără îndoială, în cultura maghiară și-mi place foarte mult literatura ei, pe care o consider a mea la fel ca oricare altul. Datorez acest lucru și faptului că am învățat într-o școală românească, unde literatura maghiară nu era obiect de studiu. Am urât tot ce se preda la școală, tot ceea ce-i însuflețea pe profesorii mei. Modul în care acești aghiotanți erau entuziasmați de Shakespeare, Goethe, Homer îi compromitea în ochii mei. Bineînțeles, modul lor de interpretare era pe măsură, cu o admirație teatrală pentru marile genii. Și cum ne prezentau lucrările lor! Abureli, numai banalități, numai mediocrități. Eram așadar foarte pretențios și snob, și m-au

făcut să urăsc toate astea. Abia mult mai târziu l-am descoperit pe Goethe, și, *Donnerwetter!**, Shakespeare ăsta chiar e bun, și când te gândești cum îl lăudau la școală!

În cazul literaturii maghiare lucrurile nu au stat așa. Nu era obiect de studiu, profesorii nu ridicau scriitorii în slăvi, așa că-mi permiteam să-i iubesc. Tatei îi plăcea mult Berzsenyi, am învățat câteva poezii de-ale lui pe dinafară. Și bineînțeles de Ady**. El a fost Dumnezeul părinților mei și poetul absolut al copilăriei mele, până când, în 1936-1937, am descoperit textele lui József Attila. Știam pe dinafară tot ce a scris, și încă mai știu. Din cauza asta, mai târziu, am avut și probleme la care nu m-am așteptat cu tovarășul Czinóber, membru important al Partidului Comunist Maghiar, aflat în ilegalitate. Dacă îmi aduc bine aminte, el a fost și membru în Comitetul Central. În 1941 am fost închiși împreună în lagărul de la Garany.[1] Tovarășul Czinóber era un om masiv, gras, foarte morocănos, un stalinist rigid,

* Să fiu al naibii! (germ., n.tr.).

** Ady Endre (n.tr.).

1. „În Ungaria, chiar înainte de ocupația germană, existau lagăre în care erau închiși prizonieri politici, refugiați și evrei ce nu-și puteau demonstra cetățenia. Cele mai cunoscute erau lagărele din Csörgő, Garany, Kistarcs, Nagykanizsa și Ricske" (Randolph L. Braham, *A népirtás politikája. A Holocaust Magyarországon* [*Politica genocidului. Holocaustul în Ungaria*], Belvárosi Könyvkiadó, Budapest, 1997, p. 849). (Vezi și Randolph L. Braham, *The Politics of Genocide. The Holocaust in Hungary*, Columbia University Press, New York, 1981 – n.ed.) Începând cu 1942, mii de evrei din Slovacia și Polonia s-au refugiat în Ungaria. O parte dintre ei au fost plasați în tabere create și întreținute de MIPI (Biroul Maghiar de Protecție a Evreilor). Un astfel de lagăr era și cel de la Garany. În 1941 mai multe sute de comuniști de origine iudaică din Ardealul de Nord au fost internați la Kistarcsa și Garany.

crispat. Când m-a auzit recitând din Attila József, mi-a aruncat o privire ursuză, mioapă, autoritară și, ridicându-și brațul, și-a întins gâtul spre mine ca un rinocer, m-a amenințat cu degetul arătător și mi-a adus la cunoștință – lucru de care înainte habar n-aveam și care mi s-a părut de necrezut – că Attila József a fost exclus din partid și că tinerilor comuniști le este interzis să cultive poezia decadentă, social-fascistă. Eram de altfel la fel de entuziasmat de operele poeților și pictorilor suprarealiști bucureșteni. Dacă profesorii mei îi aminteau din când în când, cu chiu cu vai, vorbeau despre ei ca despre niște ignoranți ai literaturii și trădători de patrie, ale căror creații erau murdare, putrede. Motiv pentru care eu, bineînțeles, începeam imediat să le caut lucrările.

Liceul din Satu Mare

— *Ce fel de școală era liceul din Satu Mare?*

— S-ar fi potrivit foarte bine într-un roman, un liceu greco-catolic de modă veche, oribil. Era o situație duplicitară: școală de limbă română, dar catolică.[1] Internatul aparținea în întregime episcopiei și avea tutori iezuiți. Unii profesori umblau cu biciușca și pentru cea mai mică abatere îți și ardeau cinci sau zece lovituri la palmă sau în spate. Acolo asta era ceva normal.

1. În Satu Mare exista un „liceu principal catolic regal", dar numai până la Trianon. S-a transformat apoi în Liceul Eminescu de limbă română, care era o instituție de stat, și în urma tratatului de pace a devenit urmașul de drept al liceului „regal" catolic. Așadar, biserica catolică, spre deosebire de biserica reformată, nu a avut între cele două războaie mondiale o școală proprie în Satu Mare (din relatarea lui István Veres din Satu Mare).

— *Ai primit și tu?*

— Sigur că am primit și eu. Puțini dintre noi nu au primit pedepse fizice. Dar trebuie să adaug că numai puțini profesori se foloseau de dreptul acesta. Am avut și profesori care discret, dar vizibil, mă simpatizau. Profesorul de religie catolică, părintele Lőrincz, stătea de multe ori cu mine de vorbă în afara orelor și mă chema adesea să asist la orele lui. Era un preot cu o gândire neobișnuit de modernă. Fratele lui mai mare făcea parte din Ordinul Ospitalier al Sfântului Ioan* și era directorul farmaciei Sfânta Hildegard, o gură spurcată, în același timp, și un antisemit pătimaș.

— *Limba ta maternă este maghiara?*

— Da, maghiara. Bunicii mei din județul Szabolcs vorbeau o maghiară minunată. Dar acasă, în Tiszalök, în casa părintească, vorbeau idiș între ei. Mama nu mai știa altă limbă în afară de maghiară. Tare mai ura însă înalta societate maghiară. Era un suflet revoluționar, rebel, în copilărie fusese mare patriotă. În timpul războiului era o fetiță de 15-16 ani și s-a înrolat voluntar pe front ca soră medicală. S-a săturat apoi cu vârf și îndesat de război. Pe tata l-a cunoscut în spital, fusese rănit la Isonzo, pe frontul italian. Pe vremea aia era deja stegar, poate chiar locotenent. Mai păstrez încă, din acele timpuri, două ilustrate în sepia. Într-una din ele își ia la revedere de la o domnișoară drăguță cu fundițe. Fata – despre care am aflat ulterior că era tot din Tiszalök și se numea Margit – își strânge în pumni supărată, cu ochii în pământ, colțul sorțului cu volane, tata îi ridică bărbia cu cravașa și îi zâmbește împăciuitor. Tata a apărut în diferite ipostaze în foarte multe astfel de ilustrate de război: într-una citește călare pe cal o scrisoare primită de acasă;

* Ordo Hospitalarius Sancti Ioannis de Deo (lat., n.tr.).

în altă poză stă întins pe iarbă pe malul Tisei sub sălcii romantice, împreună cu trei tinere împodobite cu funde, una mai frumoasă decât cealaltă, jucându-se cu cravașa. Cred că tata a fost unul dintre modelele fotografiilor de război. Era un husar maghiar foarte arătos, cu mustăcioara lui blondă și răsucită. Tata, Ábrahám Róth, a fost cândva elevul școlii talmudice din Büdszentmihály și a crescut în zona Hortobágy. Adora caii și a devenit un călăreț veritabil, călărea ținând calul de coamă. Între timp, și-a dat bacalaureatul în particular, și printre altele a învățat bine latina. A fost ofițer instructor pentru artileria călăreață. Din aceste ilustrate de război mie mi-au rămas doar două, cele de pe frontul italian. Într-una o consolează pe domnișoara cu fundițe. În cealaltă apare în fața cortului său de pe linia frontului studiind harta pe care o ținea în mână. O hartă de război, cu siguranță. În față, pe teren, erau dușmanii, italienii. Are cizme crem în picioare, iar la subsuoară cravașa elegantă. Data: *1 noiembrie 1916*. Dedesubt, referindu-se la hartă, a scris: „Caut drumul către pace." Destinatarul: Domnul Hermann Nagy, strada Zoltán nr. 16, zona Wekerle, Budapesta. Pe spate se află ștampila cenzurii „*K.u.k. Reitende Artilleriedivision No. 8*". La „Caut drumul către pace" cenzura nu a făcut nici o mențiune.

Hermann Nagy, unchiul tatei, era muncitor sindicalist la uzina Ganz. În acea perioadă, mama primise concediu de la spitalul de pe front și tocmai stătea la el. Mama lucrase în spital cu domnișoare aristocrate și era sătulă de ele până peste cap. După cum spunea ea, apăreau în spitalul de campanie numai atunci când venea în inspecție arhiducele Salvator*, comandantul Crucii Roșii sau vreun adjunct de-al

* Arhiducele Franz Salvator de Austria, prinț de Toscana (n.tr.).

lui de rang înalt. Atunci se aliniau impecabil în rochiile Crucii Roșii, arhiducele dădea mâna cu toată lumea, îi erau prezentate în ordine protocolară baronesele, le zâmbea tuturor, transmitea urări de bine tatălui câte unei domnișoare, toată lumea i se ploconea la picioare, toți erau încântători și grațioși. Mama era singura persoană din popor care, dintr-un puternic patriotism, muncea ca o slugă de una singură. Ea nu făcea parte din protocol, stătea în spate. La sfârșitul prezentărilor, sora-șefă, puțin încurcată și zâmbind cu jumătate de gură, arăta spre mama șoptind: „Și ea este mica noastră Szerénke." Arhiducele dădea rece din cap arătând că a observat-o, dar că nu are de gând să-i strângă mâna. Mama povestea iar și iar această întâlnire cu toate detaliile. Era clar că nu se împăcase cu această umilință. Pentru tânăra fată din Mezőcsát ordinea lucrurilor se răsturnase și toată această lume feudală îi devenise nesuferită. Ca să le facă în ciudă, a început să îndrăgească tot ceea ce urau maghiarii, pe români spre exemplu. Cu toate astea, în viața ei nu a fost în stare să învețe nici măcar un cuvânt românesc. I-a întâlnit pe români pentru prima dată la Debrecen, în timpul ocupației. Ofițerii erau foarte eleganți și gentili, povestea cum sărutau mâna tuturor doamnelor, fără discriminări umilitoare, și li se adresau galanți cu „Madame".

— *Tu unde ai învățat românește?*

— La școală, am învățat, mai bine zis, româna care se preda și se vorbea acolo. Satu Mare și Târgu Mureș au fost poate cele mai maghiare orașe de pe teritoriul românesc. Nu auzeai în oraș vorbindu-se altceva decât ungurește. Foarte puțini români locuiau acolo, majoritatea erau veniți din Vechiul Regat ca mici funcționari guvernamentali, aghiotanți îngrozitor de corupți și copiii lor. Mai erau și câteva familii de români ardeleni din tată în fiu, oameni foarte

distinși, remarcabili, care vorbeau, în general, ungurește acasă. Româna lor, în schimb, era groaznică, atât de provincială, un *patois** de mizerie, înțesat de cuvinte românești de origine maghiară.

— *Au fost puternic asimilați de mediul maghiar?*

— În zona aceea da, dar cu toate astea au rămas români mândri, conștienți de ceea ce erau. În Avas, în imediata noastră vecinătate, și în Maramureș s-a format o comunitate foarte puternică de țărani sută la sută români. Dar și acolo vorbeau în dialect, cu o grămadă de cuvinte de proveniență maghiară. Cu alte cuvinte, româna pe care o predau ei la școală era foarte departe de limba literară. În esență, doar după război, în mediul intelectual bucureștean am învățat limba română literară.

— *Originea conștiinței tale negative evreiești se află undeva în copilăria ta, în perioada școlară, sau a fost o moștenire de familie?*

— Nu, nu a fost în nici un caz moștenire de familie. Tata era un om profund religios. Foarte serios și foarte sincer credincios, cu un devotament puternic, tăcut. Întotdeauna spunea – și se putea observa asta și din întreg comportamentul lui – că religia este ca dragostea: nu ai dreptul și nici nu este cu putință să obligi pe nimeni să creadă. În practica religioasă iudaică nu există prozelitism, puținele convertiri sunt atent verificate, ca să se vadă dacă convertirea se face fără nici un fel de influență externă, în întregime liber consimțită, numai din convingere interioară. Cunosc de exemplu un caz în care o doamnă voia să se convertească motivând că iubește un bărbat evreu. Acest lucru nu a fost acceptat, pentru că iubirea este considerată o constrângere.

* Dialect, grai (fr., n.tr.).

De aceea tata s-a purtat cât se poate de blând cu mine, un ateu declarat. Era cabalist și un mare cunoscător al Talmudului. Eu, dimpotrivă, am desconsiderat întotdeauna aceste ritualuri iudaice. Odată confruntat cu ele mă apuca o repulsie fizică. Mai târziu și în închisoare am fost îngrozitor de obraznic cu evreii religioși. Groaznic, câte am făcut. Pentru mine numai știința și cunoașterea reprezentau întruchiparea Adevărului, a Binelui și a Frumosului. Aceste rugăciuni fără sfârșit într-o limbă necunoscută și moartă mi s-au părut groaznic de depășite și lipsite de sens. Acesta a fost primul factor. Al doilea, însă, a fost acel sentiment care s-a manifestat încă din copilărie, întrebarea de ce trebuie să te autostigmatizezi și să te autoexcluzi din societate. Căci așa trăiesc acești evrei credincioși, provocând persecuții și bătăi, ca și cum s-ar bucura, într-un fel, de umilire. Lucrul acesta mă umplea într-adevăr de revoltă.

Am fost odată în Satu Mare martorul unei scene, niște derbedei, pe stradă, au încercuit un evreu, l-au scuipat, l-au tras de barbă – avea o barbă deasă, blondă, de culoarea grâului –, l-au îmbrâncit, l-au făcut jidan. Era un bărbat de vârsta a doua, să tot fi avut vreo patruzeci de ani. S-a ghemuit și și-a acoperit capul cu brațele, nu s-a apărat, nu i-a lovit și el. Am intervenit, și derbedeii au dispărut. L-am întrebat cât se poate de revoltat de ce se lasă, de ce nu se apără. M-a privit, se putea citi groaza în ochii lui albaștri, umezi, cu genele tremurânde și umerii strânși, a bâlbâit apoi aproape ininteligibil: „Păi noi de asta suntem aici, *al Kiddush Hashem*." Asta m-a enervat la culme. *Al Kiddush Hashem* înseamnă *Sfințit fie numele Lui* – numele de nerostit al Domnului, sfânta tetragramă. Nu, n-am putut accepta așa ceva sub nici o formă. N-am putut accepta umilința, mai ales umilința liber consimțită. Din punctul acesta de

vedere m-am înțeles perfect cu sora mea, care era sionistă. Sora mea, care arăta ca un șoricel liniștit, era în realitate extrem de pătimașă, ura lașitatea și detesta profund comportamentul umilitor.

— *Cum provocau evreii credincioși umilirea, persecuțiile?*

— Având un comportament diferit în toate situațiile, autoexcluzându-se și stigmatizându-se. Cu aspectul lor ostentativ demonstrează că nu aparțin locului. Poartă perciuni lungi, haine hasidice (care în secolele XV–XVI erau îmbrăcăminte *slachta* de sărbătoare pentru nobilimea poloneză). În Satu Mare, când se duceau sâmbăta la sinagogă, aveam senzația că sunt în fața unei expoziții de costume vii. Pe de o parte îmi era imposibil să înțeleg de ce costumul acela medieval a generat o ură așa de vehementă, pe de altă parte îi admiram. Nu am înțeles însă, și nu înțeleg nici în ziua de azi, cum, în pofida îmbrăcămintii medievale, trăiesc ancorați perfect în prezent, un prezent pe care îl și acceptă. La New York, spre exemplu, dețin nu numai magazinele lor obișnuite de bijuterii și ceasuri, ci și magazine cu aparate de fotografiat și computere moderne. Ei sunt cei mai buni specialiști și în branșa asta. Acum vreo douăzeci de ani, Ira Scharfglass, un tânăr cu perciuni, talmudist hasidic, a prelucrat pe cale electronică *Elementele* lui Euclid*. O cantitate uriașă de texte în greaca veche, pentru prelucrarea cărora a fost nevoie de un program de calculator extrem de complicat, iar în perioada aceea nici nu se putea lucra cu alfabetul folosit de greaca veche. Concordanța realizată de Scharfglass este o capodoperă unică a filologiei și informaticii în trei-

* Vezi Ira Scharfglass, *A Concordance to Euclid's* Elements, City University, New York, 1976 (manuscris) (n.tr.).

sprezece volume *in folio*, pentru care a fost imediat recompensat cu titlul de doctor al Universității din New York. Nu a fost publicată pentru vânzare, căci cine ar fi cumpărat-o? Eu am primit cadou un exemplar de la Ira Scharfglass, un om de o modestie și o bunătate îngerească.

Prin urmare, iudaismul ortodox are pe de-o parte o latură a umilinței groaznice și a fricii permanente. Se delimitează de ceilalți prin tot felul de simboluri caraghioase, cu toate că sunt conștienți că irită și că provoacă repulsie, atrăgându-și ura fizică a populației de proastă factură, a acelora care plesnesc și lovesc pe cineva doar pentru că se îmbracă altfel decât ei, și, în special, pentru că le este permanent frică. Pe de altă parte există, nu-i așa?, și acea consolare psihanalitică: sentimentul de superioritate, conștiința „poporului ales", desconsiderarea popoarelor *goyim*[1] („ăștia nu știu altceva decât să bea, să se destrăbălăze și să-și bată nevestele) – ceea ce este în aceeași măsură groaznic de jignitor. Așadar, această dualitate.

Tata a început să-mi povestească odată cum în afară de asta există totuși și altceva, pe care omul poate să-l înțeleagă doar după ce împlinește patruzeci de ani. Acesta a fost singurul lucru care nu m-a făcut să comentez răutăcios. Tata era un om foarte serios. Da, da, spunea, îmi dădea și dreptate că disprețuiam teribil aceste obiceiuri ritualice. Și nu doar pe cele ale evreilor: ritualul catolic mi se părea și mai caraghios – despre ortodocșii bizantini nici să nu mai vorbim. Dar eu nu eram unul dintre ei. Îmi păreau foarte caraghioși și respingători. Am asistat o dată la o slujbă catolică. Consideram drept superstiții tămâierea, obiceiurile de înmormântare, iar venerarea idolilor o găseam respingătoare cu

1. Non-iudaic.

totul. Nu-ți mai spun cum mai aveam puțin și leșinam la o înmormântare ortodoxă când toată lumea a început să sărute pe gură cadavrul vechi de aproape o săptămână. Dar nu trebuia să-mi fie rușine de toate astea, nu aparțineau registrului meu personal, era treaba lor.

— *Mi-ai spus că a fost ceva anume, un lucru despre care nu ai comentat sarcastic niciodată.*

— Da, tata mi-a vorbit despre faptul că există și altceva în afară de textele biblice care se învață pe de rost, și anume Cabala, și zâmbind a adăugat, dar care poate fi studiată numai după ce omul a împlinit patruzeci de ani, când a devenit bărbat adult. Și numai noaptea! Asta chiar că m-a pus pe gânduri, am simțit că este altceva, ceva ce ar putea să fie interesant și pentru mine. Când eram copil, trebuia să merg la un heder îngrozitor și să port perciuni, pe care eu, bineînțeles, îi tăiam întotdeauna scurt.

— *Ce este hederul?*

— Școala primară iudaică, un fel de școală medievală. Începea dimineața devreme, la catedră se așeza *melamed*-ul, învățătorul. Aici învățai să scrii, să citești ebraică, apoi urmau permanentele lecturi cu voce tare din Biblie și comentariile, până când știai textele pe dinafară.[1] Nu puteam să sufăr chestia asta, și mă întrebam în gând, la ce bun oare? Nu înveți nimic aici. În plus, învățământul ăsta medieval îmi producea repulsie fizică. Așa se face că n-am învățat

1. „Dimineața trebuia să mergem în primul rând la sinagogă, apoi la heder pentru o oră, apoi mergeam la școală. Erau hedere pe fiecare stradă, aproape. Numai pe strada Várdomb [Dealul castelului, n.tr.] erau trei." Din amintirile lui Elu Klein în Csaba Csirák (ed.), *Szatmári zsidó emlékek* [*Amintirile evreilor din Satu Mare* (n.tr.)], Szent-Györgyi Albert Társaság, Satu Mare, 2001, p. 383.

deloc ebraică, ceea ce s-a descoperit abia cu prilejul ceremoniei de *bar mitzvah*[1]. M-au chemat lângă Tora, să citesc cu voce tare câteva rânduri dinainte stabilite. Mi-au pus pe umeri *tales*-ul și mi-au arătat textul cu *yad*-ul, bagheta de argint în formă de mână. Eu însă în loc să citesc am început să mormăi și să mă prefac că citesc. Bineînțeles că adulții din jurul meu și-au dat seama imediat despre ce este vorba, cu alte cuvinte, că-mi bat evident joc de toată chestia. Și ei citeau textul cu voce tare, ca și cum am fi citit împreună, uitându-se îngroziți la mine, dar de spus n-au spus nimic. Probabil că încercau să ascundă scandalul de tata. Tata, un adevărat specialist al Talmudului, se bucura de un respect deosebit, iar acum, uită-te la fiul lui! Incredibil! Ce rușine! De asta voiau să-l cruțe. Dar bineînțeles că tata și-a dat seama. Și acum îmi aduc aminte cum, mergând încet spre casă, drumul fiind destul de lung, am străbătut aleea cu castani, apoi lunga alee cu salcâmi, tata nu scotea nici un cuvânt, tăcea, știam că este supărat. Nu mi-a reproșat niciodată asta. Nici nu a mai pomenit vreodată de scena aceea, dar am rămas pentru totdeauna cu sentimentul că l-am rănit, lucru pe care n-ar fi trebuit să-l fac. Tata nu merita asta, cu siguranță.

Cum îți spuneam, simțeam o repulsie fizică față de toate ritualurile religioase. Căci erau pentru mine lipsa de logică întruchipată – să citești poveștile alea prăfuite, cum ar fi Biblia, și unde mai pui că și în ebraică! Pe atunci eram deja foarte dedicat științei, studiam teoria Kant–Laplace, darwinismul, și aveam impresia că în mine sălășluiește un mare om de știință. Pe vremea când eram în anul al doilea sau al

1. Trecerea băieților de treisprezece ani în rândul bărbaților și intrarea ca membri cu drepturi depline în comunitatea iudaică. Din acel moment sunt responsabili din punct de vedere moral de faptele lor.

treilea de liceu, când încă nu auzisem de marxism sau comunism, se citea în cercurile noastre tocmai una dintre utopiile technocratice ale lui H.G. Wells. Marcell Friedmann, un coleg de școală ceva mai mare decât mine, m-a convins să o citesc, el mi-a și dat cartea pe care împreună cu încă doi colegi am discutat-o apoi la seminar. Pe atunci Marcell era geniul de serviciu, și la sugestia lui am întemeiat noi patru o organizație secretă pentru crearea în viitorul apropiat a societății tehnocraților fără clasă. Aceasta a fost varianta sătmăreană a *Băieților de pe strada Pál**. Tata, însă, mi-a dat repede să citesc *Tractatus theologico-politicus* al lui Spinoza. M-am uitat la carte și am zâmbit ironic. Tata nu s-a supărat. „Bine, bine, n-ai decât să fii ironic! Dar să știi că, pentru cine crede cu adevărat în Dumnezeu, asta este cartea care trebuie citită." El însuși o studia sâmbăta după-amiaza. Și de aici se vede că tata era un credincios profund, de nezdruncinat, totuși, pentru el, ritualurile oficiale, cu toate că le respecta, nu jucau un rol principal.

— *Cu ce se ocupa?*

— Era contabil.

— *De unde vine repulsia asta a ta? Din familie clar nu, iar din mediu, greu de crezut. Din tine vine?*

— Nu știu de unde. Presupun că se trage din perioada copilăriei mele când, în România, Garda de Fier a început să-i lovească în public pe evrei. Și lucrul ăsta s-a repetat încontinuu. Am crescut cu sentimentul că este periculos să fii evreu. Tata mă îmbărbăta mereu: „E greu să fii evreu, dar e frumos!" Frumos? Nu-i răspundeam, doar îl priveam, dădeam din cap și zâmbeam. Dar tata, ca întotdeauna, era și atunci foarte serios, nu reacționa la zâmbetul meu provoca-

* Roman de Ferenc Molnár (n.tr.).

tor. M-a pus pe gânduri. Odată, mi-aduc aminte, să fi avut vreo patru-cinci ani, mama tocmai mă spăla în cada de lemn. Noi nu aveam pe-atunci apă curentă. Apoi m-a înfășurat în cearșaful alb și m-a pus pe masă. Îmi era frig, tremuram. Deodată, mătușă-mea, bătrână văduvă reumatică, a dat buzna în cameră cu ochii măriți de groază și, ca scoasă din minți, a început să strige că în Oradea și în Vis*, sau nu știu unde, îi băteau pe evrei. Garda de Fier! Parcă văd și acum scena asta cu mătușă-mea ușor isterică, mă trec fiori pe șira spinării și acum, când îmi aduc aminte. Garda de Fier a omorât în Maramureș un evreu proprietar de păduri, drept exemplu. A fost proces la Cluj. Cei trei criminali au apărut îmbrăcați în costum popular complet, iar publicul îi saluta în urale. Au fost declarați nevinovați, iar judecătorii au semnat adeziunea la Garda de Fier acolo, pe loc. A mai existat în Maramureș un sat celebru, Borșa. Celebru pentru că era locuit aproape numai de „pioși"– evrei hasidici –, care creaseră un fel de sectă mistică. Aveau un folclor minunat, foarte diferit de al celorlalți. Mistica sumbră a Cabalei le îmbogățea tonul textelor. Sándor Kányádi a și publicat un superb volum de texte traduse în limba maghiară. Un cunoscut compozitor și muzician ardelean, Miksa Eizikovits – fost elev al lui Bartók –, a cules muzica lor. Nu știu unde este acum colecția strânsă el. A rămas nepublicată. În anii '30 un scriitor evreu, numele nu-mi vine acum în minte, a scris despre ei un roman care a avut succes destul de mare, cu titlul *Istenkeresők a Kárpátok alatt* [*Căutători de Dumnezeu la poalele Carpaților*].[1] Din mijlocul lor s-au născut și

* Oraș din Croația (n.tr.).

1. Romanul sociografului Dezső Schön, scris probabil în anii '30. Cartea a apărut în ediții noi în 1967 și 1997 la editura Új Kelet din Tel Aviv.

poeți de limbă idiș. Unul dintre ei, un poet-ziarist de limbă idiș pe nume Apsan, era bun prieten cu tata. Această sectă avea ca principiu de bază ca fiecare dintre ei, pe lângă studierea Bibliei și a Talmudului, să facă o muncă fizică. Erau adevărați Hercule cu perciuni și bărbi lungi, toți tăietori de lemne în munții Maramureșului. Nu erau oameni umili, serviabili, ci dintr-o bucată, siguri pe ei. Asta i-a înnebunit pe cei din Garda de Fier. Ce? Pădurari evrei? Tăietori de lemne? Așa ceva nu există! De neacceptat! Au incendiat Borșa, satul lor, care, fiind tot numai case de lemn, a ars zile în șir. Asta a fost pe la sfârșitul anilor '20, începutul anilor '30, nu mai știu sigur. Dar mi-aduc bine aminte groaza, șoaptele: „Borșa arde încă", murmurau. Pe atunci încă nu știam că folclorul idiș păstrează un cântec despre o astfel de întâmplare: „Arde micul meu orășel, arde..." – *Es brennt, mein stetele brennt...* Cred că atunci am auzit fredonându-se cântecelul ăsta, sau poate un pic mai târziu, și am crezut că era în amintirea Borșei. Nu știam că multe alte Borșe existaseră de-a lungul timpului în Ucraina, în Rusia, în Polonia. Toată această populație a fost apoi nimicită la Auschwitz. Elie Wiesel a fost unul dintre puținii evrei din Maramureș care au supraviețuit.

Aproximativ în aceeași perioadă Garda de Fier a distrus geamurile fațadei hotelului Park din Oradea. Hotelul Park era cel mai elegant din oraș, acolo se caza întotdeauna și regele. Proprietarul, pe nume Weiszlovics sau Wajszlovics, era un mare patriot maghiar. Înainte de 1940 a refuzat să refacă fațada hotelului. Jaluzelele de un violet strident stăteau trase. Dădea impresia unei fețe cu ochii scoși care se holbează la tine. Hotelul Park protesta cu fațada lui oarbă. Weiszlovics era cunoscut pentru atitudinea lui provocatoare și incredibila, ușor comica lui aroganță. Cu ocazia reanexării

la țară* i-a făcut cadou lui Horthy un harnașament de argint. Până la urmă l-au deportat și pe el. Ajuns la Auschwitz, a trecut prin fața unui ofițer SS fără să-l salute, iar când a fost întrebat de ce nu salută, i-a răspuns, bineînțeles, în nemțește: „Eu nu-i salut pe cei care mi-au cotropit țara." Ofițerul l-a împușcat în cap, pe loc.

În copilărie frica și-a înfipt adânc rădăcinile în mine. Privind în urmă la viața mea, frica a fost singurul sentiment permanent prezent, m-a însoțit peste tot. Groaza intensă ca mod de viață. Acea *jüdische Hast*, „neliniștea evreiască". „Vine, pleacă, ca durerea în sufletul evreului", se spunea când eram copil. Nici acum nu am scăpat cu totul de această neliniște din suflet. Este o frică abstractă, o frică fără nici un fel de sens concret. Nu-mi era frică de ceva sau cineva: pur și simplu îmi era frică și atât. Câteodată tremuram de-a binelea. Pentru mine spațiul era înțesat de esența fricii. În vecini exista o mânăstire de maici a ordinului Sfânta Tereza de Lisieux.[1] Ușa era deschisă, înăuntru se ținea practic slujbă tot timpul, totul era învăluit în lumina lumânărilor, mirosul de tămâie, muzică. Credincioșii, femei, bărbați, bătrâni, tineri, majoritatea oameni veniți grămadă din satele învecinate la piața sătmăreană. Mama, rugându-mă din tot sufletul,

* Aluzie la anexarea Ardealului de Nord la Ungaria în urma Dictatului de la Viena, cunoscut și ca al Doilea Arbitraj de la Viena, din 30 august 1940, în urma căruia Clujul, Oradea și Târgu Mureș devin teritoriu maghiar (n.tr.).

1. Imre Tóth își amintește că mânăstirea de maici a ordinului Sfânta Tereza de Lisieux se afla pe strada Kazinczy, ceea ce este în contradicție cu relatarea lui Csaba Csirák conform căreia în Satu Mare nu exista o astfel de mânăstire. Pe strada Kazinczy se află azi biserica, mânăstirea și școala măicuțelor ordinului Sfântul Vincențiu de Paul, acolo unde, printre altele, învățau fetele elitei evreiești din oraș.

mă punea să promit că traversez pe partea cealaltă a drumului dacă trec pe acolo, că întorc capul și să nu cumva să mă uit spre biserică, fiindcă dacă cineva arăta spre mine spunând că sunt un evreu care a scuipat în fața crucii era de ajuns să fiu bătut și să mi se scoată eventual ochii. A și existat la heder un băiețel cu perciuni lungi căruia i-au scos ambii ochi cu briceagul.

— *În Satu Mare?*

— Da. S-a oprit în fața bisericii, era seară, slujbă, ușa bisericii larg deschisă, și copilul a privit înăuntru fără să vrea, se uita la revărsarea norului de tămâie, la razele strălucitoare de lumină. Se și spunea că trebuie să ai mare grijă, să nu faci nici un fel de comentariu și, pe cât se poate, să nu te uiți într-acolo, nu cumva să apară vreo problemă din asta.

Deci cum s-a născut în mine această repulsie față de iudaism? Pe de o parte lipsa de sens a ritualurilor religioase, pe de altă parte însă, să faci ostentativ astfel de lucruri caraghioase de domeniul trecutului doar ca să te pui în pericol?!

— *René Girard consideră că tocmai această situație de țap ispășitor este cheia păstrării culturii. Societatea trăiește într-o permanentă stare de război, de rivalitate și singurul motiv pentru care nu explodează cu totul este că de fiecare dată reușește să împingă în deșert țapul ispășitor. Poporul evreu este poate singurul țap ispășitor supraviețuitor, care își scrie propria istorie în* Tanach, *dar nu ca învingător.*

— Ce este *Tanach*-ul?

— *Cartea evreilor canonici, cele cinci cărți ale lui Moise, cărțile istoriei și ale profeților. Acestea reprezintă Vechiul Testament pentru creștini, împreună cu psalmii. Povestea țapului ispășitor supraviețuitor. Însă evreii din diaspora joacă rolul țapului ispășitor ales, tot timpul, iar prin comportament se erijează în miei de sacrificiu. Probabil că asta se străduiește să*

compenseze statul Israel. Și tu ai protestat împotriva acestui rol de țap ispășitor voluntar?

— Nu știu, pentru că pe de o parte așa era tradiția în familie, să ai grijă, să ai mare grijă! Să nu te dai mare, să nu faci nimic ce-ar putea să provoace antipatie. Nu trebuia să le provoci ura. Trebuia să fim modești, să ne facem mici, să nu ne observe, pentru că altfel aveam parte doar de necazuri. Mottoul lui Descartes: *Bene vixit qui bene latuit* – A trăit bine cine s-a ascuns bine. Și vorba elevului său, Spinoza: *Caute!* – Fii prudent. Până la urmă, nici unul nu a fost prudent. Știința, în primul rând știința, nu se arată, de aceea și la școală trebuie să ai mare grijă, nu trebuie să ridici mâna, nu trebuie să arăți că știi mai multe, că vorbești și limbi străine. Eu am înțeles asta, și am fost cu totul de acord. Toți fac la fel. Și eu. Ba încă provocator, vizibil, cu perfidie ridicată la rang de artă. Pe de o parte, această frică permanentă, să nu provoci, să nu faci nimic cu care ai putea să atragi atenția asupra ta, pe de altă parte, perciunii, barba, întreaga mascaradă medievală. Sâmbăta totul este închis, și toate astea în numele separării, al respingerii celorlalți. În plus, insuportabila știință de tot și de toate, etalarea hiperculturii poliglote.

— *Atitudini aflate în perfectă contradicție.*

— Clar! Abia mai târziu mi-am dat seama la ce se refereau profesorii când îmi spuneau: „Tu, cu zâmbetul asta de Mefisto!" Așa îmi spuneau. Iar eu nu știam la ce se referă. Credeam că nimeni nu știa că sunt de stânga, mai mult decât atât, comunist, nici părinții, nici profesorii mei... Toți știau, asta-i sigur. Căci cum ar fi putut un copil să ascundă așa ceva? Sau pentru că-i disprețuiam? Directorul școlii, dr. Eugeniu Seles, era un mare tâmpit, mare patriot român și un demagog ridicol. Avea doctorat în limba și literatura

maghiară la o facultate din Pesta, de care era foarte mândru. Un incult absolut, dar un patriot înflăcărat, un gălăgios patriot român care ținea întotdeauna discursuri patriotice sforăitoare. Eu știam însă că părinții evrei care aveau ceva bani – părinții unuia dintre băieți aveau băcănie, ai altuia aveau croitorie pentru bărbați, aceștia erau „oamenii bogați" – erau nevoiți la începutul fiecărui an școlar să-i aducă directorului școlii trei sau patru costume din stofă englezească de cea mai bună calitate, ca băieții lor să treacă anul. Directorul se îmbrăca într-adevăr deosebit de elegant. Să precizez totuși că cei săraci nu trebuiau să dea nimic. Un adevărat gest de domn. Apare de ziua națională pe scena școlii ca director al instituției, cu cilindru și în frac – 10 Mai era marea zi națională a românilor –, ține un discurs înflăcărat despre morală, sârguință, îndatoriri, dragoste de țară și calități înălțătoare ale înaintașilor noștri romani, care ne stau înainte drept pildă, iar eu, așezat acolo în primul rând, mă uit la el, mă tot uit la el, cu un zâmbet ca o boare pe față. Îl văd cum se înfurie și-i vine să-mi dea o palmă. Cu siguranță se vedea pe mine că știu. Iar el observă că atunci când declamă despre cinstea romanilor, despre incoruptibilitate – cunoști stilul ăsta de discurs adresat tinerilor al directorilor de școală de provincie, despre decăderea cinstei, despre pilda străbunilor, eroism, sacrificiu, patriotism și virtuțile noastre strămoșești – ține marele discurs, iar eu îl privesc doar, și remarcă în privirea mea că știu... am 14-15 ani, nu spun nici un cuvânt, el vorbește, și eu doar privesc...

— *Astea se întâmplau prin 1935-1936, nu?*

— Da. Ținea mari discursuri la începutul școlii, așa cum fac directorii de școli peste tot în lume. Cita din marile noastre modele – Platon, Cicero,Titus Livius, Sfântul Augustin –, dădea pilde înalte, să fim demni de înaintașii noștri,

cinste, ordine, curățenie, respectarea obligațiilor, uite așa năvălea virtutea din cuvintele lui și, în timp ce copiii binecrescuți îl ascultau cu evlavie, era acolo un băiețel evreu obraznic care se uita fix în ochii lui, cu un zâmbet jucăuș pe față. Trebuie să fi fost insuportabil.

— *Dar atitudinea ta de distrugător de idoli se opunea și iudaismului.*

— Da. Dar le-am fost fidel, nu am contestat niciodată poporul cel mai asuprit din istorie. I-am considerat, cu ușoară autoironie, aristocrații năpăstuiților, nu doar din pricina prigoanei lor de-o veșnicie, ci mai ales datorită bogăției spirituale, acelei comori sufletești și emoționale dobândite în ultimii două mii de ani ca rezultat al depășirii propriei condiții.

— *Cum ai reușit să aduci la același numitor convingerile comuniste cu conștiința iudaică?*

— Nu am simțit nici cea mai mică neconcordanță între cele două. Comunismul respinge toate credințele religioase. De ce ar fi iudaismul o excepție? Mișcarea comunistă a declarat război oricărei opresiuni și persecuții. Cel puțin trei generații, socotind și generația mea, au văzut în ea singura putere eficientă împotriva antisemitismului. Ceea ce întărește credința că cel puțin în anii '30 comunismul și iudaismul erau considerate pur și simplu unul și același lucru. Expresia „iudeo-bolșevism" a devenit noțiunea fundamentală a discursului politic.

— *Cum a reacționat tatăl tău?*

— Tata era credincios. Dar n-am auzit niciodată de la el nimic împotriva comunismului. O singură dată mi-a spus doar atât, că respinge socialismul pentru că-l neagă pe Dumnezeu. Nu era nici sionist, nici total antisionist. Spun asta pentru că în Satu Mare exista unul dintre centrele antisioniste, acolo funcționa celebrul Joel Teitelbaum, rabinul

din Satu Mare. În ochii lor toți sioniștii îl contestau pe Dumnezeu; iar doar Mesia în persoană îi poate conduce pe evrei înapoi în Israel. Dar până la urmă și el tot cu ajutorul sioniștilor, al controversatului grup elvețian al dr. Rezső Kasztner[1], a scăpat din ghetoul din Satu Mare. El a fost

1. La sfârșitul lui aprilie 1944, la Bratislava, Rezső Kasztner a aflat personal despre așa-numitul proces-verbal de la Auschwitz, în care doi evrei slovaci care reușiseră să scape de la Auschwitz au depus mărturie despre existența lagărului de exterminare. Conducătorii evreilor slovaci au adus și în Ungaria procesul-verbal și au încercat să le atragă atenția evreilor maghiari în legătură cu pericolul ce-i amenința. Conducătorii sioniști, care cu o lună înainte de ocupația germană știau deja perfect ce înseamnă deportarea, au început să negocieze cu ofițerii din comandamentul lui Eichmann, încercând să salveze oamenii. Negocierile s-au referit la livrarea de materiale militare și obiecte de valoare în schimbul evreilor maghiari. Din cei 18 000 de evrei închiși în ghetoul din Cluj, Kasztner a reușit să salveze 388 de tineri sioniști; pentru viața a încă 100 000 de oameni i-a oferit lui Eichmann 5 milioane de franci elvețieni. Cu toate astea, începând cu 15 mai au început deportarea evreilor din provincie cu motoarele turate la maximum. Pentru SS negocierile aveau o triplă miză. Pe de o parte, Himmler încerca să ia astfel legătura cu Aliații din Vest. Pe de altă parte, în timpul negocierilor scădea probabilitatea unei mișcări de rezistență sioniste. Iar la urma urmei milioanele date pe sub mână negociatorilor SS serveau și intereselor lor personale. Operațiunea de salvare a avut un rezultat relativ slab din cauza dezinteresului Aliaților și a deportării rapide. Mai puțin legate de aceste lucruri au fost vagoanele cu evrei deportați direcționate către proximitățile Vienei în loc de Auschwitz, în total 20 000 de oameni din Szolnok și Szeged, dintre care 75% au supraviețuit lagărelor de muncă. Operațiunea de salvare a sioniștilor s-a soldat cu trimiterea vagoanelor pe 30 iunie 1944 spre Elveția prin Bergen-Belsen. Până la urmă cei 600 de oameni destinați să emigreze în Palestina s-au transformat în 1 684, printre ei numărându-se și mulți evrei, personalități proeminente, la care s-au adăugat 300-400

marele nostru rabin, „marele ţadik", „sfântul". Tata îl disprețuia cât se poate, îl considera un mare demagog. După război a devenit celebru la New York ca rabinul miraculos din Satu Mare. Acolo și-a continuat *cruciada* împotriva Israelului. Nu a recunoscut statul Israel. A fost o dată în vizită la Pământul Sfânt, dar pe unde mergea el trebuiau ascunse emblemele statului. Cu trenul de la Tel Aviv la Ierusalim a fost de acord să călătorească numai după ce au acoperit emblema Israelului. Exista deci în Satu Mare o puternică mișcare religioasă antisionistă al cărei șef era el. Soră-mea, în schimb, a devenit sionistă. Într-un timp și eu frecventam organizațiile sioniste de stânga, dar am renunțat repede la sionism, pentru că m-am revoltat și împotriva lui: „Cum adică, popor ales? Nu doar evreii au suferit, nu suntem singurii!" – asta simțeam.

Era mare sărăcie în perioada aceea și pentru țăranii maghiari. Iar noi ne plângeam când, în comparație cu ei, eram în vârful piramidei? Ridicol! Toată familia mea trăia într-o singură cameră și o bucătărie, toți patru: tata, mama, soră-mea mai mare și eu. În plus, o bună parte a anului locuia la noi o mătușă mai bătrână, șchioapă, reumatică, sora cea mai vârstnică a mamei, văduvă de război. Visul mamei era să avem canalizare în casă. Într-un final, în 1940, aveam un robinet în bucătărie, dar wc-ul tot în fundul curții era. Deci foarte bogați nu puteam fi, dar eu așa simțeam, că noi

---

de călători clandestini și 150 cu loc în tren, locuri pe care Kasztner le-a vândut ca să poată face rost de mita cerută de SS, sumă a cărei valoare n-a fost aflată niciodată. Acțiunea lor are însă pe conștiință faptul că, la fel ca Sfatul Evreiesc, a tratat ca document strict secret și au ascuns de masele de evrei procesul-verbal de la Auschwitz, ca nu cumva să „creeze panică".

suntem printre cei înstăriți. Atât de mare era sărăcia. La heder eram în vârful societății: toți copiii umblau desculți, eu aveam pantofi. Ceea ce însemna că fac parte din elită. Din cauza asta unul dintre colegii de la heder mă ura sincer, cu înverșunare. El era singurul copil al unei văduve sărmane, mai târziu s-a și înrolat într-un grup sionist de extremă dreapta, aproape fascist, care reprezenta o minoritate infimă, a și dispărut curând.

Eu refuzam cu îndârjire sionismul, pentru că aveam impresia că este o eschivare. Să te eschivezi? Să-ți rezolvi micile probleme și apoi să nu-ți pese de ceilalți? Ca unul care atârnă de o bucată de lemn și își salvează propria piele fără să-i pese de ceilalți naufragiați. Era cu totul imoral pentru mine. Am simțit de la bun început că acești nenorociți, prăpădiți care trăiau în subsoluri – e greu să spun lucrurile astea pentru că sună bizar –, muncitori, țărani și slugi, toți erau și ei persecutați. Și pe ei îi băteau jandarmii, poate chiar mai rău decât pe evrei.

Mă certam îngrozitor cu soră-mea, uriașe lupte verbale. Soră-mea era extrem de deșteaptă, avea un suflet infinit de nobil, o tânără sensibilă, cultă. Citise Biblia și Talmudul, vorbea și scria perfect în ebraică. În Satu Mare a fost printre primii care au învățat bine și engleză. Iar când îi țineam marile mele cuvântări revoluționare despre viitoarea frăție socialistă, despre dreptate și despre egalitatea organizării sociale, ea, cu brațul întins, cu degetul arătător îndreptat spre mine, cu un zâmbet ironic pe față, dar cu mult patos, îmi spunea: „Ia te uită, iar predică! Predică Mesia! Încă un evreu care vrea să schimbe lumea!" Și își astupa urechile. Nici nu mai putea să asculte predicile mele fanatice. Aveam cu siguranță un ton superior, groaznic de neplăcut. Mai târziu și în mișcarea comunistă eram unul dintre marii predicatori.

Odată, asta se întâmpla în Satu Mare – eram organizatorul Asociației Tineretului Comunist și în mare parte singurul membru. Se întâmpla prin 1939-1940, înainte de al Doilea Arbitraj de la Viena. Situația era foarte încordată și încinsă, așa-numita stare revoluționară, cum îi spuneau cei din partid. A venit un instructor de partid din Cluj, un intelectual evreu basarabean. Nu mai țin minte cum îl chema. Avea bineînțeles un nume de adept al mișcării ilegaliste, dacă mi-aduc bine aminte, Titus. Când aștepta în parc întâlnirea secretă, citea cartea lui Karl August Wittfogel, *Evaluarea societății burgheze și a modului de producție capitalist*, în germană, bineînțeles. În timpul liber studia și adnota această carte, cu toate că Karl August Wittfogel – unul dintre reprezentanții de marcă ai stângii germane – era deja exclus, declarat troțkist. Amicul meu avea ochi verzi, bulbucați, ochelari cu rame groase ce-i alunecau de pe nas și pe care-i tot împingea în sus, tunsoare englezească și păr roșu-castaniu, un nas mare și buza de jos ușor umflată și lăsată în jos. N-am să-l uit niciodată, avea o figură de intelectual evreu gen Woody Allen. Graseia groaznic. El era instructorul principal. Acolo a încercat să învețe și ungureşte, a și învățat imediat, bineînțeles, ca să poată vorbi cât de cât poporului pe limba lui. Aveam ceva cunoștințe printre țăranii maghiari dintr-un sat vecin. Cu un an înainte fusesem pe la ei și le citisem romanul lui Ignazio Silone, *Fontamara*. Am reușit să-i adun cumva din nou, spunându-le că vine un domn din Cluj care vrea să le vorbească. Mi-aduc aminte și acum, era o masă, pe jos pământ bătătorit, un țăran stătea acolo și-și ascundea picioarele sub scaun pentru că era desculț. Stăteau cu toții cu căciulile pe cap și-l ascultau cu evlavie, pentru că vorbea așa de ininteligibil, într-o maghiară atât de stricată, că sigur trebuie să fi fost un

mare domn din Germania sau de undeva de departe. Bineînțeles că îi bătea inima cu putere pentru poporul persecutat și a și strigat lucruri ca: „Noi, taranii machiar, nu puem să mai supotam dominașia și exbloadarea gofilor." Și așa mai departe. Avea pe el un fel de sacou militar prăpădit și pantaloni gri șifonați. Toți îl ascultau cu evlavie, parcă ar fi predicat preotul. Cu toate că nu prea înțelegeau ei despre ce este vorba, discursul înflăcărat, revoluționar, inspirat din Karl August Wittfogel sau din primul volum din *Capitalul*, ținut țărănimii maghiare secătuite și asuprite, îi lămurea despre starea clasei lor sociale, despre poziția luptei de clasă internaționale, și le prezenta viața fericită a țăranilor sovietici în economia agrară colectivă și mecanizată. Cu alte cuvinte, îl ascultau solemn, cu respectul datorat, pe străinul palid, venit de departe. Când să ieșim, unul dintre țărani, pe care îl cunoșteam, arată, ușor nelămurit, cu degetul în jos spre prietenul meu. Îl întreb ce este. El răspunde: „Păi domnul are pantofi galbeni!" Avea într-adevăr niște ghete marodeschis, model englezesc, cum ai și tu acum în picioare. Se vede imediat pe tine că ești un domn. Țăranii poartă cizme sau pantofi negri, dacă au cu ce se încălța. Pentru domni însă pantofii galbeni sunt caracteristici. Dar țăranul maghiar nu face altceva decât să zâmbească ironic la vederea lor, căci imediat observă că are de-a face cu un „domn". În pofida oricărui respect sincer: ăsta vine să le vorbească despre soarta țăranilor și exploatare, când umblă în pantofi galbeni? Cum arătau însă pantofii lui galbeni, nici nu pot să-ți spun, căci era plin de noroi, ploua cu găleata (*râde*). Dar era domn, nu-i așa?

Chestia asta cu „țăranii noștri maghiari", această identificare cu cei persecutați, de oriunde, chiar și cu papuașii, îmi amintea de Saul din Tars, Sfântul Pavel, marele fanatic al

universalității umane. În biografia lui Ernest Renan scrie că Sfântul Pavel vorbea probabil o limbă greacă groaznică. Era totuna pentru el dacă deschidea gura în Creta sau la Roma, căci se identifica imediat cu cei de-acolo. El este acasă pretutindeni în lume: „Căci eu sunt grec cu grecii, și evreu cu evreii."* Și când spune că: „Noi, țăranii maghiari, trebuie să ne scuturăm de jugul exploatator", se simte, cu cea mai mare sinceritate cu putință, ca și cum și el ar fi trăit aici de o mie de ani, nu? Ca și cum această problemă a noastră este și problema lui personală. Nu are nici un fel de reținere, cum se întâmplă aici, de exemplu, la Paris în comunitatea chineză: „Noi nu ne amestecăm, e treaba francezilor; sigur, aici trăim, dar partidele, politica, lupta de clasă sunt treaba lor." Chestia asta că peste tot e acasă, oriunde suntem „noi", peste tot se revoltă imediat, protestează împotriva situațiilor politice intolerabile, organizează mitinguri și vorbește despre toate ca despre propria problemă; această capacitate fantastică de a se identifica mereu cu ceilalți! Îți spun, ca Apostolul Pavel.

Mai mult sau mai puțin și eu simțeam același lucru. Însă sioniștii, dimpotrivă, încercau să cultive printre evrei o stare de spirit contrară Apostolului Pavel, senzația că „Asta e treaba lor, treaba păgânilor. Lasă-i să facă ei ce vor! Tu pleacă!". Soră-mea avea probabil dreptate, predicam pe un ton peremptoriu, nesuferit. Sfântul Pavel este dimensiunea catolică, adică universalistă a evreității: „Domnul Dumnezeul nostru este singurul Domn!", adică Dumnezeul unic al umanității.

* Vezi 1 Corinteni 9, 20–21: „Cu iudeii am fost ca un iudeu, ca să dobândesc pe iudei; cu cei de sub lege, ca unul de sub lege, deși eu nu sunt sub lege, ca să dobândesc pe cei de sub lege; cu cei ce n-au Legea, m-am făcut ca unul fără lege..." (n.ed.).

Lucru care nu a fost de fapt descoperit de evrei, pentru că au rămas în lumea lor închisă. Sfântul Pavel a fost cel care a început să le predice credința *gentililor*, neevreilor. Evreii nu făceau asta. Nu exista prozelitism. Cu toate că acest lucru era valabil și pentru Dumnezeul iudaic: „Eu sunt Dumnezeul omenirii, evreii sunt doar poporul ales să facă cunoscut cuvântul." Un profet care argumentează prea mult. E cu atât mai incomod, predică încontinuu și le spune evreilor încontinuu: „Uitați-vă, slugile, muncitorii, țăranii – robii –, neevreii! Nu suferiți doar voi, nu vă persecută doar pe voi! Și printre evrei există oameni înstăriți, care trăiesc mult mai bine decât acești săraci. Așa că nu înțeleg care-i diferența aceea atât de mare dintre evrei și neevrei." Persistă undeva în mine conștiința că da, sunt aici ca să fiu solidar cu toți paria oprimați ai umanității. În timp ce soră-mea mi-a făcut nervoasă semn să tac, mama m-a cuprins în brațe, încercând să mă apere, să mă consoleze, m-a mângâiat și mi-a șoptit la ureche un rând din Margit Kaffka: „Inima mea, o mare mantie roșie..."

— *Încă de pe vremea lui Isaia din Deuteronom apare această conștiință a universalității, că Ierusalimul va fi noul Sion, de unde va veni vestea, iar popoarele vor ști că Dumnezeu este Dumnezeul tuturor, care aici, în locul acesta, în templul din Ierusalim își are sălașul. Deviza nu era însă „misiune", cu alte cuvinte nu avea sensul „să agităm lumea", ci acela de „a da exemplu".*

— Pe mine m-a călăuzit probabil faptul că apartenența la iudaism înseamnă altceva decât a fi creștin sau comunist. Dacă te creștinezi și te declari catolic, atunci asta și ești, și toți ceilalți trebuie să accepte. Dacă spui că ești comunist sau marxist, ceilalți pot spune că ești diversionist, că nu ești marxist adevărat, despre asta se poate discuta. A fi evreu

înseamnă altceva, este o problemă de determinare socială. Este evreu cel pe care ceilalți îl consideră evreu. Dacă tu te consideri evreu sau nu, asta nu-i interesează pe ceilalți. O spun din experiență. În copilărie am descoperit, printre altele, că nu am trăsături de evreu, așa că nu prea mă considerau evreu. Dar atunci cum știau totuși? Cum se vede totuși pe cineva că este evreu dacă arată la fel ca ceilalți? N-am reușit să-mi dau seama. Sau poate totuși? Ceea ce am descoperit este că nu atât trăsăturile feței, cât expresia feței, în special privirea este cea care arată specificul evreiesc. Recunosc privirea aceea plină de teamă, scrutătoare, „știe oare, sau nu știe?". Asta se observă pe tine. Cum și pe americani îi recunoști după privirea rigidă, directă, iar pe nemți tot cam așa. Pe evrei îi recunoști după privire. Chiar dacă nu au trăsături evreiești, îi dau de gol teama, prudența scrutătoare, moliciunea. Nu avem tărie, putere, atitudine bărbătească, nici un fel de ținută militară. M-am străduit să schimb asta. Stăteam în fața oglinzii și mă străduiam să-mi smulg din privire înjosirea, teama, mă străduiam să am o figură bătăioasă. Ceea ce într-o oarecare măsură mi-a și reușit. M-am descotorosit de ceea ce uram mai mult: autoumilirea.

— *Aceasta este așa-numita stare sufletească a „evreului din ghetou"?*

— Da, un pic gheboșat, privind pe furiș, o combinație de umilință și aroganță, servilismul profund și sincer, și în același timp sentimentul de superioritate spirituală și morală.

— *Deci nu e felul tău de a te purta. Este ceea ce ai văzut la alții?*

— Da. Mă durea groaznic și mă revolta teribil, atitudinea evreului de renunțare la demnitatea umană, care venea împreună cu conștiința acestei renunțări, iar drept compensație acea doză incredibilă de insolență. Mă uitam

cu uimire câteodată câtă incredibilă insolență poate să izbucnească dintr-un mic evreu timid care tremură permanent de frică. M-a surprins că pe de-o parte se chircește în conștiința „sunt un vierme", și nu mimează asta, ci chiar sincer așa crede, că e un nimeni, un vierme; și în același timp nu dă doi bani pe un arhiepiscop, un general sau un rege! Și bineînțeles: nu dă doi bani pe un director de liceu! Nu recunoaște nici un fel de autoritate lumească. În timp ce ceilalți copii, cu buzele tremurânde, se uită la ei ca la niște semizei, el, care se chircește, care este lipsit de atitudinea bărbătească, plină de curaj a maghiarilor, îi disprețuiește pe toți cu o insolență fantastică.

— *Wolfgang Pauli avea 16 ani atunci când Einstein a conferențiat la Viena despre teoria relativității generale. În față, la tablă, profesori universitari discutau în contradictoriu cu Einstein. Deodată, din fundul sălii, un puști evreu spune: „Doch ist das, was Herr Einstein da sagt, gar nicht so dumm!"*, apoi se duce la tablă și lămurește subiectul aflat în discuție. Acesta era Pauli.*

— Deci sentimentul ăsta evreiesc de superioritate mă deranja foarte tare. Iar ceea ce nu puteam să accept, în primul rând, era această eschivare. Am avut un prieten, un puști genial, cel mai bun din liceu. Era sionist convins. Îmi tot spunea: „O să vezi, chiar tu, cu teoriile tale de schimbare a lumii, tu ești cel pe care-l așteaptă ăștia! Pe tine o să te lege primul!" Într-adevăr, mai avusesem experiențe cărora n-am vrut să le dau importanță. Odată, pe stradă, un copil căra în fața mea o găleată grea. La noi, în general de două ori pe zi, copiii aduceau acasă apă de la fântână. Copilul ăsta era

* Și totuși, ceea ce spune aici dl Einstein nu e deloc stupid! (germ., n.ed.).

fiul unuia dintre amărâții care trăiau în pivnițe. Suspina, plângea, se văita, era desculț, iar fluierele picioarelor îi erau pline de răni. Ducea cu greu găleata, iar apa i se scurgea întruna, la fiecare pas. L-am strigat și am încercat să-i spun ceva încurajator. Mi-a aruncat o privire plină de ură și dispreț, a pus jos găleata și a zbierat la mine: „Evreu împuțit!" și a aruncat toată apa pe mine. A fost îngrozitor. Pe de o parte: de unde știe? Pe de altă parte: de ce? Eu am vrut să-l ajut doar, am vrut să-i spun un cuvânt omenos.

— *Vă cunoștea, pe tine sau pe ai tăi?*

— Îl vedeam din când în când hoinărind pe stradă, dar nu ne cunoșteam. Însă cum ar fi putut să știe că sunt evreu? Nu înțeleg nici acum.

— *Se pare că totuși n-ai avut frecvent astfel de experiențe.*

— N-au fost frecvente, cu toate că mai târziu am avut mai des experiențe neplăcute. În special cu colegii maghiari. Cu românii mai puțin. Asta e ciudat. Printre români, la școală, erau foarte mulți naziști declarați și foarte spurcați la gură, membri ai Gărzii de Fier foarte sălbatici și obsceni. Cu ei am avut totuși un fel de relații omenești. Îmi ziceau jidan, dar îmi acceptau într-un fel prezența. Mă urau din tot sufletul, dar mă tratau ca pe o persoană. Dialogul, chiar dacă plin de ură, exista totuși între noi. Intrau în vorbă, discutau cu mine, voiau să știe, tu ce zici de asta, ce părere ai despre asta? Discutam, cu toate că apoi adesea mă făceau jidan în față, sălbatic, spumegând. Din punctul ăsta de vedere, românii erau mai umani, spre deosebire de colegii mei maghiari, iar în zona interacțiunii umane erau cu mult mai sensibili. Mai latini, știi? În București lucrurile așa erau, și deja se simțea și în Ardeal. Mă făceau jidan, dar în același timp erau curioși. Pentru ei nu exista această izolare rigidă.

Până și în ură se vedea această diferență. Maghiarii nu mă făceau jidan: domnii nu fac așa ceva. Aveau un alt mod de a-și arăta disprețul și izolarea. Românii mă făceau jidan într-un limbaj groaznic de murdar și grosolan, dar în același timp aveau cu mine o relație mai afectuoasă, mai umană. Nu exista disprețul acela rigid. Mă urau, zbierau la mine, dar am creat cu ei și un fel de legătură firească. Spre deosebire de majoritatea colegilor mei maghiari, care mă tratau cu o răceală absolută. Pentru ei pur și simplu nu contam. Nu eram demn nici măcar de disprețul lor.

A existat o singură excepție: în primul și al doilea an de liceu am avut un coleg al cărui tată era pictor. Îl chema Laci Zsolnay. Fusese înscris la liceul reformat de limbă maghiară, dar a fost nevoit să plece pentru că era catolic, iar reformații nu aveau voie să înscrie catolici. A fost transferat la noi la școală și am devenit foarte buni prieteni. Era felul acela de prietenie sinceră, ca între bărbați, ca între doi băieți din primul an de liceu. Eram buni prieteni. Era singurul care mă chema la el, singurul la care mergeam tot timpul acasă. Era dintr-o familie maghiară cu adevărat distinsă, Zsolnay de Zolna, părinții lui se purtau foarte elegant, calm, civilizat. Tatăl lui era pictor și profesor de desen la o școală. Mama lui, o adevărată doamnă. Am văzut deci cum îmi răspund la salut cu o ușoară înclinare a capului, dar nu mi s-au adresat niciodată. În tăcere, respectuos, treceau ușor pe lângă mine. Își vorbeau toți cu dumneavoastră. În privirea mustrătoare a mamei adresată fiului ei se putea citi reproșul domol: „László, scumpul meu copil, dumneata îmi aduci evrei în casă!“ Cu toate astea s-a purtat cu mine foarte civilizat, foarte corect. Laci era un mare patriot maghiar. Mi-a arătat într-o zi un steag roșu-alb-verde, ascuns pe undeva prin sertarul cu lenjerie de corp. Toți aveau arme de vânătoare. M-a luat

și pe mine să mă învețe să împușc coțofene. Bineînțeles, nici nu trebuie să-ți mai spun, n-am tras nici măcar un glonț.

— *Aveai o armă?*

— Eu? Armă? Nu mi-ar fi trecut așa ceva prin cap nici în cel mai negru coșmar! El mi-a dat un revolver vechi. Cunoștea bine păsările. Îi făcea mare plăcere să vâneze, să împuște coțofene, considera asta ceva tipic unguresc. Avea niște arme prăpădite, moștenite de la bunicu-său, care se încărcau cu praf de pușcă pe care trebuia să-l aprinzi cu cremene. Întotdeauna râdea de mine, pentru că asta nu-mi reușea niciodată. Cu toate că tatăl lui era pictor, pe el asta îl interesa, și nu cele mai noi curente artistice, constructivismul sau suprarealismul. Cred că nici pe tatăl lui nu-l interesau lucrurile astea. Doi ani mai târziu s-au mutat în Pesta, eram deja în clasa a șaptea când Laci s-a întors la Satu Mare. Pe mine m-a căutat primul, vechiul și bunul lui prieten. Trăncăneam tihnit despre anii tinereții noastre de mult trecute, pe o bancă bătrână din romantica grădină Kossuth. La un moment dat Laci se oprește în mijlocul propoziției, devine serios, mă privește și zice: „Bătrâne, nu te supăra, dar simt că am obligația morală să-ți spun: m-am înscris în Partidul Crucilor cu Săgeți*." Observând probabil surprinderea mea, a început imediat să-mi explice pe un ton foarte vesel, încrezător și încurajator ce înseamnă de fapt să aparții Partidului Crucilor cu Săgeți. A început să-mi vorbească însuflețit despre ce viață grozavă are el cu prietenii lui, la ce chefuri merg, cum umblă împreună prin baruri, prin bordeluri, iar curvele îi copleșesc cu migdale dulci și sărate. Numai despre asta povestea. Totul se potrivea foarte bine,

* Nyilaskeresztes Párt – fost partid politic pronazist și antisemit din Ungaria (n.tr.).

viața personală cu politica, curvele lui și membrii de partid. Foarte consecvent.

— *Dar e în contradicție cu faptul că a fost singurul tău coleg care te-a tratat ca pe un egal și te-a chemat la el acasă.*

— Ca să fiu sincer, toată chestia asta m-a luat total pe nepregătite, și de neînțeles a și rămas. I-am spus: „Ce-i, măi Laci, și în vinele tale s-a înfierbântat zeama fino-ugrică?" S-a simțit foarte jignit: „Cum poți să vorbești așa? Cum poți să-mi spui asta? Tu ești o excepție! Doar nu crezi că..." „Nu sunt nici o excepție", i-am spus, „între noi totul s-a sfârșit. Sper că știi asta". „Nu te supăra, eram dator din punct de vedere moral să-ți spun, dar asta nu are legătură cu tine." I-am răspuns: „Renunță la mine. N-am nevoie să fiu o excepție." I-am întors spatele și l-am lăsat acolo.

— *Știi cumva cum s-a purtat apoi?*

— Habar n-am, a plecat la Budapesta. Tatăl lui a devenit profesor acolo.

— *Când s-a întâmplat asta?*

— În 1938, eram încă liceeni, și el, și eu.

— *Ce alte experiențe ai mai avut în domeniul ăsta?*

— Din partea maghiarilor am avut parte de discriminare glacială și respingere absolută. Fără să ne insulte, se simțea, „noi nu stăm de vorbă cu evreii". N-am avut nici un prieten printre ei. Tocmai de aceea am avut doar prieteni evrei. Cu colegii maghiari ajungeam cel mult să rezolvăm împreună un exercițiu la matematică, eventual mai schimbam între noi câte un caiet. Erau foarte corecți. Numitorul comun era cel mult faptul că eram cu toții persecutați, iar noi, evreii și maghiarii, eram majoritari. Cu toate astea, nu a existat nici un fel de solidaritate. Ne tratau foarte rece. Mai era totuși câte un „salut, bătrâne" pe un ton amical, și mai rezolvam împreună câte un exercițiu la matematică sau ne dădeam

unul altuia rezolvarea. Aveam deci o relație corectă, dar lipsită de orice fel de legătură interioară.

Mai târziu, după bacalaureat și după reanexarea la Ungaria, mă întâlnesc într-o zi cu doi dintre colegii mei. Unul era Feri Fila și celălalt Gyuszi Horváth. Pe vremea aceea erau deja studenți la Budapesta. Eu nu am putut bineînțeles să fiu acceptat la facultate. În vacanță au apărut în Satu Mare. Veneau pe stradă, Gyuszi Horváth cu șapca Turul Szövetség*, Feri Fila în uniformă de ofițer. Îi spun: „Servus, Feri!" și vreau să continui: „De mult nu te-am mai văzut." Dar n-am mai apucat. Feri aparținea diviziei Ludovic. Mâna stângă cu mănușă albă se odihnea elegant pe mânerul spadei. Își ridică bărbia și plutește pe lângă mine ca un vapor lent cu velă. Trece peste mine cu o liniște elegantă, ca cineva care nu aude și nu vede nimic. Își arată doar distins disprețul, căci eu pentru el nici nu existam.

— *Chestia asta te-a jignit profund?*

— Nu știu ce să-ți spun. Pe de o parte m-a surprins foarte tare. Pe de altă parte m-a cuprins o silă profundă. M-am simțit jignit adânc în demnitatea mea de om. Și, aș putea să adaug, încă sunt rănit. Cu un an înainte veneau la mine să rezolvăm împreună un exercițiu sau altul la matematică. Nu era o prietenie ieșită din comun, dar aveam o relație normală și mai ales civilizată. Nu înțelegeam de ce devenisem între timp un gunoi, un nimeni.

— *Ai suferit și din partea românilor astfel de umiliri?*

— Stilul românilor era cu totul altul, am mai vorbit despre asta. N-am prea fost jignit personal, nici măcar de cei din Garda de Fier. Poate pentru că aveam o atitudine provocatoare

* Uniunea Camaraderească Turul (Turul Szövetség) – organizație maghiară de extremă dreapta din perioada 1919–1945 (n.tr.).

și agresivă. Eu nu mă lăsam, și comportamentul îmi era mai dur decât al celorlalți. Credeam că cei pe care se vede că le este frică atrag mai degrabă jignirile asupra lor. Eu, spre deosebire de ei, niciodată n-am negat că sunt evreu. Am citit opera despre naționalități a tovarășului Stalin. Am descoperit că sunt de cultură maghiară, maghiara este limba mea maternă, deci sunt maghiar. Asta e realitatea, dar n-avea nici o legătură cu prostiile naționaliste, nu strigam în public, nu mă băteam cu pumnul în piept. Nu am negat niciodată faptul că sunt evreu, nu am încercat niciodată să-l tăinuiesc. Dar nici nu mă lăudam cu asta, iar dacă trebuia, îmi asumam condiția.

— *Înțeleg că n-ai avut de suferit din partea românilor astfel de insulte. Nici în mediul tău n-ai văzut așa ceva?*

— În liceu am fost martorul unui astfel de incident. Aveam un coleg evreu, foarte frumos, un pic efeminat, timid, blond, cu o față blândă, provenit dintr-o familie de elită. L-au prins o dată la mijloc adepții Gărzii de Fier și au început să-l împresoare. Mi-am pierdut mințile când au început să-l sâcâie, să-l lovească, să-l scuipe urlând „jidan! jidan!", a fost îngrozitor. Am intervenit și am început să dau în ei. Nici nu trebuie să-ți spun că eram mai pirpiriu și mai slab decât oricare dintre ei. Era suficient să-mi dea una și aș fi căzut horcăind la pământ. Dar dacă cineva intervine atât de agresiv, produce o oarecare surprindere. De aceea, probabil, mie nu mi s-a întâmplat asta niciodată. Reacționam îngrozitor de agresiv, așa că nici micii gardiști români nu erau foarte viteji. Am avut un incident cu profesorul de germană. Era un bărbat bine făcut, grizonant, elegant. Sunt sigur că nu era antisemit, dar, poate încercând să se conformeze sau de frică, a considerat că, fiind neamț, trebuia să spună și el ceva. Asta se întâmpla prin 1939-1940. A intrat

în clasă, a început să vorbească despre ceva și între timp tot repeta „jidanii, jidanii"*, în românește nu înseamnă altceva decât „evreu împuțit". „Evreu" este termenul oficial, literar; „jidan" este expresia umilitoare și vulgară, folosirea ei era lipsită de eleganță. În maghiară nu există corespondent pentru ea, cum nici în germană nu este. *Zsidó* poate fi jignitor, dar cuvântul singur, scos din context, nu este jignitor. „Israelit" este deja ciudat: un fel de nu vreau să-ți spun „evreu" ca să nu te jignesc. În maghiară e artificial. Așa că tot spunea „jidan", în varianta românească jignitoare. Atunci m-am ridicat în picioare și i-am spus: „Domnule profesor, scuzați-mă, ați vrut să spuneți «evreu» probabil." Tipul s-a înroșit, era roșu ca racul, și a început să zbiere, să gesticuleze, să urle isteric: „Îți dau o palmă de nu te vezi, evreu împuțit, tu, nesimțitule, cum îndrăznești să mă corectezi pe mine?" Îți dai seama ce a fost când m-am ridicat în picioare cu o figură ipocrită, nevinovată, demnă de milă și l-am corectat, spunându-i că „evreu" a vrut să zică, nu-i așa?, și nu „evreu împuțit". Știam totuși că gardiștii erau cu ochii pe mine: „Te prindem și pe tine odată, dar atunci n-o să te alegi doar cu o mică palmă sau o tragere de perciuni." Pericolul ăsta mă pândea cu siguranță, și doar datorită evoluției evenimentelor mondiale nu s-a mai ajuns acolo. Totuși, din pricina atitudinii mele agresive, am avut parte de mai puține insulte. Ei nu erau cine știe ce cavaleri viteji, dădeau imediat înapoi când simțeau rezistență. Dar au fost copii pe care îi chinuiau mai tare, îi șantajau și îi terorizau.

A mai fost o întâmplare similară la școală. A ajuns în clasa noastră un băiat pe nume Fekete. Erau evrei creștinați

* În română în original (n.tr.).

care trăiau în Germania, dar când s-a aflat că nu erau arieni au fost nevoiți să părăsească țara. A venit în uniformă de Hitlerjugend, în pantaloni scurți din catifea neagră. Era un copil catolic profund credincios, dar se vedea pe el că-i este frică. El știa de ce. Avea școala germană. Era genul de evreu prigonit care tremură de frică. Stătea în prima bancă și, fiind crescut de preoți, era îngrozitor de umil, atât ca german, cât și ca evreu. Toate astea se petreceau prin 1940, se apropia cel de-al Doilea Arbitraj de la Viena împotriva căruia eram din principiu, motiv pentru care aveam uriașe controverse politice cu colegii mei maghiari. Întotdeauna mă întorceam ultimul în clasă după pauză. Într-o zi, eram prin clasa a șaptea, a opta de liceu, intru în clasă și văd cum caietul meu de ciorne, un fel de maculator, e deschis pe bancă, iar cu litere gotice germane, caligrafiat cu precizie pe strofe, e scris *Horst Wessel Lied*: „Und wenn vom Messer Judenblut spritzt"[1], tot liedul, de la început până la sfârșit. Întreaga clasă se uita împietrită, mă priveau, așteptau să vadă ce va fi. Atât de certăreț eram probabil, făceam pe cocoșul, eram îngrozitor de arțăgos, scandalagiu, agresiv și cu siguranță cu totul antisocial. Așteptau curioși să vadă cum o să reacționez. Eu eram în secret elevul bun, pe atunci citeam deja *Korunk*, mă dădeam

1. Citatul este luat în nume de rău până în ziua de azi, dar în mod greșit, fiind considerat parte din *Horst Wessel Lied* până și de emigranții născuți în Germania. Așa-numitul *Horst Wessel Lied* a fost după 1930 imnul oficial al NSDAP (partidul național-socialist german), iar în timpul celui de-al Treilea Reich imnul neoficial. În textul său nu sunt expresii de natură antisemită. În cântecul nazist *Ihr Sturmsoldaten jung und alt* însă, în strofa a șasea, se găsesc într-adevăr următoarele versuri: „Und wenn das Judenblut vom Messer spritzt, / Dann geht's nochmal so gut" („Și când cuțitul face să țâșnească sângele evreiesc, / Atunci din nou merg toate bine").

mare și bineînțeles cultura cosmopolită îmi curgea prin vine așa, în valuri. Nu a fost deci o întâmplare că tocmai mie mi-au scris în caiet cântecul *Horst Wessel*. Eram singurul, în afară de Fekete, care știa să scrie și să citească textele gotice.

Îi întreb cine l-a scris. Tace toată clasa. Nu era nici un dubiu cine știa pe de rost *Horst Wessel* și știa să scrie așa. Probabil că gardiștii îl puseseră pe nefericitul evreu german să facă asta, și el de frică a scris. „Fekete, vino afară", i-am spus. Profesorul nu sosise încă, profesorii români întârziau întotdeauna, treceau și 15-20 de minute după ce se suna, până veneau în clasă. Pe hol era liniște, toți erau deja în clase. Fekete mă urmează în fața ușii. Îi spun: „Tu ai scris asta." El răspunde: „Nu eu." I-am tras două palme uriașe, încă le mai aud cum au răsunat pe holul gol, nenorocitul s-a înroșit, n-a scos un cuvânt, a intrat în clasă și, cu fața roșie ca racul, s-a așezat în bancă. Când mă gândesc la asta și acum îmi pare foarte rău de bietul băiat, care învățase în Germania ce-i groaza și știa, prin urmare, mai multe decât mine. L-au deportat apoi și i-au omorât toată familia. El a devenit seminarist, după bacalaureat. Mi-aduc aminte că la scurt timp după reîntregirea Ungariei ne-am întâlnit la recrutare. Tocmai devenisem independent, pe picioarele mele. Îi recrutau pe evrei pentru taberele de muncă. A apărut și Fekete, ca seminarist, și soldații râdeau înfiorător de el și-l arătau cu degetul. L-au dezbrăcat la pielea goală, săracul, încerca stânjenit să-și acopere rușinea cu o batistă. A fost o scenă cumplită, de plâns. Îmi părea foarte rău de nefericitul acela. În plus, eu eram singurul pe care-l cunoștea și care-l cunoștea pe el. S-a uitat la mine cu o privire timidă, aproape imploratoare, dar nu l-am băgat în seamă. De la liedul *Horst Wessel* n-am mai vorbit cu el, nu i-am mai răspuns la salut, pentru mine încetase să mai existe. În secret aveam însă mari remușcări.

— *Din câte știu, din Ungaria n-au luat preoții creștini de origine iudaică.*

— Fekete nu era decât un seminarist. Nu știu ce s-a întâmplat cu el, dar la începutul lui 1945 am auzit în Satu Mare că i-au ucis toată familia. În 1940 am văzut că soldații și ofițerii se purtau cu el la fel ca și cu ceilalți evrei. Mai rău de fapt, pentru că tot timpul îl necăjeau, cu o grosolănie fără margini, râdeau în hohote de „cuviosul părinte".

„Între noi era un zid"

— *Care era atmosfera socială și intelectuală în Satu Mare înainte de război? Ce citeau copiii din familiile de evrei? Despre ce discutau?*

— În Satu Mare trăia o comunitate evreiască uriașă. Sighetu Marmației și Satu Mare erau orașele cu cei mai mulți evrei din Ardeal. Aproximativ 30% din populație erau evrei, mulți dintre ei comercianți, avocați și medici. Populația din Satu Mare atingea cam 30 000 de oameni, dintre aceștia 10 000 trebuie să fi fost evrei[1], dar păreau cu mult

1. Conform datelor recensământului din 1941, numărul locuitorilor evrei din Oradea și Cluj era de 21 333 de oameni, respectiv 16 763, adică 23%, respectiv 15% din numărul total de locuitori. În Maramureș și Satu Mare însă procentul era cel mai mare, cu 10 144 de oameni, respectiv 12 960, 39,1%, respectiv 24,9% din numărul total de locuitori. *Cf.* Csaba Csirák, „A szatmári zsidók története európai összefüggésekben" („Istoria evreilor din Satu Mare în contextul european"), în *Szatmári zsidó emlékek* (*Amintirile evreilor din Satu Mare*), Csaba Csirák (ed.), Szent-Györgyi Albert Társaság, Satu Mare, 2001: „Satu Mare este cel mai mare oraș maghiar evreiesc după Budapesta, Oradea și Cluj."

mai mulți, pentru că evreii se agitau peste tot, erau zgomotoși și băgăreți. Cu alte cuvinte, nu doar procentul lor era mare. Nici bunul-simț nu se număra printre calitățile lor principale. Băieții maghiari se distingeau imediat prin manierele lor impecabile: „Ridică-te în picioare când vorbești cu o doamnă, ține-ți gleznele lipite; nu întrerupe oamenii, nu gesticula ca un evreu!" – toată copilăria numai asta auzeau acasă. Evreii erau maeștri în du-te-vino, dar sâmbăta totul se oprea. În piața mare erau numai magazine evreiești: negustori de pânzeturi, de mirodenii, de pantofi, de fier și porțelan. Aceștia erau un fel de bogați prăpădiți. Un astfel de om „putred de bogat" era un negustor de piele pe nume Grósz. Era un om puternic, frumos, foarte religios, purta o barbă lungă, arăta ca un rege asirian maiestuos. Avea un atelier de tăbăcărie[1] pe malul Someșului, șase sau șapte muncitori, un inginer chimist evreu comunist, avea mașină și o casă nou-construită. În timp ce evreii mai cu stare începuseră să se refugieze din cauza legilor antievreiești în America de Sud, el, la sfârșitul anilor '30, și-a mai construit o vilă pentru el și fiica lui. Ceilalți evrei i-au și spus: „Ai înnebunit? Pentru cine construiești casa asta? Pentru *ăștia*?" Și deci asta însemna la noi „putred de bogat". Dar vila aceea minunată chiar că pentru „ei" a construit-o. Când mă uit azi înapoi, cine erau totuși acești bogătași... Bogăția domnului Grósz nu se putea compara nici pe departe cu nivelul averilor din Budapesta. Dar acest om avea în sărăcia aia o cocioabă pe care o numea „fabrică". Se poate să fi avut bani mai mulți sau mai puțini decât arăta. A construit în vilă o sobă de

1. *Cf.* Csaba Csirák, *op. cit.*, p. 285: Fabrica de piele Dávid Grósz S.A., Strada Tisei, nr. 3.

porțelan de Meissen. Pe fata lui o chema Zsófi, avea *Fräulein* nemțoaică – sigur, chiar și în 1938 tot guvernantă nemțoaică! Învăța să cânte la pian, profesoara de pian venea acasă la ei. Fetița era complet izolată de lume, nu interacționa cu ceilalți. Domnul Grósz a construit vila pentru fetița lui, pe care o adora. Zsófi era o ființă micuță, sfioasă, firavă, cu fața foarte albă, cu ochi albaștri ușor visători și un zâmbet pierdut. Arăta ca o Madonă de Memling. Erau apoi, desigur, junii din clasa mea socială. Majoritatea făceau parte din evreimea religioasă, dar asimilată, cum eram și eu. Aceasta era norma. Mai erau, de exemplu, cei ca familia lui Zsozsó Kovács, care trăiau la un nivel mai ridicat. Mama ei era medic. Serile ne adunam sau la Zsozsó Kovács, sau la Eva Braun, sau la Klári Markovits. Toate erau eleve de gimnaziu. Părinții lui Kati Kalocsai erau librari. Toți aparțineam mai mult sau mai puțin aceleiași pături sociale de mic-burghezi. Chiar dacă nu trăiam în mizerie, trăiam în condiții modeste. Nu umblam desculți, și aveam deja electricitate, mai mult, unii aveau și sonerie. De ăștia râdeau toți, că era ușa închisă și trebuia să suni, asta era deja dovadă de snobism.

— *Aveați apă curentă?*

— Apa curentă era visul mamei mele. Apoi, prin 1939-1940 am reușit să montăm în bucătărie un robinet de apă. Iar eu aveam senzația că suntem în Rai. Ultima realizare, în 1940 am reușit să avem cameră de baie. Asta însemna că ai o cadă de ceramică și un robinet. Cazanul trebuia doar umplut și încălzit cu lemne. WC-ul însă, buda, era undeva afară în curte. Electricitate aveau toți, pătura asta socială era deja electrificată. Soră-mea a început să lucreze în 1940, ea a cumpărat primul radio. Dacă cineva avea radio, era deja la alt nivel. Un negustor, proprietarul unei mercerii,

avea deja un radio. Mergeam cu toții acolo să ascultăm radioul.

— *Tatăl tău la cine lucra contabil?*

— Pe la tot felul de negustori evrei. Acești negustori evrei erau considerați foarte „bogați". Cine își permitea, și unde era și o fetiță, acolo trebuia să existe și pian. WC-ul, latrina era la capătul culoarului „cu spălare țigănească": o dată pe lună, noaptea, venea cineva care curăța și golea haznaua. În comparație cu ceilalți, noi eram înstăriți. Aparțineam deja „elitelor". Prin clasa a IV-a sau a V-a de liceu am avut un prieten, pe Moise Klein. Fusesem cu el, înainte, la aceeași școală iudaică, dar el a întrerupt cursurile. A trebuit să se ducă să muncească. Moise Klein era într-adevăr sărac, trăia într-o pivniță. Era un băiețel drăgălaș, frumușel, un *sunny boy*, mititel, fragil, cu părul roșu, pistrui, piele albă și pete roșii de febră. Aproape toți aveau un pic de tuberculoză. Și eu am avut simptome care anunțau un început de tuberculoză, dar mama m-a dus bineînțeles la medic și m-am vindecat destul de repede. Moise era întotdeauna un optimist. *Un grand sourire*, zâmbea întotdeauna. Avea dinți mari, galbeni, parcă-l văd și acum. Ne întâlneam în fiecare zi pe seară în parcul din oraș, unde eu îi explicam tabelul lui Mendeleev și algebră. Era foarte interesat. Avea o uriașă sete de cunoaștere. Voia să învețe de la mine tot ce se preda în liceu. Era extrem de înzestrat intelectual. El citise înaintea mea *Zarathustra* al lui Nietzsche, asta învățam împreună. Eram un începător pe lângă el. Nu era comunist, și respingea comunismul, spunea că „așa ceva lui nu-i trebuie". Seara purta pantofi. Era ucenic pietrar, ziua muncea desculț. Căci așa, desculți, munceau fetele și băieții care le cărau pietrarilor cărămizile în lăzi de lemn.

— *Ce citeați în cercurile de tineri?*

— Acum, dacă mi-aduc aminte, pot să spun că întreaga literatură a Weimarului*. Apoi era muzica, Schönberg, muzica serială. La Cluj, Gyuri Ligeti făcea parte din acest cerc. Puțin după reanexare, tocmai ieșisem din închisoare, îmi amintesc că exista acolo o mică orchestră Goldmark, în care cântau numai evrei. Dirijorul era un muzician pe nume Székely, la tobe era Ligeti. Eram prieteni. Gyuri Ligeti învăța matematică, fizică și chimie, era foarte interesat de științe. Discutam împreună despre transformările Lorentz, relația Heisenberg. Exersau *Arlésienne* de Bizet, dintr-odată a devenit încordat, aștepta să-i vină rândul. Era ușor miop, citea partitura cu multă atenție, de aproape, și apoi, *bum*, lovește toba, se întoarce după aceea către mine și ne continuăm discuția despre relația Heisenberg.

— *Când se petrecea asta?*

— În 1940-1941, după ocupația maghiarilor, după ce începuseră constrângerile împotriva evreilor.

— *În perioada aceea nu te puteai înscrie la facultate?*

— Nu. Dar Mark Antal, un personaj foarte cunoscut din Cluj, a organizat acolo o mică universitate liberă, unde învățau tineri evrei din provincie, ca mine. Care putea plătea ceva. Eu, ca mulți alții, nu plăteam nimic. Nici nu mai știu la cine locuiam acolo în timpul semestrului de iarnă. Mark Antal era un matematician evreu celebru, și comunist. În timpul războiului a primit o decorație importantă, mai exact pentru nerespectarea unui ordin, pentru care ori erai executat, ori primeai Ordinul Maria Terezia. În timpul Comunei a fost directorul general al Direcției pentru învățământ, apoi

* *Weimarer Republik* este numele dat de istorici republicii stabilite în 1919 în Germania (n.tr.).

în 1919 a emigrat la Cluj (ca și Dienes, de exemplu, sau Gábor Gaál). Dădea ore de matematică, din asta trăia. Era un om foarte chipeș și mândru, arăta ca Albert Szent-Györgyi*. O apariție distinsă, impozantă, cu o claie de păr alb. La venirea trupelor militare maghiare se plimba mândru pe strada principală a Clujului, cu Ordinul Maria Terezia în piept și cu trabucul aprins în gură. Toți ofițerii îl salutau. Dezső Lázár era profesorul nostru de matematică, și pe el tot Mark Antal l-a descoperit și l-a chemat la Cluj. Lázár era un tânăr geniu cunoscut și în străinătate, care a dispărut apoi în camera de gazare. Una dintre plăcile de marmură de la intrarea Institutului de Matematică din Budapesta pe el îl omagiază. El m-a inițiat în teoria mulțimilor din prisma teoremei lui Cantor, asta preda, ceea ce în 1940 era într-adevăr o raritate.

— *Cum era această societate a tinerilor evrei din Satu Mare în comparație cu cea a tinerilor maghiari?*

— Școala noastră era un liceu catolic care aparținea de episcopie, aflat însă sub administrație românească. Internatul era sub administrație episcopală, iar în școală biserica avea ultimul cuvânt și exista un fel de împărțire a puterii între biserica maghiară catolică și biserica română greco-catolică unită cu Roma[1]. În liceul nostru, elevii erau împărțiți în trei grupe. Cam jumătate erau români, majoritatea copiii funcționarilor coloniali. Cealaltă jumătate era alcătuită din evrei și maghiari. Maghiarii, cu mici excepții, erau catolici.

*Albert Szent-Györgyi (16 septembrie 1893–22 octombrie 1986) a fost un medic biochimist maghiar care a câștigat Premiul Nobel pentru Medicină în 1937 (n.tr.).

1. Vezi nota de mai sus referitoare la gimnaziul Eminescu.

Exista în oraș și un liceu reformat. Acolo copiii catolici și evrei nu puteau merge. Acesta era cel mai vechi liceu protestant de pe întreg teritoriul de limbă maghiară, școala fiind înființată în anii 1400. Era o școală confesională foarte bună. Nu aveau voie să înscrie decât copiii de cult protestant. Acolo festivitățile sportive de sfârșit de an erau absolut spectaculoase. În general, maghiarii erau excepționali la gimnastică și, bineînțeles, la matematică și latină. Pe urmă, mai era un grup mare de evrei în școală. Cu alte cuvinte, erau copii români, maghiari și evrei.

Românii erau de două categorii: funcționari coloniali, care habar n-aveau de nimic, români macedoneni, care veneau din Bulgaria și Iugoslavia. Oameni veniți din munții Balcani, pentru care și România reprezenta o lume străină. Li s-au dat loturi de teren, pământ în România și în special în provinciile maghiare. Așa îi și numeau, *coloni*, adică colonești. Aveau nume bizantine, ca Fetie, Mitrofan sau Constantin. Ceea ce i-a șocat pe ei foarte tare a fost mediul protestant, calvin. Chiar și Biserica Catolică reprezenta pentru ei ceva peste puterea lor de înțelegere. Apoi ce efect a avut mediul protestant asupra acestui grup confesional de oameni mistici, înconjurați de tămâie, relicve, milioane de imagini cu sfinți și foarte superstițioși, nu-ți pot spune. Pur și simplu nu puteau înțelege ce mai e și asta. Și mediul bucureștean le-ar fi fost foarte străin, nu erau ființe fine, franțuzite, culte. Dar pentru ei Ardealul era la fel de străin ca India; străin era pentru ei și stilul architectural – bisericile cu turnuri, goticul, barocul. Monarhia austro-ungară trebuie să fi însemnat pentru ei cam ce înseamnă pentru noi imperiul chinez. Și, în general, protestantismul le era la fel de străin ca unor marțieni. Satu Mare era o provincie puternic reformată. Reforma sau

protestantismul rămâne până azi o taină de neînțeles pentru românii macedoneni. Habar n-au cu ce se mănâncă.

Exista însă o categorie infimă de români ardeleni patrioți care crescuseră în monarhie și țineau de tradiția austro-ungară. Știau ce reprezintă calvinismul și catolicismul. În Satu Mare acești români erau de regulă oameni foarte rafinați, de elită. De exemplu, familiile Barbu, Demian, Groza, Szathmari Papp, Dragoș, Cheresteșiu – erau oameni foarte culți, distinși. Toți vorbeau, bineînțeles, românește. În Satu Mare erau în minoritate, dar nici ei nu se puteau înțelege cu românii din Balcani.

— *Legionarii de unde erau?*

— Garda de Fier era alcătuită din ofițeri coloniali, în special din români din sud, veniți din Macedonenia. Majoritatea erau legionari violenți. Garda de Fier nu prea avea treabă cu românii ardeleni, cu familiile mai înstărite, nu erau pe gustul lor. Nu-mi aduc aminte, erau poate printre ei vreo doi băieți români ardeleni, în special din satele de moți, dar cei mai mulți legionari erau moldoveni și români macedoneni proveniți din sud. Am avut un coleg care era legionar, un băiat român ardelean foarte inteligent. Unchiul lui era profesor de religie greco-catolică în școală. Se numea Hermann. Existau familii de români cu nume de familie maghiar sau german, de exemplu Klein, Hermann, apoi și nume maghiare, cum și printre maghiari sunt cu nume românesc, Moldovan, de exemplu. Eram prieteni cu nepotul lui Hermann. Nu era antisemit, dar devenise legionar pentru că văzuse în Garda de Fier revoluția socială, modul de salvare a țăranilor care trăiau în mizerie. Unchiul lui, la care trăia drept copil de suflet, l-a renegat în public pentru asta.

Legionarii au jucat în economia vieții culturale românești un alt rol decât mișcarea Crucilor cu Săgeți în Ungaria.

Românii nu au nici un fel de tradiție de stânga sau de democrație burgheză. Democrație burgheză, stat de drept, sindicat, mișcare de stânga, nimic. Le era cu totul necunoscut ceea ce prin alte părți se numește „critică socială". Locul acesteia era ocupat de un soi de amestec emoțional tulbure și explozibil îndreptat exclusiv către „trădătorii de țară", cu alte cuvinte: „masonii-evrei". Protestele sociale, opoziția politică, mișcarea populară în interesul țăranilor oprimați, toate acestea au apărut sub stindardul Gărzii de Fier. Pentru cei care porniseră pe drumul revoltei, al răscoalei – spre deosebire de Ungaria, Cehoslovacia, Polonia sau Rusia – nu exista o stângă care să le ofere spațiu de desfășurare. Garda de Fier asigura această necesitate. De aceea Garda de Fier a atras și mulți intelectuali rafinați. Garda de Fier a fost detașamentul de avangardă al mișcării împotriva regalității. Când scriam pe zid, pe lângă sloganul „Moarte fascismului!", „Jos cu banditul Carol!", nu știam că acesta era și sloganul politic al Gărzii de Fier. „Banditul Carol" era bineînțeles regele, împreună cu iubita lui, o splendidă evreică roșcată. În perioada aceea a existat o înțelegere între Partidul Comunist și Garda de Fier. Partidul nostru promova sloganul Gărzii de Fier: „Jos cu banditul Carol!" Eu eram copil și habar nu aveam că mărul ăsta roșu și frumos era otrăvit. Scriam cu mare patos pe pereți graffiti, pentru mine acesta era doar un slogan antimonarhist – iar eu întotdeauna am fost un republican fanatic, nu-i așa?

— *Și în alte mișcări de dreapta existau puternice elemente radicale, spre exemplu în SA*, pe care Hitler a lichidat-o cu prilejul puciului lui Röhm. Partidul Național-Socialist Olan-*

* Sturmabteilung – organizație paramilitară a Partidului Muncitoresc Național-Socialist German, mai cunoscută sub numele de „Cămășile Brune" (n.ed.).

dez, NSB, recruta în provincie elemente radicale luminate. În perioada ocupației germane au devenit colaboratori. În mișcarea populară maghiară existau și elemente reformiste și critice ale societății amestecate cu naționalismul atunci când reprezentanții intereselor țăranilor săraci au luat atitudine împotriva moșierilor. În cadrul mișcărilor radicale antisemitismul era mai ușor de manipulat decât în tradiția liberală și conservatoare, și acest lucru este valabil și în cazul stângii franceze.

— Acolo unde sunt în vigoare statul de drept și tradiția dreptului roman, există conștiința drepturilor cetățeanului, fie și în forma conservatoare.

— *Cu alte cuvinte, radicalismul Gărzii de Fier nu este o întâmplare singulară?*

— Nu, cu siguranță nu este singulară. Diferența constă poate numai din faptul că românii n-au avut o alternativă. Pentru că stânga, sau oricare ideologie a emancipării, era pentru ei la fel de străină cum ar fi fost pentru marțieni. Nu auziseră niciodată de ea. Nu exista o tradiție în acest sens, nu exista din punct de vedere social. În Ungaria exista totuși o tradiție burgheză democratică și de stânga. Putem include aici atât mișcările reformatoare religioase, cât și liberalismul, tot de acest cadru aparțin curentele intelectuale și politice care-și proclamă atașamentul față de democrația burgheză, statul de drept, libertatea cuvântului, libertatea conștiinței. Această tradiție merge în sensul libertății și al drepturilor omului. Stânga radicală era pentru această tradiție reprezentarea extremă. Acest capital spiritual nu a existat în tradiția românească. Ei aparțineau de Bizanț, nu cunoșteau nici un fel de reformă, nu exista nici o urmă de ceea ce se numea critică socială. La ei politica se rezuma la intrigă, la revoluție de palat. Pentru cei pentru care asta însemna politica, suna cu totul caraghios să le spui că această viață politică coruptă

are și o dimensiune spirituală transcendentală. Iar în lipsa liberalismului burghez și a tradiției de stânga, Garda de Fier le-a oferit o alternativă celor care s-au revoltat împotriva sistemului existent. Dacă vrei, a exista în ea, exact ca și în nazism, raportul cu transcendentul. Dar această dimensiune era dată de sânge, rasă și patrie. Garda de Fier a apelat tocmai la acea necesitate spirituală care avea o profundă tradiție în viața românească. „Cu sânge să spălăm umilința!" Acest „slogan" avea o mare putere de atracție.

Și au și spălat-o. Aveau o listă a morții, care a ajuns publică. Unul după altul îi omorau pe oamenii politici liberali*, printre care pe prim-ministrul național-liberal Duca, pe profesorul Iorga, excepționalul istoric specialist în Imperiul Otoman, care de altfel a fost unul dintre cei mai feroce și stupizi antisemiți. În ideologia lor, în acest amestec mistic, tulbure și sentimental care era prezent și în ceremoniile lor, un loc important îl juca un obscur cult al morții. Aveau și comandouri ale morții alcătuite din oameni cărora nu le păsa dacă mor, „Escadronul morții"**. Mircea Eliade era unul dintre adepții legionarilor, a devenit ideologul lor și până la sfârșitul vieții le-a fost fidel***. În autobiografia

* Avem aici un exemplu pentru ceea ce Péter Várdy, în postfața cărții, numește „notoria lipsă de acurateță a memoriei" (p. 287). Cu excepția lui I.G. Duca (asasinat în 1933), care într-adevăr era liberal, celelalte victime ale asasinatelor legionare făcuseră parte din alte partide: Armand Călinescu (1939) – Partidul Național Țărănesc, Nicolae Iorga (1940) – Partidul Naționalist-Democrat, Virgil Madgearu (1940) – Partidul Național Țărănesc (n.ed.).

** În lb. rom. în original. Imre Tóth se referă probabil la „echipa morții" (n.ed.).

*** Pentru detalii referitoare la relațiile lui Mircea Eliade cu Mișcarea Legionară, vezi Florin Țurcanu, *Mircea Eliade: prizonierul istoriei*, trad. de Monica Anghel și Dragoș Dodu, Humanitas, București, 2005 (n.ed.).

apărută acum câțiva ani în germană vorbește invariabil cu multă admirație despre „băieți", și cu mult respect despre legătura lor virilă care-i leagă de moarte cu forța alegerii lor existențiale. Mișcarea purta oficial numele de Legiunea „Arhanghelul Mihail". La ceremoniile lor stăteau în primul rând preoți ortodocși cu părul lung și barba neagră, în straie de liturghie, cu tămâie și icoane. Idealul lor era nihilismul rus terorist. Întâlnirile lor aveau un caracter extraordinar de teatral, mistic. Întâlnirea conspirativă a „cuibului" se deschidea cu citirea în public a numelor: îi aminteau pe cei zece studenți teologi martiri, așa-numita grupă de *decemviri* (executați din porunca regelui), care răspundeau răsunător, unul după altul, cu voci baritonale de dincolo de mormânt, „Prezent!". Românii sunt latini, dar nu romani. Le este necunoscut tot ceea ce înseamnă Roma, cu precădere legea și statul de drept. Văd lucrurile mai degrabă dintr-o perspectivă tribală.

— *Spune-mi ceva despre tinerii evrei!*

— Existau deci cele trei grupe distincte, maghiarii, românii și evreii. Unii profesori îi așezau pe evrei separat, în ultimele rânduri. Trebuiau să stea în partea dreaptă a clasei. Erau puțini profesori cu adevărat antisemiți; am avut chiar și profesori care nu dădeau nici o importanță curentului antisemit. Eu m-am înțeles chiar foarte bine cu câțiva profesori, care mă și apreciau. Mă gândeam însă la București, mă atrăgea foarte tare acest oraș. La București aveau un mare ecou mișcările avangardiste vest-europene, care nu erau atât de prezente în cultura maghiară. Mă atrăgeau foarte tare, așa că citeam presa literară bucureșteană: *Contemporanul*, *Azi*, *Facla*. La noi nimeni nu știa despre toatea astea, nici profesorii, nici alții nu aveau habar, și dacă totuși știau ceva, era numai în sensul că astea sunt niște aiureli decadente, masonice, iudeo-bolșevice. Profesorii noștri de literatură

rămăseseră, mai mult sau mai puțin, la nivelul lui Mihály Szabolcska.

— *Toți colegii tăi evrei știau de mișcările de avangardă?*

— Nu, eram singurul. Atât pentru maghiari, cât și pentru evrei eram o raritate exotică. Cel puțin în Satu Mare. La Oradea și la Cluj lucrurile stăteau cu totul altfel.

— *Deci la Satu Mare evreii tineri nu erau atât de bine informați?*

— Despre lucrurile astea, nu. Auziseră de ele, dar nu-i interesau cu adevărat. Toți se orientau către Budapesta. Și eu. Dar în afară de asta, pe mine mă atrăgea și Bucureștiul. Mă interesa foarte tare limba franceză, eu am fost singurul care a învățat franceză, singurul care voia să plece la București. Mă atrăgea extraordinar. Prietenii mei râdeau de mine, mă considerau un excentric nebun. Habar nu aveau ce însemna pentru mine Bucureștiul și lumea aceea, pe care ei o disprețuiau profund drept „pleavă balcanică". Trăiam deja de mult în București, când, pe la mijlocul anilor '60, un foarte vechi prieten de-al meu, Ernő Gáll, mă bate pe spate în glumă și-mi spune râzând: „Și cum e, frățioare, ne-am levantinizat, ne-am levantinizat...?" El rămăsese un adevărat domn *k und k**, un om extrem de cumsecade, dar, ca vechi și convins comunist, desconsidera și disprețuia această „gașcă levantină". A rămas în sufletul lui un maghiar devotat, dar în ochii tovarășilor lui activi „pe linie maghiară" nu era decât un băiat evreu orădean. El știa, bineînțeles, și-l durea îngrozitor. Probabil că a fost singurul cu o funcție mai mare printre oamenii partidului pe frontul ideologic care nu a eșuat niciodată. Era mai abil decât cel mai șiret acrobat levantin. A supraviețuit și celor mai puternice furtuni. În timp ce ceilalți, din jurul lui, cădeau ca muștele, el dansa

* *Kaiserlich und königlich* – chesaro-crăiesc (n.tr.).

acolo sus pe sârmă, tremurând de frică, dar artistic. Era un mare maestru, de multe ori decorat, al conformismului, arta națională a supraviețuirii.

— *Cu alte cuvinte cercul tău de prieteni nu îți împărtășea înclinația avangardistă. Dar atunci despre ce se discuta în cercul de băieți și fete evrei?*

— Abia mai târziu mi-am dat seama că acest mic grup de evrei reprezenta o treime din elevii liceului, deci nu erau chiar puțini. Ne adunam la fete acasă aproape în fiecare seară, și băieți, și fete. Fetele, firește, cântau toate la pian. Dar cel mai mult vorbeam despre cărți. Preocuparea noastră era cultura germană de la Weimar. Literatură, în primul rând Thomas Mann, apoi Lion Feuchtwanger, Joseph Roth, Jakob Wassermann, Stefan și Arnold Zweig. În plus, despre noua literatură sovietică, celebra satiră a lui Ilf și Petrov, *Ostap Bender, supus turc*[1], și *Peripețiile lui Lasik Roitschwantz în statul proletar* de Ilya Ehrenburg. Și bineînțeles romanele lui Roger Martin du Gard, André Gide, Anatole France, *Les Cloches de Bâle*[2] de Aragon, *Jean-Christophe* de Romain Rolland. Starul era romanul lui André Malraux, *La condition humaine*[3]. Și ceilalți știau cât de cât franțuzește, și chiar dacă nu grozav, cel puțin se dădeau mari. Soră-mea avea o colegă foarte frumoasă, cu pistrui, blondă, cu ochi albaștri și un zâmbet drăgălaș, o apariție absolut fermecătoare, cred că o chema Teri Lázár. A fost dată afară din liceul de maici Sfânta Tereza în urma unui uriaș scandal. O prinseseră citind romanul lui Jakob Wassermann, *Cazul Maurizius*. Asta

1. *Ostap Bender*, erou popular, un neserios fermecător care păcălește pe toată lumea, este eroul comediei *Douăsprezece scaune* și al romanului *Vițelul de aur* de Ilf și Petrov.

2. Apărut în 1934.

3. Apărut în 1933.

era de neînchipuit, să citească un astfel de roman decadent, imoral! De altfel mama, în semn de protest deschis față de acest lucru, a și retras-o pe soră-mea de la școala respectivă. Acestea erau lecturile evreilor, despre care ceilalți nici măcar nu auziseră. Era o altă lume, exotică. În cercurile evreiești se organizau tribunale literare în jurul marilor romane weimareze. Maghiarii îi citeau pe Mikszáth, Ferenc Herczeg, Jules Verne, *Contele de Monte Cristo* și *Tragedia omului*, mai rar pe Victor Hugo și marii ruși, Tolstoi, Dostoievski. La ei predomina mai degrabă cultura conservatoare clasică.

— *Îl citeați așadar pe Thomas Mann?*

— Thomas Mann era foarte important, *Iosif și frații săi* era cartea preferată a tatălui meu. Stefan Zweig era scriitorul preferat al surorii mele. Iar *Școala Verdunului* de Arnold Zweig era una dintre preferatele mele.

— *De ce spui cultura weimareză?*

— Pentru că toți aceștia, praghezii și austriecii, de asemenea, reprezentau tradiția care purta amprenta Weimarului. Goethe și Schiller erau marii clasici; cei mai pricepuți știau pe de rost *Faust*, cel puțin monologurile mai lungi. În afară de asta, domina psihanaliza. Prima colonie a psihanalizei era teritoriul de limbă maghiară, Ferenczi și ceilalți. Pe ei îi citeam în maghiară. Apoi pe Marx, Engels, scriitori marxiști ca Plehanov, Kautsky, Bebel, Mehring. Era apoi vorba despre fizica modernă, teoria relativității, mecanica cuantică. Pe la 16-18 ani noi toți vorbeam despre lucrurile acestea, și cu Ligeti, printre alții. Așa cum am mai amintit, temele zilei erau transformările Lorentz, ecuația lui Schrödinger, relația de nedeterminare a lui Heisenberg.

— *Ligeti era tot sătmărean?*

— Nu, era din Târnăveni, dar noi ne-am întâlnit prima dată la Deva, în tabăra de vară a tinerilor sioniști, și mai

târziu la Cluj. Acolo au venit apoi cu toții, Clujul era punctul de gravitație, vârful. Curentele fizicii moderne și ale artei moderne erau marile teme: cubismul, constructivismul, futurismul, mai mult, avangarda rusească, filmele rusești, *Crucișătorul Potemkin* al lui Eisenstein, film pe care nu-l văzuse încă nimeni, dar pe care-l știau toți.

— *De unde știați voi de constructivismul rusesc?*

— Știam tot felul de lucruri. Uite, *Korunk* era atunci probabil cea mai bună revistă din Europa. Gábor Gaál o edita. Era un redactor genial, el personal scria destul de prost și foarte puțin, dar avea o cultură universală fantastică. Și apoi mai avea un fler genial pentru tot ce era nou, important în viața spirituală. În timpul Comunei a fost comisar adjunct, locțiitorul lui György Lukács. Toți emigranții de stânga austro-ungari scriau în *Korunk*, biologul Ludwig von Bertalanffy, Kassák, Lukács, Attila József, Gyula Illyés, Aladár Mód. Primele coperte au fost realizate de Moholy-Nagy. Erik Molnár publica pe atunci în revistă, sub numele Erik Jeszenszky, articole teoretice considerate valoroase. De Kassák, de exemplu, am citit o serie de eseuri excepționale despre noile curente artistice. De aici știam ce este constructivismul rus, Malevici, El Lissitzky și ceilalți. Aici i-am citit pentru prima dată pe Villon și marii poeți cehi, Jiří Wolker, Nezval, Čapek, precum și poeziile și prozele altora, poeți americani moderni, ca John Dos Passos, poeți americani de culoare ca Langston Hughes, literatură modernă rusă, cum ar fi Efim Zozulia, Maiakovski, Ehrenburg, dacă nu mă înșel și Blok, și alți autori importanți, câțiva poeți români iluștri, ca Arghezi, Geo Bogza și alții. În acest cerc de tineri snobi toți citeau *Korunk*, era lectură obligatorie, și comentam aproape fiecare număr al revistei. Era foarte scumpă, un exemplar, dacă îmi aduc aminte bine, costa o sută de lei, o

sumă uriașă pe atunci. Ar însemna azi cam optzeci, o sută de mărci, poate.

— *Și cum reușeați să o cumpărați?*

— Noi, nicicum. Evreii doctori sau avocați o cumpărau și dădeau mai departe exemplarul. Mergea din mână în mână. O citeam ca pe o carte sfântă, de la prima până la ultima literă. Și comentam totul.

— *La școală, firește, nu se discuta despre asta.*

— Am avut un profesor, un ardelean român, Mihail Rațiu, un om foarte snob, elegant și cult. Îi disprețuia pe ofițerii și preoții ăștia depășiți care aveau cultura unor învățători de țară din secolul al XIX-lea. Se simțea în minoritate. Cunoștea deja psihologia modernă, vorbea deja despre teste, era în legătură cu sociologii și psihologii excepționali de la Universitatea din Cluj. Dar în cercurile intelectuale românești nu se auzise încă de psihanaliză. Foloseau metode pozitiviste de sorginte anglo-saxonă. Behaviorismul, testele de inteligență, care ni se par astăzi cât se poate de primitive, dezamăgitor de puerile, erau cele mai mari noutăți științifice. Când mă scotea la tablă, mă întreba: „De unde știi tu despre toate – constructivismul, futurismul, expresionismul, psihanaliza?“ I-am spus că există o revistă care se numește *Korunk. Notre époque?* Nu auzise niciodată de asta, habar nu avea că există.

— *Știa și ungurește profesorul ăsta al tău?*

— Știa câte ceva. Dar nu-l interesa. Îi disprețuia cu siguranță pe toți ungurii ca pe niște barbari asiatici. Cu toate că avea evident unele dubii în această privință. El era din București, de orientare franceză modernă, care nu cuprindea multe lucruri care ne interesau pe noi, maghiarii, cum ar fi psihanaliza, teoria relativității și altele de acest fel.

— *Unde vorbeați despre toate astea? Vă întâlneați și în cafenele?*

— Nu, doar în casele fetelor. Mergeam la Klári Markovics, Zsozsó Kovács sau Eva Braun. Aceasta era elita din Satu Mare, dar toți erau mic-burghezi cu adevărat modești și cât se poate de săraci. Casa lui Zsozsó Kovács era mai răsărită, aveau mobilă veche, lustră. Alt nivel. Acolo puteai să te întâlnești și cu Pál Erdős Imre, un pictor în vogă ceva mai în vârstă decât noi. Mama lui Zsozsó era medic, aveau și un minunat clavecin din secolul al XVIII-lea. La el cânta Zsozsó Rameau, Bach, Corelli, Buxtehude. Era o fetiță cât se poate de drăgălașă, modestă și cultă. Da, *era*. Ca multe alte fete drăgălașe și culte... Serile ne adunam la ele. Toate erau eleve de gimnaziu.

— *Cu ce se ocupa tatăl lui Zsozsó?*

— Nu știu, nu l-am văzut niciodată, nu a venit niciodată vorba despre el. Părinții ei divorțaseră, sau poate că tatăl ei nu mai trăia. Apoi era o famile de muzicieni, cea a Evei Braun. Unchiul ei era un pianist celebru. Și la Eva Braun era mobilă veche baroc de secol XVIII. Vorbeam despre Bartók, și despre lucruri ca muzica serială a lui Schönberg, Șostakovici, avangarda rusă. Asta e muzica pe care o cânta Eva Braun. În perioada aceea exersa *Islamey* de Balakirev. Cânta Bach, *Fantezia cromatică* și *Fuga*, *Das musikalische Opfer*, *Suite bergamasque* a lui Debussy, îmi cânta din *Studiile* lui Chopin și din *Dreigroschenoper*.[1] Toate astea erau normale pentru noi. Era hrana noastră cea de toate zilele, nu era nimic curios. Făceau parte din cultura de bază. Asta era bucuria noastră în atmosfera tristă, lipsită de speranță, plină de teamă. Și mama Evei cânta la pian, fusese eleva lui Bartók. La școală nu vorbeam despre toate astea. Ar fi râs de noi. Își

1. Muzica lui Kurt Weill cu libret de Bertolt Brecht, cunoscută în Ungaria sub titlul *Koldusopera* (*Opera de trei parale*).

făceau apariția evreii palizi și prăpădiți... în timp ce maghiarii abia se întorceau de la vânătoare de iepuri, românii de la vreo petrecere, povestind despre chefuri grozave, bere, vin, fotbal, fete, așa și pe dincolo, noi mormăiam între noi despre *Iosif și frații săi*, despre secretele inaccesibile ale mecanicii cuantice, despre complexul lui Oedip și constructivism. Ne priveau ca pe niște paraziți caraghioși, dezgustători, care, în loc să aibă preocupări bărbătești, cum ar fi gimnastica, scrima, înotul și mai ales vânătoarea, bat câmpii despre cai verzi pe pereți. Pentru noi însă era normal să stăm la taifas despre astfel de lucruri.

Abia acum îmi dau seama, uitându-mă în urmă, ce înseamnă să pleci în lume cu o astfel de zestre, ce înseamnă să trăiești într-un astfel de orășel evreiesc prăpădit, căruia îmi era rușine să-i pronunț și numele în străinătate. Foarte puține au fost lucrurile despre care nu am aflat în perioada aceea și care să-mi fi lipsit mai târziu. Despre Heidegger, de exemplu, am aflat abia în anii '60. Cărțile i le-am citit doar în străinătate. Despre alții știam. Eram puși la punct cu Cercul de la Viena, cu pozitivismul logic. Dar despre Kierkegaard și Heidegger am auzit doar mult mai târziu, nici nu mai știu când. A fost cumplită senzația că există ceva despre care nu știu absolut nimic și care are în lume o mare importanță. Aceasta era pentru mine dovada provincialismului și-mi era teribil de rușine. Îmi închipui cum se simt alții care au ieșit în Occident din gaura asta întunecată și mică, și nu știu nimic despre nici unele. Cât de străini sunt în lumea asta!

— *Așadar, Heidegger îți spunea ceva?*

— Așa și așa. Întotdeauna se zice că retorica italiană, franceză, stilul latin strălucit sunt frivole, superficiale, dar nu spun nimic. În schimb cel german e serios și mai ales profund. Toate acestea sunt adevărate. Dar nu se știe că limba germană e la fel ca limba franceză, doar retorica e diferită.

Și de ea se poate profita. Dacă în franceză există vidul strălucit, în germană e mai degrabă vidul adânc, întunecat: crearea cuvintelor, aglutinarea. Heidegger e suspect. Se simte că e un mare spirit, dar am câteodată senzația irezistibilă că trișează, că profită de posibilitățile limbii germane.

— *Întorcându-mă la Ardeal: cum ați reușit să fiți în legătură cu Europa prin intermediul revistei* Korunk*?*

— Nu eram doar în legătură. Noi prin *Korunk* eram în Europa.

— *Cum era posibil să existe acolo o revistă maghiară de un nivel excepțional,* Korunk*, iar tinerii maghiari din Ardeal să nu aibă măcar habar de ea? Cine erau atunci cititorii revistei* Korunk*?*

— Intelectuali ardeleni snobi, majoritatea evrei, dar printre ei erau și destul de mulți intelectuali din minoritatea maghiară. Aceștia nu aparțineau maghiarimii sclifosite, ci erau maghiari cu tradiție de stânga, ca Lajos Csőgör sau János Demeter, Gáspár Tamás (tatăl lui Gáspár Miklós Tamás), Edgár Balogh, József Méliusz, Jenő Kovács-Katona și alții. Dar marea masă a cititorilor era formată din intelectuali evrei, medici, avocați, mici capitaliști care aveau ceva bani. Ei întrețineau revista, care era un *one man show*, și pe acel singur om, Gábor Gaál, cu mare greutate îl puteau plăti. În Ardeal revista circula din mână în mână. La Satu Mare era adusă regulat de prietenul meu, cu o generație mai mare decât mine, Gáspár Tamás. Un excelent ziarist. Sigur, informațiile mele se bazează numai pe impresii personale și folclor.[1] Această revistă avea greutate. Era balanța valorii spirituale, sistemul de referință al culturii.

1. Sper că datorită lucrărilor lui Sándor Tóth cititorii maghiari vor putea să își formeze o imagine mai clară despre ce au însemnat de fapt pentru cultura maghiară universală Gábor Gaál și *Korunk* (notă făcută de Imre Tóth).

Aveam șaisprezece ani pe atunci, eram în anul doi de liceu și deja membru de partid activ. M-a înscris dr. Miklós Törökfalvi, avocat, el a fost și prima mea legătură cu partidul. Prin el l-am cunoscut pe Gazsi Tamás, care mi-a devenit foarte repede un prieten apropiat și, aș putea să spun, etern. El era unul dintre stâlpii excepționalului cotidian sătmărean *Szamos*, al lui Sándor Dénes.

Sándor Dénes a fost un celebru redactor-șef și editor. Avea două fete periculos de frumoase și incredibil de culte, cea mai mică era una dintre cele mai bune prietene ale lui Manci, sora mea. În 1944 a fost deportat împreună cu întreaga familie, nici unul nu s-a mai întors. Ți-am dat odată prima ediție completă a operelor lui Kölcsey. Exemplarul tău a ajuns la mine din biblioteca lui Sándor Dénes, pe toate cele trei volume se află splendidul ex-libris al lui Sándor Dénes.

Törökfalvi era un bărbat înalt, zvelt, arătos, cu ochi căprui, de o inteligență sclipitoare. Soția lui era soră medicală la chirurgie și moașa spitalului evreiesc din Satu Mare, o ființă drăgălașă, cu părul roșu, întotdeauna veselă. Törökfalvi m-a trimis la Cluj, să văd, probabil, un pic lumea. El era din Cluj și, bineînțeles, intelectualii de stânga clujeni erau toți prietenii lui. M-a recomandat personal poetului Viktor Brassai și psihiatrei dr. Irén Becski. Viktor Brassai mi-a făcut cadou volumul de versuri care tocmai îi apăruse, însoțit de următoarea dedicație: „Ceea ce scriu aici, susțin, și dacă trebuie, merg și în pușcărie pentru asta." Nu era un poet prea bun, știa și el, dar era o apariție irezistibilă, copleșitoare. Un om înalt, cu ochi întunecați, un cap impunător și o voce incredibil de profundă, ca un sunet de orgă. Era unul dintre cei mai frumoși bărbați pe care i-am văzut vreodată. Un excepțional recitator. Mobilizat pentru muncă forțată, a reușit să evadeze la ruși, care apoi l-au și împușcat

în cap pe loc. Irén Becski aparținea acelei categorii de personalități feminine importante care au fost create și formate de Franța în secolele XVII–XVIII. Ele erau cele care organizau întâlniri de salon și tot ele au pus bazele genului literar extraordinar de rafinat care în franceză se numește *l'art de la conversation*. O apariție extraordinar de atrăgătoare, sensibilă, feminină, un partener de conversație strălucit, un spirit complex și excepțional. Personalitatea ei avea o latură secretă și ușor erotică. La ea se întâlneau, mai mult sau mai puțin regulat, intelectualii clujeni, în special cei de stânga, dar nu numai. Se discutau problemele de actualitate politică, teme sociale, artă și mai ales literatură. Dezbaterile generale, înălțătoare, vehemente și foarte snoabe erau întrerupte de recitaluri de poezie. De fapt, se spuneau pur și simplu poezii, pentru că ideologia recitalului – modelul fiind Oszkár Ascher – excludea declamarea teatrală, patosul fals, vocea ridicată și tremurândă, cu alte cuvinte, orice gest cabotin. O experiență de neuitat. Pentru prima oară în viață ascultam un recital de poezie care nu mă dezgusta, ci mă impresiona profund. Mulți recitau din Batsányi, Kosztolányi, Berzsenyi, Ady, Petőfi, Kölcsey, Gyula Illyés și mai ales Attila József. Îmi aduc aminte doar de trei dintre ei: Adrienne Jancsó, o apariție splendidă, misterioasă, strălucitoare, care spunea balade secuiești. Mă vrăjeau vocea ei înceată, șoaptele reținute. Viktor Brassai recita cu voce fremătătoare versurile lui Attila József, poate ale lui Gyula Illyés și Kosztolányi, câteodată și propriile lui texte. Cea de-a treia era Margit Zámszky. Cu părul negru ca pana corbului, lins, pieptănat într-o parte, cu ochii întunecați, pătrunzători – o mândră apariție regală. Cu o voce adâncă, catifelată spunea versuri de Berzsenyi și Ady, balade populare secuiești. Cine mai era acolo? Nu mai știu exact. Poate Gábor Gaál, prietenul lui Margit Zámszky, Zsoli Jékely, un poet apreciat cu

care m-am și împrietenit ulterior. Se poate să fi fost acolo și Károly Koós, dar de el îmi amintesc foarte puțin. Irén Becski l-a prezentat pe băiatul sătmărean nou-venit, prietenul lui Törökfalvi; și toți m-au tratat ca pe un adult în cel mai firesc mod. Ce s-a întâmplat cu Törökfalvi și soția lui, nu știu. După război nu mai era nici unul. Îmi aduc vag aminte, cred că am auzit că Törökfalvi a murit într-un lagăr de muncă, iar soția lui a fost gazată.

În esență, n-am avut niciodată impresia că Ardealul este o provincie obscură, dimpotrivă, am avut senzația că suntem foarte prezenți în lumea în care trăim, dar numai pentru că știam de ea. Datorită acestui lucru eram peste nivelul Budapestei, pentru că la Budapesta era un regim reacționar care izolase Ungaria de restul lumii. Attila József și Gyula Illyés au publicat foarte multe poezii în *Korunk*. Și biografia lui Attila József scrisă de Jolán József tot în *Korunk* a apărut pentru prima dată. În afară de asta, foarte multe traduceri. Pe cehi – Čapek, Nezval, Jiří Wolker – i-am citit în traducerile poeților maghiari din Cehoslovacia. Din *Korunk* am aflat de Federico García Lorca și numeroși poeți români suprarealiști, necunoscuți în școală, în excepționale traduceri în limba maghiară. *Korunk* deschidea poarta către suprarealismul ceh și românesc. Din câte știu, revista era citită și la Budapesta, pentru că între timp *Nyugat* devenise o revistă literară rafinată, estetizantă, care publica nuvele, poezii, dar nu se deschidea spre orizonturi culturale largi cum făcea Gábor Gaál prin intermediul revistei *Korunk*.

Când am ajuns apoi la Budapesta, orașul mi s-a părut conservator, în sensul cel mai strict al cuvântului; lipseau toate acele lucruri pe care Bucureștiul, ca o colonie intelectuală franceză, putea să le ofere. La București era atunci o mișcare suprarealistă, prima în istoria românească, în care

au fost prezenți și evreii, cum ar fi Tristan Tzara, Victor Brauner, marele pictor suprarealist, și alții. Și mama lui Ionesco era franțuzoaică evreică*. El a venit în România cu tatăl său, care a ajuns aici judecător fascist. Apoi, după război, a devenit judecător comunist. Bineînțeles, părinții lui au divorțat între timp. Acest tată a rămas pentru totdeauna o rană deschisă în sufletul lui Ionesco, i-a amărât viața. Nu și-a revenit niciodată. Cei care-l cunoșteau știau de unde vine acea expresie groaznic de tristă a feței, acea imagine de *clown triste***. Mișcările avangardei vest-europene au avut un ecou puternic la București. Românii aveau poeți dadaiști și suprarealiști excepționali. Tot aici era și Brâncuși. Avalanșa de poeți și pictori suprarealiști de stânga apăruți după Primul Război Mondial era un fenomen cu totul nou. Desigur, aceste manifestări începuseră încă dinainte de război: Caragiale, Urmuz, Samy Rosenstock, care apoi a devenit cunoscut ca Samyro și, mai târziu, ca Tristan Tzara. În *Palimpsest*-ul meu apare alternativ când Tristan Tzara, când Rosenstock. Depinde de context. Când îi răspunde obraznic nazistului Thüring, conform căruia evreii neagă totul, atunci îi vorbește Samy Rosenstock, ca să vadă, nu-i așa... Căci Tristan Tzara era deja numele unui celebru scriitor francez. Erau deci implicați în această mișcare și poeți și scriitori evrei. Pentru majoritatea românilor toate astea nu însemnau firește nimic, nu erau decât o fantasmagorie iudeo-bolșevică.

---

* Marie-Thérèse Ipcar (1880–1936), născută la Craiova, fiica lui Jean Ipcar și a Anetei (născută Ioanid) (n.ed.).

** În biografiile Eugène Ionesco, tatăl, Eugen N. Ionescu (1881–1948), este amintit ca „avocat" și ca „funcționar superior în prefectura județului Olt". Divorțul părinților lui Eugène Ionesco a avut loc imediat după Primul Război Mondial. Pentru detalii, v. Matei Călinescu, *Eugène Ionesco: teme identitare și existențiale*, Junimea, Iași, 2006 (n.ed.).

— *Cuvântul ieșit acum din uz, dar pe atunci cuvântul epocii, era* destruál *[distrugere].*

— Da, sigur, evreii bolșevici distrugeau. Vorbeam deci între noi despre vitamine, emanciparea femeii, complexul lui Oedip, marxism, transformările Lorentz, Rosa Luxemburg, Balakirev și tot restul. Ca să nu mai spun că clasicii germani, cum ar fi Kant, erau lectură obligatorie. În ochii tatălui meu, nimic nu te ridica mai mult decât să citești și să înțelegi *Critica rațiunii pure* de Kant. Pentru că el o tot citea și nu reușea s-o înțeleagă. Asta însemna în familie vârful intelectual absolut.

— *Ce anume din* Critica rațiunii pure *o ridica la un astfel de rang? Ce vă transmitea? Pentru că tu o citeai, era acolo, printre cărțile tale. Ce înțelegeai din ea la 16-17 ani?*

— Era foarte grea. La întrebarea asta am putut răspunde abia mai târziu, mult mai târziu. Dacă ai o după-amiază liberă și citești din filozofia franceză și engleză a secolului al XVIII-lea, observi că textele lui Hume și Locke sunt ca niște băi călduțe, agreabile. Spun niște lucruri atât de frumoase și nobile, și le exprimă atât de frumos, dar sunt, cum să-ți spun, niște forme de înțelepciune *common sense*, pe care omul le înțelege ușor. Dacă iei apoi *Critica rațiunii pure*, ești lovit în plex deja de limba însăși. Nu nu numai că e mai dură, dar are o cu totul altă dimensiune. Ce analiză ne oferă profesorul acesta german mic și fragil, care nici n-a trecut vreodată hotarele Königsbergului! Ce fantastică intensitate spirituală răzbate din rândurile sale! Ceilalți se folosesc de anecdote, povestesc cum este natura umană, cum trebuie să fie raporturile sociale și politice, astfel de înțelepciuni profunde, frumoase și bune, foarte liberale și democratice. Bunul-simț însuși vorbește în ele. Și din punct de vedere politic sunt mai practice și mai utile. Dar fantastica forță analitică

cu care rațiunea pură se autoexaminează, felul în care pătrunde în ea însăși a fost o noutate uluitoare. Felul necruțător în care își pune întrebări chinuitoare ar fi fost de neînțeles pentru ceilalți. Nu se mulțumește cu soluțiile înțelepte, nu găsești la el sfaturile bune pe care le poți citi, de exemplu, în scrierile lui Thomas Reid, celebrul *common sense philosopher* scoțian, potrivit căruia dacă ai îndoieli cel mai bine este să procedezi la fel ca ceilalți sau conform obiceiurilor consacrate. În comparație cu ceea ce au scris empiriștii englezi, Voltaire, Diderot, enciclopediștii și, mai târziu, Auguste Comte, este un limbaj cu totul diferit, de alt calibru. Probabil că această forță fantastică a fost ceea ce l-a impresionat pe tata.

— *Vorbeați între voi despre Kant?*

— Nu, pentru tata nu era decât un vis.

— *Și cu prietenii?*

— Da, așa, din auzite, într-un fel diletant, știam câte ceva despre el. Toți au preluat din discuții câte ceva despre a priori sintetic, despre imperativul categoric. Făcea parte din folclor. Și aceasta era diferența dintre noi și ceilalți copii maghiari și români de 15-16 ani. Ei nu aveau așa ceva în folclor, în vreme ce la noi imperativul categoric „cerul înstelat deasupra mea și legea morală în mine"* era hrana noastră de zi cu zi. Ne necăjeam unul pe altul: tu nici n-ai citit, știi asta din ce-ai auzit de la alții, la mâna a doua. Ești fanfaron, te dai doar mare.

— *În toate astea ce era profund și ce era fanfaronadă?*

— Fapt este că printre evrei a existat întotdeauna o teribilă sete de cunoaștere, ambiția de a ști; cunoașterea era cea mai importantă valoare socială. Așa că mulți își dădeau bineînțeles importanță, exista multă fanfaronadă. Cine

* Vezi Immanuel Kant, *Critica rațiunii practice*, trad. de Nicolae Bagdasar, Editura IRI, București, 1995, p. 186 (n.ed.).

confunda autorul unui roman cunoscut cu alt autor, nu știa cine este autorul unui roman celebru sau cita greșit o maximă din latină se discredita. Și așa, cu pedanterie, se tachinau unii pe alții: „Tu nici măcar n-ai citit asta, habar n-ai, vorbești așa doar ca să te afli în treabă." În mare parte era adevărat, puțini citiseră *Faust*-ul lui Goethe de la început până la sfârșit, puțini îl citiseră în original pe Kant, restul trăncăneau doar, se dădeau mari. Majoritatea știau din auzite, superficial, de la alții, dar a doua zi vorbeau ca adevărați cunoscători. Aceasta era fanfaronada tipic intelectuală. Nici unul nu citise, nici unul nu știa exact despre ce era vorba, dar dezbăteau. Să nu uităm însă că și acest tip de folclor transmitea o grămadă de informații. Eu mă străduiam totuși să citesc, dar și așa am ciupit multe din salon, în timpul discuțiilor. La început mă dau mare, ca și cum aș fi citit, apoi citesc textul în original. Chiar dacă majoritatea se grozăveau fără nici un fel de bază, dacă doar blufau, doar înșelau, inclusiv asta demonstrează respectul aproape evlavios pe care îl aveau pentru cultură.

— *Asta era valabil și pentru unguri. De exemplu Lajos Fülep, pastor reformat din Zengővárkony, știa totul, citise tot...*

— La Budapesta, bineînțeles, alta era deja situația, era o metropolă, lucrurile astea nu mai erau particularitatea evreilor. Colegiul Eötvös putea să fie asemănător.

— *Fülep a fost pastor în Zengővárkony,. apoi profesor universitar, și știa totul. Mi-a căzut în mână o scriere de-a lui despre Heidegger, din câte îmi aduc aminte o scriere perfect diletantă. Auzise de el, e limpede că-l și citise, dar am avut impresia că nu-l înțelesese. Sigur, ceilalți știau și mai puțin. Lucrurile astea se întâmplau probabil la fel și la Budapesta în anii '30: știau tot, și toți știau totul mai bine. De unde vine asta, e ambiție maghiară sau evreiască?*

— După părerea mea, evreii au jucat probabil un rol important în crearea unei astfel de atmosfere. Pedanteria că trebuie să știi! Sigur, în Germania și Franța alta era deja situația, depășiseră momentul acesta, dar chiar și în acel mediu evreii formau o astfel de societate în care admirația pentru știință și practicarea ei erau foarte puternice. Dar la Paris și la Berlin nu era o particularitate a evreilor.

— *Spinoza și Moses Mendelssohn erau totuși excepții. Epoca Luminilor în cercurile de la Viena, Paris și Londra sau mișcarea de reformă din Ungaria nu implică prezența evreilor.*

— E adevărat, dar aceea era o altă lume. Purtătorii noțiunilor Reformei erau aici aristocrații. Dar la Satu Mare, Baia Mare, Sighet, Oradea, în cercul strâmt al clasei de mijloc și al micii burghezii, chiar dacă la nivel de diletant, în cea mai mare parte evreii reprezentau mediul care deținea și transmitea noțiunile de cultură globală și de emancipare. În legătură cu asta vreau să-ți povestesc o întâmplare care, în pofida lipsei ei de importanță, mai mult, a ridicolului ei, mi-a rămas întipărită în minte în așa fel încât n-o voi uita niciodată. Trebuie să fi avut vreo 16-17 ani. Tocmai comentam pentru celula comunistă a tinerilor sătmăreni, la o întâlnire foarte conspirativă, undeva într-o cameră prost luminată, una dintre lucrările lui Engels, probabil *Rolul muncii în procesul de transformare a maimuței în om.* Mă ascultau toți cu gura căscată. Toți erau copii de proletari evrei, jalnici, foarte săraci. Printre ei era Misi Herskó, de-o vârstă cu mine, un copil ager la minte, receptiv și deștept. Frecventa încă Yeshiva* ca elev talmudist, își ascundea elegant perciunii în spatele urechilor, ura mediul în care trăia și și-ar fi dorit să scape de-acolo.

* Instituție evreiască tradițională de învățământ superior religios (n.ed.).

Mergeam împreună acasă. Mi-aduc aminte, era o seară de iarnă timpurie rece și jilavă, pe stradă lămpile dădeau o lumină searbădă și murdară, iar noi pășeam tăcuți unul lângă altul. Deodată Misi spune domol: „Eu *de mult* aș fi scris o carte dacă aș fi știut să scriu atât de repede cu caractere neevreiești ca tine." Tonul lui era evident disprețuitor, și imediat am realizat că eu *de mult* sunt o nulitate.

— *Cu alte cuvinte, principala ambiție a tinerilor evrei și a familiilor burgheze era să stăpânească cuceririle științei și artele. Totodată erau oricând pe punctul de a da buzna în lume și a-și aduce contribuția. Ați vrut să înțelegeți lumea, sau care era de fapt miza?*

— Da, voiam să înțelegem, voiam să înțelegem lumea, într-adevăr, lumea toată. Voiam să scoatem capul din gaura aceea întunecată și mizeră în care trăiam, și voiam să înțelegem lumea, nici mai mult, nici mai puțin, lumea în ansamblul ei. Ce este această lume în care trăim? Se purtau discuții aprige despre constructivism, despre cubism, dadaism, lucruri pe care nici unul din noi nu le văzuse.

Odată un prieten a venit de la Budapesta cu un album intitulat *Carved Wood*. Acolo am văzut pentru prima oară imagini cu lucrările lui Naum Gabo și ale lui El Lissitzky, mobila lui Calder și sculpturile lui constructiviste, despre care se purtau deja de mult discuții înverșunate, fără ca vreunul dintre noi să le fi văzut. Ceea ce poate fi considerat drept un lucru lipsit cu totul de seriozitate, superficial, o fanfaronadă. Să nu uităm însă că în Ardeal, în exact același mediu, ungurii ajung până Ferenc Herczeg și rămân între hotarele literaturii maghiare, iar românii la propriul lor Ferenc Herczeg. În același timp copiii aceștia evrei știau măcar denumirile, și astfel se aflau deja în clocotitoarea lume actuală. Eu, spre exemplu, nu aveam probabil mai mult de 14 ani când îi ascultam tot timpul pe adulți dezbătând despre ce

înseamnă impresionismul, ce este expresionismul. Habar n-aveam ce sunt ele, dar nici nu îndrăzneam să deschid gura, nu cumva să mă compromit.

În perioada aceea prietenul meu Miki Kalmár s-a întors acasă de la Budapesta, unde era elev în anul doi la seminarul rabinic. Un loc cât se poate de rafinat și elevat, și Miki își purta cu modestie palida aură a omniscienței superioare. Intervenea în discuții cu un foarte blând și binevoitor aer patern și un zâmbet de angajat al unei societăți de binefacere, dar și atunci extrem de rar. Odată, în secret, i-am pus întrebarea care mă chinuia: „Tu, Miki, ce-i aia «expresionism», ce înseamnă «impresionism»?" Îmi spune să trec pe la el în seara următoare să-mi explice. Mă și duc la el, în afara orașului, pe minunata stradă Pázsi, străjuită pe ambele laturi de platani bătrâni uriași. Miki mă primește foarte amabil și începe să-mi povestească tot felul de lucruri din care eu nu înțeleg nici un cuvânt. Când își dă seama, îmi spune, stai un pic, vei înțelege imediat. Și cu asta scoate un album pe care-l adusese nu demult de la Budapesta – din acela de lux, pe care l-ai face cadou de Crăciun –, îl răsfoiește, alege apoi o imagine pe care o analizează foarte atent, încruntat, și spune: „Vezi? Asta este expresionistă, pentru că... pentru că *exprimă* ceva" – și gesticulează răsucindu-și sugestiv mâna spre exterior. Răsfoiește în continuare și-mi arată o altă imagine: „Asta însă este impresionistă", spune, „pentru că te impresionează, nu?, îți creează o impresie", și cu o mișcare spre interior a brațului ilustrează plastic verbul „a impresiona". Eu îl priveam cu admirație și încercam să aplic metoda lui. Din păcate, sensibilitatea mea s-a dovedit prea săracă pentru a putea face diferența dintre „impresie" și „expresie", dar a trecut mult timp până când să am unele îndoieli cu privire la omniscienta lui Miki.

— *M-aș întoarce la întrebarea care a fost miza. Acum o sută de ani, tinerii evrei n-ar fi vorbit despre ce este geometria neeuclidiană, care sunt problemele de bază ale calculului infinitezimal, sau cine este Caspar David Friedrich. Cum de era generația ta atât de europeană? Ce o motiva?*

— Nu știu. Spui că acum o sută de ani n-am fi vorbit despre lucrurile astea? Acum două sute de ani, să zicem, sigur nu. Recunosc. Dar de unde izvorăște această puternică sete de cunoaștere a evreilor? Nu știu. Probabil că e vorba de datină, respectul sacru pentru literă, pentru scris, pentru carte. Știința ca avuția cea mai de preț. De ce n-ar fi fost și pentru maghiari la fel? Fără îndoială, exista și la ei setea de cunoaștere: cunoștințele istorice, în special din istoria maghiară, literatura maghiară clasică, Petőfi, Vörösmarty, Arany și, bineînțeles, Madách, Jókai, Mikszáth, cercetarea arborelui genealogic, Jules Verne și Karl May. Doar că ei se concentrau pe altceva. Le lipsea cosmopolitismul.

Îmi vine în minte o anecdotă despre János Neumann (John von Neumann). Cu siguranță s-a întâmplat, pentru că am auzit-o de la martori oculari. Intră în camera în care se aflau prietenii lui matematicieni și spune: „Copii, *goyim* (neevreii) au demonstrat următoarea teoremă..." (*râde*), cu alte cuvinte: „În timp ce voi, mari înțelepți, stați aici și nu faceți nimic, *goyim* au demonstrat următoarea teoremă importantă, la care voi nici nu v-ați gândit."[1] Acest: „*goyim* au de-

1. *Cf.* Norman Macrae, *John von Neumann*, Pantheon Books, New York, 1992, p. 43: „«*Die Goim haben den folgenden Satz bewiesen» he once said to Stan Ulam in Princeton about some non-Jewish mathematicians' result – implying that, as Jews, Ulam and he should have got it first*" („«Goii au demonstrat următoarea teoremă», i-a spus odată la Princeton John von Neumann lui Stan Ulam despre rezultatul obținut de un matematician neevreu, făcând aluzie la faptul

monstrat" arată că și în epoca ghetoului erau permanent teribil de interesați de ceea ce făceau *goyim*. Îi admirau, căci iată, ăștia știu, sunt mai deștepți decât noi, nu trebuie să fim atât de încrezuți. Anecdota asta mi-a spus-o Erdős, și de asemenea Turán*. Erau amândoi prietenii lui János Neumann. Turán și cel mai bun prieten al lui, Erdős, făceau parte dintre vârfurile teoriei numerelor. În afară de asta, Turán era un credincios profund convins. Evreii s-au afirmat mai ales în domeniul teoriei numerelor, și Turán mi-a spus odată, un pic în glumă: „Știi, teoria numerelor este matematica ghetoului." Da, pentru că, după el, numerologia Cabalei le-a inspirat evreilor sensibilitatea și interesul puternic pentru natura numerelor.

Spusele lui Leopold Kronecker, unul dintre cei mai mari matematicieni ai secolului al XIX-lea, au devenit deviză în cercurile de matematicieni: „Numerele naturale au fost create de Dumnezeu; toate celelalte sunt *Menschenwerk***, creație omenească failibilă." Kronecker nu recunoștea așa-numitele numere iraționale, de exemplu rădăcina pătrată din doi, și prin aceasta existența continuumului matematic și a infinitului actual. După părerea lui acestea trebuiau excluse din matematică. Numai numerelor naturale (adică unu, doi, trei etc...) li se poate atribui existență reală, din acestea trebuie construită întreaga matematică. Deviza care îi este atribuită poartă pecetea acestei filozofii. Kronecker era un om foarte cunoscut, și unul dintre personajele preferate ale propagandei antisemite. Era un om scund, o personalitate

---

că ar fi trebuit ca ei, ca evrei, adică el și cu Ulam, să fi descoperit asta înaintea lor").

* Paul Erdős și Paul Turán – celebri matematicieni maghiari (n.tr.).

** Creația omului (germ., n.tr.).

autoritară, provocatoare, excentrică, insuportabil de strălucit și spiritual, și – un unicat printre matematicieni – unul dintre cei mai buni cunoscători ai operei lui Hegel. Kronecker nu era doar evreu, ci și așa-numitul evreu tipic – „*ein witziger Jude*", un evreiaș plin de spirit –, mi-a spus un *Edelnazi*[1] în 1956 la București, Wilhelm Blaschke, unul dintre matematicienii de prestigiu ai Universității din Hamburg. Kronecker, de meserie bancher, era, în consecință, „un evreu bogat", și doar cu greu a acceptat solicitarea Universității din Berlin de a ocupa catedra de algebră. Gura lumii spunea că a invocat pierderea unor sume mari de bani prin renunțarea la meseria sa, căci ce reprezenta un salariu de profesor pe lângă veniturile sale, motiv pentru care universitatea i-a oferit, ca despăgubire, un salariu mai mare. Adevărat sau nu, nu știu, în orice caz povestea asta este o reclivă a folclorului antisemit din cele mai nobile universități germane. Același folclor spune că – iar acum avem și probe tipărite – cuvintele lui Kronecker se regăsesc în spiritul lui de bancher: „Cămătarul își numără banii, *einundzwanzig, zweiundzwanzig, siebenundvierzig** – așa că este absolut natural ca pentru el numerele naturale să-l reprezinte pe însuși Dumnezeu." Bineînțeles, majoritatea matematicienilor, contrar filozofiei lui Kronecker, acceptă existența numerelor iraționale, a continuumului, a infinitului actual. Polemizând în apărarea lor, a devenit aproape obligatoriu să-l citeze pe Kronecker, să-l judece și să-l discrediteze prin trimiterea la trecutul lui de bancher.

1. Simpatizanți ai nazismului care tratau cu o superioritate aristocratică mișcările de mase național-socialiste.

* Douăzeci și unu, douăzeci și doi, patruzeci și șapte (germ., n.tr.).

Ascultam odată la Paris o conferință de René Thom, unul dintre cei mai străluciți și, din punctul de vedere al filozofiei, cei mai cultivați matematicieni din ultimii cincizeci de ani. Thom era marele profet al continuumului matematic – îl ataca tocmai pe Kronecker cu argumentul cunoscut, „sigur, bancherul", străduindu-se să-l discrediteze. După conferință mă duc la el și îi spun: „*Cher Monsieur Thom*, povestea asta este o bârfă prostească. Mai bine să n-o răspândim. În primul rând pentru că și dumneavoastră disprețuiți atât de mult repertoriul antisemit, iar în acest caz «bancher» înseamnă evreu. Acesta este însă răul cel mai mic. Răul mai mare este că aforismul lui Kronecker nu-și are obârșia în trecutul său de bancher, ci în vasta sa cultură iudaică. Fiindcă, potrivit Cabalei, Dumnezeu a creat literele înainte de toate. Acestea, în ebraică, întocmai ca în greacă, reprezintă totodată numerele, iar din combinarea literelor au luat naștere cuvintele, și textul care simbolizează lumea. Lumea materială reproduce însă aceste litere, respectiv combinațiile de numere". Thom se uită îngrozit la mine, roșește și spune: „*C'est une honte*, îmi este rușine, dar eu n-am știut nimic despre asta."

— *L-ai cunoscut personal pe Erdős?*

— Da, eram amici. Era ușor să fii amic cu Erdős.

— *Unde v-ați cunoscut?*

— La București, în 1956, la un congres de matematică. Erdős era un mare mistic, un Sfântul Francisc din Assisi. Părinții lui fuseseră comuniști. El nu era, dar suferea la rândul lui de un fel de fanatism de stânga cu influențe religioase. Erdős era tipul de credincios în secret. În secolul al XVIII-lea toți oamenii erau oficial credincioși. Nu puteai fi ateu decât în secret, prin urmare doar criptoateu, acuzat de spinozism. Spinoza a fost un caz aparte, nu se poate ști ce-a fost de fapt.

Eu cred că Spinoza era în realitate profund credincios. Dar toți îl acuzau de criptoateism. În schimb, în secolul XX toată lumea este adeptă a ateismului științific, și există câțiva criptocredincioși, cei ce cred în secret în Dumnezeu. Un astfel de criptocredincios era Erdős.

— *V-ați cunoscut deci la București.*

— Da. În 1956 au organizat acolo un mare congres la care au invitat oameni din toată lumea.

— *Mai târziu nu v-ați mai întâlnit?*

— Ba da, ne întâlneam destul de des. Pe Dumnezeu, din pricina Auschwitzului, îl numea „SF", *Suprem Fascist*. Dar îl evoca permanent. Dumnezeu deține „Marea carte" în care se pot găsi dovezile perfecte – asta era placa lui preferată. Când îl întrebam dacă crede, întotdeauna îmi zâmbea cu dublu înțeles și clătina secretos din cap, dând din mână într-o coregrafie a incertitudinii: „Poate că da, poate că nu." Mi-aduc întotdeauna aminte de asta. Se spune despre evrei că sunt printre ei oameni care cred foarte tare în Dumnezeu. Aceștia sunt o minoritate. Majoritatea îl resping. Dar nu există nici unul care să fie indiferent față de Dumnezeu. Asta chiar așa era. Sau cred în el, sau se polemizează cu el. Erdős era un caz tipic.

Dar întorcându-mă la întrebarea ta despre ce ne motiva pe noi. Interesant. De unde vine și asta? Nu știu. Eu însumi eram foarte curios din fire. Mă stăpânea o mare sete de cunoaștere, dar nu eram singurul. Un alt prieten de-al meu era înnebunit după muzică, știa pe dinafară toate ariile celebre. Copiii maghiari se duelau, se luau la întrecere care e mai puternic, care e mai bun sportiv. Jocurile evreilor erau: „Din ce operă, din ce cantată e bucata asta?" De unde toate acestea? Nu știu. Cum spuneam, nu eram singurul cu așa o sete de cunoaștere. Unii au rămas însă la nivel de diletanți.

— Diletantismul acesta a proliferat parcă în ultimul timp printre evrei.

— Cred că înflorește peste tot. Și în America e teribil acest diletantism. Azi e deja o boală mondială. Probabil că întotdeauna asta a și fost. Noi credeam că doar puștii aceștia evrei din Satu Mare erau diletanți, și că de fapt nu știau nimic. În 1976 m-am întâlnit la Princeton cu Alfred Kaufmann, care era acolo profesor de filozofie. Un trist evreu berlinez cu adevărat modest, simpatic, dar foarte sever și ușor ursuz. El știa totul, și totul cu o precizie absolută. Scrisese cărți care aveau mare succes în perioada aceea, despre Nietzsche și Hegel. Kaufmann îmi și spunea: „Da, acum am ceva succes." Când a ajuns la Londra la douăzeci de ani, în 1938, îl priveau și ziceau: „Ia te uită, vine un puști evreu german de la Berlin și începe să propovăduiască despre Nietzsche și Hegel, chiar în Anglia, acolo unde aceștia erau considerați ideologii imperialismului înfumurat german. Ceața teutonică de nepătruns." În Anglia îl urau pe Hegel, pe de o parte din cauza metafizicii, pe de altă parte pentru că-l considerau reprezentantul tipic al spiritului german.

— La un moment dat Hegel avea o școală în Anglia, și-l apreciau foarte mult.

— Da, dar asta s-a întâmplat demult, a dispărut complet cu timpul. Și iată că vine acest proaspăt emigrant evreu german, Alfred Kaufmann din Berlin, și începe să răspândească ideile diavolului, ale marelui Satan, Nietzsche, Hegel, metafizica tulbure teutonă. În Anglia acelor timpuri asta era o întreprindere eroică, pot spune conștient sinucigașă. În anii '70, sub influența mișcării de stânga, cărțile lui au început treptat să aibă trecere. Kaufmann era un om foarte modest și simpatic. Făcea fotografii minunate. Numai portrete, din toate colțurile lumii. Era un artist, dintre cei mai buni.

Ceea ce-l interesa în calitate de artist-fotograf era întrebarea de bază a filozofiei: ce este omul? Am două albume de fotografie de-ale lui. I-am spus o dată că am un prieten în București care scrie o carte despre Heidegger, și că-l citează pe el, pe Kaufmann. Mi-a răspuns foarte acru, cu o grimasă sceptică: „Mă citează. Bine. Dar m-a citit? Trebuie să fie foarte atent! Toți citează, dar nimeni nu citește." Astea sunt scepticismul și pedanteria tipic evreiești: „Se dau mari, se fac doar că citesc, dar în esență nu citesc, doar citează."

— *Asta-i și pedanteria germană.*

— Da. Evreii însă au dus-o la extrem. Prin urmare, ce-i motiva pe cei din generația mea? Nu știu să explic. Dar care erau idealurile noastre? Știință, cultură. E adevărat, de multe ori la nivel pedant și diletant, dar și asta este ceva, dacă fac comparație cu mediul în care nici la modul superficial și diletant nu știau că există psihanaliză, Bertrand Russell, Cercul de la Viena sau transformările Lorentz. Acesta era biotopul în care trăiam, acesta era mediul meu. O grămadă de diletanți au ieșit din acest mediu. Dar chiar dacă în mare parte erau diletanți, transmiteau și susțineau o atmosferă în care știința era valoroasă. Trebuia să fii *à jour* în toate domeniile.

— *Cercurile intelectuale de la Budapesta aveau aceeași pretenție de a fi bine informate. Așa era, de pildă, Cercul de Duminică al lui Antal Szerb și Gábor Halász. Se întâlneau la Márta Sárközi. László Cs. Szabó povestea că fiecare dintre ei trebuia să prezinte săptămânal patru-cinci cărți.*

— Să dai buzna pe vremea aceea în Satu Mare, într-un mediu de maghiari de familie bună sau de români-maghiari semianalfabeți, unde la sfârșit de săptămână se fierbea palinca și se țineau petreceri! Cu *Teoria materialistă a ființei* de Aladár Mód, de pildă! O carte de filozofie nu tocmai ușoară: ființa, neființa, identitatea contrariilor – acesta era

vocabularul de bază. Sigur, astăzi ni se pare ușor deja. Dar era totuși greu. Noi nu spuneam că este o tâmpenie, ci era înțelepciunea supremă. Ne străduiam s-o înțelegem. O luam în serios.

— *La Budapesta exista de asemenea o intelectualitate snoabă.*

— Sigur că da, exista și în Oradea. Pentru noi Clujul era, firește, *non plus ultra*. Oradea se afla la un nivel mai înalt decât Satu Mare, pentru că în timpul Primului Război Mondial acolo era încă vie tradiția Vestului; era *încă*, nu-i așa, orașul lui Ady. Ady, Oszkár Jászi, Margit Kaffka, toți veneau din zona aceea. Satu Mare, Oradea, Baia Mare, Carei, cuibul familiei Károlyi, capitala județului Satu Mare, deci zona aceasta.

— *Acum, spune-mi, exista vreun fel de comunicare între cele două grupuri, între copiii maghiari și cei evrei?*

— Nu. Nici una. În Satu Mare, cel puțin, nu a existat.

— *Pentru că, nu-i așa, Oradea era fortăreața radicalismului maghiar. Și Clujul era un oraș cu spirit maghiar. Câți dintre copiii Ardealului sunt la Budapesta? Gândesc că și în jurul revistei* Korunk *s-a strâns elita intelectuală ardeleană. Fiecare dintre ei era un exemplu al relației spirituale și sociale dintre intelectualitatea liberală maghiară și evreimea asimilată. Și cu toate acestea la voi nu exista o relație între tinerii celor două grupuri?*

— În nici un fel. Aveam în comun faptul că vorbeam ungurește, și faptul că trăiam în opresiune ca minoritari. Dar maghiarii erau cufundați în tristețea iredentismului. Din punct de vedere cultural, minoritatea maghiară oprimată era de departe peste nivelul coloniștilor români de primă generație importați din Balcani, căci acești coloniști erau încă la origine păstori și țărani. Și ei își dădeau seama de asta. Maghiarii erau foarte civilizați, extrem de manierați, exista

o cultură maghiară, majoritatea știau câte ceva și despre clasicii germani. Și printre evrei existau, foarte puțini, dar erau unii care nutreau sentimente naționale maghiare. De exemplu, un cunoscut avocat evreu din Satu Mare, dr. Fischer, era deputat al partidului maghiar. Fiul său, Georges Fischer – cunoscutul jurist socialist –, era, la Paris, secretarul lui Léon Blum. Sigur, câteodată, găseai și printre maghiari oameni cu vederi largi, majoritatea excentrici, pe care nu-i însufleța imboldul „totul înapoi!". Așa era cu siguranță și domnul Muhi, proprietarul casei noastre. Era o casă uriașă, mie cel puțin așa mi se părea. Curtea, ca o galaxie. La Budapesta, pe strada Király, mai sunt probabil curți atât de mari, locuințe prăpădite, cu WC comun, o budă în fundul curții. Îți dai seama, duhoarea aia și tot restul. Familia era destul de înstărită, poate chiar bogată. Aveau proprietăți. În Satu Mare erau proprietarii a două clădiri uriașe de locuințe, așa-numitele „case Muhi". Pe fiul lor, Sándor Mohi[1], l-am cunoscut întâmplător după război. Era un pictor talentat, renumit, cu care am avut o relație foarte bună. Domnul Muhi și soția veneau câteodată să inspecteze casele. Cuplul arăta ca o caricatură de Dubout: femeia era masivă, o balenă plescăitoare, ca o nevastă de țăran. Inspecta și vocifera tare, cu mânie, grosolan: „Ce caută aici găleata asta cu lături? De ce stă poarta deschisă? Grajdul nu este în ordine! De ce zace furca asta aici?" Dacă vedea pe cineva că stă în curte și face pipi, zbiera: „Nu te mai pișa acolo!" Bărbatul ei, în schimb, era tipul micului aristocrat ungur, subțirel, fragil și un pic timid, un adevărat domn Biedermeier. Era prieten cu tata. Avea maniere alese, vorbea încet, aproape șoptit. Purta vestă

1. Sándor Muhi (1902–2001), profesor la Institutul de Artă de la Cluj. Și-a semnat picturile cu numele Mohi și Mohy.

și sacou, un fel de pălărie de vânător, trasă mult pe frunte, cozorocul atingându-i nasul. În timp ce nevastă-sa inspecta și „punea ordine în sfârșit", el intra la noi și discuta cu tata pe îndelete texte din Vechiul Testament. Era vizibil dezinteresat de casă, de proprietate. Când își termina inspecția, nevastă-sa intra și striga după el. El atunci se ridica cu atenție, își lua la revedere strângându-i politicos mâna tatei și repeta cu glas tare *ceterum censeo*-ul său: „Pentru că, atâta timp cât există Dumnezeu, Regele și Patria, n-o să fie pace pe pământ!" Așa filozofa domnul Muhi.[1] Aceasta era o clasă de mijloc maghiară de proprietari de pământ cât se poate de cultivată, dar ei nu aveau ceea ce detestau întotdeauna la evrei, și anume dorința de a fi moderni și în vogă cu orice preț. Aveau o cultură conservatoare.

— *Evreii erau, în schimb, snobi?*

— Sigur, zgomotoși și snobi. Conta doar ceea ce era *dernier cri**.

— *Mi-ai spus că în casele în care erau fete exista un pian. Și voi aveați?*

— Sora mea cânta la vioară, avea o vioară pentru profesioniști. Îi era profesoară Jolán Kovács, o doamnă evreică, un fantastic geniu muzical. Era dintr-o familie de muzicieni. Dădea ore și gratis, pe mine, spre exemplu, m-a învățat gratis să cânt la violoncel, pentru că era nevoie de un violoncelist. Mi-a spus: „Dumneata ai mână de violoncelist, dumneata trebuie să cânți la violoncel."

— *Ne cunoaștem de 24 de ani și acum aud pentru prima dată că ai cântat la violoncel.*

1. După afirmațiile lui Edit Lupra (născută Muhi), tatăl său era preot reformat, dar a renunțat la preoție și s-a ocupat în continuare doar de comerț.

* Ultimul răcnet (fr., n.tr.).

— Sigur. Mai mult, am avut și un oarecare merit în acest domeniu: m-am lăsat. În acea mică orchestră am nimerit împreună cu niște tinere unguroaice care cântau și ele aici, dar de apropiat nu ne-am apropiat niciodată. Între noi era un zid. Îmi plăcea mult una din fete. Era foarte frumoasă, avea ochi albastru-închis, era foarte serioasă, foarte bine-crescută. Ea cânta la violă, eu la violoncel. Era foarte drăguță cu mine. Ungurii se purtau foarte civilizat. Ceea ce nu se putea spune despre români: erau mai degrabă necioplți, un pic grosolani. Am întrebat-o la un moment dat dacă o pot conduce acasă. Parcă o văd și acum cum s-a uitat la mine cu ochii măriți de frică, și, apărându-se cu mâinile, a izbucnit în plâns și a murmurat aproape ininteligibil: „Nu, nu!" Îi era teamă să fie văzută cu un evreu pe stradă. Nu era nici o legătură între noi.

— *Băieți, fete, cum erați unii cu alții?*

— La evrei, între băieți și fete exista o egalitate absolută. Fetele luau parte la discuții la fel de vehement ca băieții. Dacă în acea perioadă pronunțai în societate cuvinte ca egalitatea femeilor, dreptul la grevă, alocații sociale, concediu plătit, asumarea riscului la locul de muncă, reacția era: „iudeo-bolșevic". Aici, în Vest, chestia asta sună ciudat, dar acolo imediat făceau asocierea, „evreu". Deci sau erai evreu, sau „sluga evreilor", de îndată ce doar șopteai așa ceva. Sau spion iudeo-bolșevic. În Satu Mare, la Cluj, în cercurile sociale evreiești, peste tot era o egalitate absolută între băieți și fete. Nici o diferență. Fetele, la fel, interveneau, dezbăteau, erau spirituale și se certau exact ca băieții. Era de așteptat din partea lor să dețină aceeași cultură universală ca și băieții.

— *Între fetele și băieții maghiari și români, creștini și evrei, nu exista nici un fel de apropiere? Zidul acesta nu era doborât*

prin flirt și prin dragoste? Cum se face că fetița aceea cu codițe s-a uitat cu ochii măriți de spaimă la tine și a fost îngrozită de gândul că voiai s-o conduci acasă!...

— În cazul aristocraților, mai degrabă. La nivelul micburghezilor, nu. Au existat una-două excepții, una sau două fetițe maghiare sau românce care căutau dinadins anturajul evreilor. Dar eu nu știu decât de fete.

— *Cu alte cuvinte, hotarele dintre grupuri erau și mai evidente la Satu Mare. În domeniul acesta, Budapesta și orașele mari de provincie erau mai emancipate.*

— Budapesta, da. Satu Mare, nu. Nu exista contact nici între romani și maghiari. Se întâmpla foarte rar ca un ofițer român arătos și elegant să se îndrăgostească de o unguroaică. Când se întâmpla totuși așa ceva, un asemenea mariaj era considerat o tragedie. A existat un astfel de caz. Un băiat, român sătmărean dintr-o familie foarte bună, s-a îndrăgostit de o prietenă de-a mea. Era un Szathmari Papp, lăstarul unei vechi familii românești din Ardeal. Cred că erau calvini – o parte a familiei, cel puțin. Aveau în familie și un celebru teolog calvin din secolul al XVII-lea. Mai târziu, unul dintre prietenii lui János Bolyai s-a numit Szathmari Papp, apoi un cunoscut pictor bucureștean a purtat acest nume. Cum spuneam, dragostea aceasta a fost o uriașă tragedie care s-a terminat cu sinuciderea prietenei mele. Erau cazuri rare, împotriva legii, care se întâmplau o dată la câteva decenii. Hotarele erau în general impermeabile.

— *Spre Vest izolarea dintre evrei și maghiari nu mai era atât de puternică. Și în orașele de provincie integrarea progresase, se întâlneau prietenii, iubiri, căsnicii mixte. În amintirile celor pe care i-am intervievat, evrei din Veszprém, din Kiskunhalas, vine câteodată vorba despre iubiri fidele cu prețul intrării*

în ghetou, al deportării, al morții, și despre căsnicii mixte. Ca să nu mai spun despre capitală.

— În Satu Mare nu am cunoscut decât o singură căsnicie mixtă, dintre un avocat român ardelean și o tânără evreică foarte frumoasă. La Satu Mare, la Sighet, izolarea era foarte puternică.

Drumul lung de la mine către mine

— *M-aș întoarce la conștiința evreității tale. Câtă vreme conștiința evreității tale a fost conștiința că trebuie să fugi?*

— Mult timp. Dacă îmi aduc bine aminte, până când am reușit să plec în Germania. În ghilimele: „să plec"? De parcă ai pleca pur și simplu pe o ușă... Plecarea a fost rezultatul unui efort îndelungat, depus vreme de vreo cinci-șase ani, epuizant fizic și sufletește. Dar n-a fost rezultatul muncii mele: la Bonn, prietenul meu Ödön Pollák ani de zile n-a lăsat nici o piatră nemișcată – unele chiar greu de urnit; la București însă, prietenul meu Ferenc Sámuel a tras cu aceeași îndârjire tot felul de sfori misterioase, până când în 1969 am primit aprobarea de a ieși din țară pentru două luni.

Apoi, în Germania, în 1970, mi s-a întâmplat pentru întâia dată în viață să pronunț, din convingere interioară, propoziția: „Eu sunt evreu." Așa: la timpul prezent, singular, persoana întâi. Subiect: eu, predicat: sunt evreu. Aveam aproape cincizeci de ani când am declarat asta pentru prima oară, cu toate că, în sufletul meu, întotdeauna mi-am asumat acest lucru.

— *Care a fost motivul declanșator? Ți-l amintești?*

— Da. Cu puțin înainte o cunoscusem la Universitatea din Frankfurt pe Siegrid. Frankfurt era unul dintre centrele

tinerimii germane rebele. Siegrid își pregătea la catedra de romanistică lucrarea de doctorat, care ar fi trebuit să fie despre mișcarea suprarealistă românească dintre cele două războaie mondiale. Avea o bursă de stat foarte mare. Primise de la stat și un ajutor ca să viziteze România în cadrul convenției culturale germano-române și să caute sursele originale la Cluj și la București. Lucru care, bineînțeles, nu s-a întâmplat: n-au lăsat-o să intre în nici o bibliotecă. Odată, eram la ea într-o după-amiază târzie de iarnă, focul ardea în godin, purta o pereche de pantaloni negri, largi și un pulover negru. Era slabă și fragilă, arăta ca o adolescentă de cincisprezece ani, avea gâtul foarte alb, de lebădă, ochii albaștri și părul tuns foarte scurt, iar fața îi era plină de pistrui. *Typisch deutsch.** Nici nu mai știu despre ce vorbeam, poate despre viitoarele ei aventuri din România, nu știu cum ar fi fost posibil să intuiască ceva din asta, dar dintr-odată și-a ridicat ochii spre mine, speriată și bănuitoare, m-a privit fix un timp, apoi ezitând, abia inteligibil, m-a întrebat: „Sind Sie...?"** N-a vrut să pronunțe cuvântul care m-ar fi jignit. I-am răspuns fără ezitare: „Ja, ich bin Jude."*** Drept care a închis ochii și mi s-a aruncat în brațe. A izbucnit în hohote de plâns. Tatăl lui Siegrid a fost executat. Tatăl ei fusese evreu ceh. Nu se știa nimic despre el, maică-sa nici nu voia să vorbească despre el. O treabă foarte misterioasă, evreu fiind purta uniformă de ofițer german, l-au prins și l-au decapitat.

— *Când?*

— Încă dinainte să se nască Siegrid, deci cu câteva luni înainte de sfârșitul războiului. Apoi Siegrid a crescut într-o

* Tipic german (germ., n.tr.).

** Sunteți...? (germ., n.tr.).

*** Da, sunt evreu (germ., n.tr.).

familie germană unde ceilalți copii îi ziceau *Judenhure**. Cu alte cuvinte, n-a avut o tinerețe prea fericită. Dar, pe atunci, nu știam încă asta despre ea. Așa că ei i-am declarat pentru prima oară că sunt evreu.

Ce-i drept, cu mult înainte, imediat după război, am fost cuprins de un fel de neliniște, mai bine zis de un zbucium interior din ce în ce mai puternic, o autoflagelare. Totul a început când practic imediat după război a trebuit să remarc că, într-un anume fel, Partidul nu simpatiza câtuși de puțin problema evreiască și că deportarea îl irita cel mai tare. Tovarășii cu funcții mai înalte își permiteau constant remarci iritate și depreciative în legătură cu deportarea. Mesajul discursului era următorul: „Deportarea? E treaba personală a evreilor, ca oricare altă moarte. Nu e treaba proletariatului." Aveau și dreptate: în întreg materialismul dialectic și istoric, în toate operele marxism-leninismului nu există nici un cuvânt care să fi făcut posibilă interpretarea materialist-științifică a deportării. Trebuia cu orice preț să ne împiedice s-o transformăm într-un eveniment istoric. A rămas, așadar, o problemă personală anecdotică. Singurul eveniment istoric justificat era iminenta instaurare a puterii proletare. De la bun început era evidentă tendința: minimalizarea și deprecierea *șoah*-ului**! Nu făceau un secret din faptul că nu atribuiau deportării și exterminării evreilor vreo importanță istorică sau morală. Se împotriveau categoric să i se confere acestui „episod" o importanță care să depășească sfera personală. Deportarea nu era treaba partidului, ci o temă abordată strict din obligație. Expresii ca *măcel în masă*, *asasinat*,

* Târfă jidovească (germ., n.tr.).

** Termenul standard în ebraică pentru Holocaust în anii 1940 (n.tr.).

anihilarea evreilor, *exterminarea evreilor* erau primite cu irascibilitate vădită și respinse vehement, fiind considerate exagerări sentimentale, burgheze și demagogice ale evenimentelor, care insultă pe bună dreptate sensibilitatea poporului și creează greutăți politice.

Dar trebuie să adaug totuși că acei tovarăși care nu vorbeau deloc despre prigonirea evreilor – sau, dacă o făceau, vorbeau exact pe tonul acesta despre ea – erau fără excepție evrei. Asta, pe de o parte, ca să preîntâmpine acuzația de filosemitism. Dar și ca să nu fie ridicată problema responsabilității populare în persecutarea evreilor. Partidul își justifica astfel principiul conducător: „cu poporul, pentru popor". În perioada aceea nici un comunist neevreu nu-și putea permite un ton atât de disprețuitor: fie pentru că nimeni nu ar fi riscat să fie suspectat de antisemitism, fie, pur și simplu, pentru că nu dispăruse încă de tot cinstea omenească. Hipertextul confidențial spunea că în cadrul partidului menirea evreilor era să se opună „lamentărilor evreilor naționaliști". Mai târziu, exact la fel, menirea membrilor de partid maghiari era să lupte împotriva a ceea ce terminologia oficială numea „naționalism maghiar". Așa categoriseau toate acele remarci sau gesturi referitoare la politica crunt antiminoritară a statului român. În justificarea care s-a citit în fața mea când m-au dat afară din partid, eram acuzat în primul rând de răspândirea filozofiei idealist-reacționare, în al doilea rând de decădere morală și în al treilea rând de naționalism maghiar. Drept probă, severul vicepreședinte al Comisiei de Control a citit un text în care eu făcusem comentarii în legătură cu desființarea Universității Bolyai. Citatul era corect, cuvânt cu cuvânt. Nu-mi mai aduc aminte cărui bun prieten îi spusesem asta încrezător, cu puțin înainte. Tovarășii maghiari susțineau linia împotriva naționalismului

maghiar cu aceeași râvnă cu care tovarășii evrei militau împotriva „naționalismului evreiesc".

Ceea ce, de altfel, admiteam și eu. Consideram pur și simplu că este îndreptățit din punct de vedere politic, în interesul unor scopuri mai înalte, pentru construirea socialismului, pentru câștigarea maselor populare și reeducarea lor. Nu mi se părea a fi antisemitism, cu atât mai mult cu cât evreii erau cei care-l propovăduiau – dar parcă simțeam că se depășise o limită. Pe atunci argumentul era încă onest, l-am înghițit tocmai pentru că părea rezonabil din punct de vedere politic. Otrava antisemită, asimilarea iudaismului cu comunismul a pătruns atât de adânc în conștiința poporului, încât, dacă erau mulți evrei în vitrina sediului central al partidului, acest lucru dădea o justificare vizibilă propagandei naziste. A fost amar, foarte amar, dar cel puțin credeam în eficiența lui – noi toți, nu doar eu. Mi-am făcut treaba neclintit, probabil cu prea multă silință, ca să pot crede în continuare, în pofida îndoielilor, în superioritatea socialismului. Fără nici o sensibilitate burgheză, eu nu sunt părtinitor, nu mă las influențat numai pentru că sunt evreu. Inclusiv în evaluarea deportării, am fost călăuzit doar de realizarea scopurilor obiectivelor istorice ale clasei muncitoare și ale partidului. Am exagerat, cu alte cuvinte. Soră-mea era distrusă, plângea aproape toată ziua, iar eu încercam s-o îmbărbătez spunându-i că nu trebuie să se uite în urmă, numai înainte, înainte, întotdeauna numai înainte – morții cu morții, viii cu viii. Eram patetic, dar era un patos fals, se putea simți lipsa convingerii interioare. Nici soră-mea nu-mi mai răspundea obraznic ca pe vremuri, se uita doar tăcută la mine, în privirea ei nu era nici urmă de reproș. Dar mie mi-era totuși rușine. O voce interioară îmi șoptea că nu există nici o ideo-

logie în numele căreia să fie acceptabilă ascunderea sub preș a acestei nemernicii fără pereche.

Însă această voce interioară secretă a ajuns numai cu greu la suprafață. Nu mai știu exact când, la sfârșitul lui 1949 sau la începutul lui 1950 predam la Universitatea din București istoria și filozofia matematicii. Înainte de asta, din 1948, lucrasem la Ministerul Învățământului, dar de acolo mă dăduseră afară ca titoist și făcusem obiectul unui fel de anchete bizare. Nu aveam habar pe atunci că există un roman al cărui titlu este *Procesul*. Când am citit apoi peste ani romanul lui Kafka, am avut sentimentul că trăisem asta deja. Erau timpuri în care lupta de clasă se ascuțea pe zi ce trecea și de aceea trebuia să fii tot mai vigilent. Într-una din seri, partidul a convocat adunarea generală a organizației de bază având un singur punct pe ordinea de zi: „Probleme organizatorice". Asta nu prevestea nimic bun, toți eram încordați, nu știa nimeni despre ce și mai ales despre *cine* va fi vorba.

Marele amfiteatru s-a umplut, Tiberiu Roman, secretarul organizației de bază a universității, prezida. Bine făcut, un bărbat arătos cu o tunsoare englezească pieptănată cu grijă, cu o foarte frumoasă mustață stil Stalin și, ca întotdeauna, cu gulerul de la cămașă răsfrânt ostentativ. Păstrase obiceiul acesta de pe vremea când era în Hashomer Hatzair*, acolo cravata era considerată simbol al modului de viață burghez. Roman se ridică și, cu o pedanterie ceremonioasă, își închide toți nasturii de la sacou – de jos în sus. Întotdeauna fusese un stalinist rigid, teribil de serios, grav și chibzuit. Începe să-și citească raportul. Vocea îi este monotonă,

* Tânăra Gardă – mișcare de tineret sionist-socialistă, fondată în 1913 în Galiția (n.ed.).

tonul echilibrat, articulează clar fiecare cuvânt, scoate din când în când în evidență câte o formulare mai importantă. Introducerea este foarte lungă și detaliată. Aflăm din ea că lupta de clasă se întețește zi de zi și că dușmanii de clasă imperialiști recurg la metode din ce în ce mai ingenioase ca să strecoare agenți secreți în rândurile partidului nostru, încercând prin uneltirile lor să submineze construcția socialismului. Liniște mormântală, tensiunea era aproape palpabilă. Cine sunt agenții imperialiști? Nimeni n-are habar. Roman continuă astfel: „De exemplu Eva Turcu, asistenta de la catedra de chimie."

Sala freamătă. Simt cum mi se urcă sângele la cap, nu am aer. Asta-i o absurditate, o rușine! Eva Turcu? Imposibil! Mi-era prietenă foarte bună, soțul ei era tot chimist, și el un bun prieten, cinstit din cap până-n picioare, un băiat din țara moților, cu o inimă bună. Pe Eva toți o adorau. În primul rând era foarte frumoasă, ca o zeiță elenă. Dar avea, mai presus de orice, un suflet plin de empatie, mămos, aflat întotdeauna la dispoziția tuturor celor cu probleme. Zâmbea mereu, avea o dantură superbă, toți ne plângeam durerile pe umărul ei. De aici rumoarea generală din sală. Roman a restabilit energic ordinea și, cu voce ridicată, a continuat să citească textul. Aflăm din el că Eva a fost deportată din Oradea, pe la 17-18 ani, împreună cu părinții ei. Lagărul din care scăpase fusese ocupat de americani. Eva, împreună cu alte fete de vârsta ei, a fost luată în grijă de un rabin-militar care s-a și oferit s-o ajute să ajungă în Suedia. Dar Eva a preferat să se întoarcă la Oradea, „zice ea" – spune subliniind batjocoritor Roman –, să aștepte să i se întoarcă părinții. A păstrat în continuare legătura cu rabinul american prin scrisori. S-a înscris apoi în partid și a întrerupt corespondența cu rabinul american. La care Roman adaugă:

toată lumea știe că rabinii ăștia americani erau toți oamenii rețelelor de spionaj a căror menire era să-i înroleze pe cei deportați în rețele de spionaj american. Eva Turcu s-a întors, așadar, în România ca agent CIA, să ne submineze partidul. De aceea el propune excluderea ei din partid.

Eva primește cuvântul. Se ridică și, printre lacrimi, foarte încet, spune că nu este agent și că nu s-a înscris în partid ca să-l submineze, ci pentru că rămăsese complet singură în Oradea. Părinții ei nu s-au întors de la Auschwitz. Piața neagră dezlănțuită, corupția, antisemitismul de zi cu zi au aruncat-o într-o profundă disperare și s-a gândit că numai Partidul Comunist poate face ceva. Oricum, ea a declarat Partidului în scris totul, cu deplină onestitate, atunci când s-a înscris. Tot ce a citit tovarășul Roman provine din autobiografia scrisă cu mâna ei.

Roman dă cuvântul sălii. Liniște copleșită de frică. Eu stau în primul rând, sar în picioare și cer cuvântul. Încep să vorbesc. Nu-mi mai aduc aminte ce-am spus, dar știu că-mi răsuna permanent în cap: „Nu! Nu! Nu – mârșăviei!" Am vorbit foarte mult, nimeni nu m-a întrerupt. Mai mult, în liniștea împietrită mă ascultau aproape vrăjiți. Simțeam atenția încordată, interesul sincer, toate privirile erau îndreptate spre mine. Am încercat să fac sala să înțeleagă ce însemna să fii deportat, mai ales pentru o fetiță de 17-18 ani. În afara câtorva membri de partid evrei, sala habar n-avea ce înseamnă asta: deportarea nu apărea pe lista de lecturi obligatorii sau în presa cotidiană. În sală erau foarte multe femei, mai ales secretare, dar nu numai ele ascultau îngrozite, cu ochii mari, unele în lacrimi. Din când în când câte un suspin înfundat: „O, Dumnezeule!"* Mi-aduc aminte

* În rom. în original (n.tr.).

doar cuvintele mele de încheiere: „Propun scoaterea temei de pe ordinea de zi." După mine, a cerut cuvântul colegul meu Neculce, descendent al unei vechi familii boierești, de multă vreme om de stânga. Vorbește de asemenea mult și încurcat, dar un lucru reiese clar din discursul lui confuz: se împotrivește excluderii Evei. Sala se înfioară din nou, se simte că președintele a scăpat frâiele. Rectorul Avram Bunaciu se ridică brusc în picioare. Stă în primul rând, aproape de mine. Cu un gest patetic, arătând cu brațul întins spre mine, se înroșește la față: iată cum se dă singur de gol dușmanul secret, chiar atunci când partidul nostru se află într-o situație grea. Trecutul meu de luptător ilegalist nu poate păcăli pe nimeni, am fost demascat. Bunaciu, membru în Comitetul Central, cu câteva săptămâni înainte era încă adjunctul ministrului de externe, adjunctul Anei Pauker, protejatul și admiratorul ei. Soția lui era evreică. Nu-și putea permite să nu ia hotărât atitudine împotriva tulburării ordinii. Se vedea pe el că mima furia și că vorbea împotriva propriilor convingeri. Mai mult, că era în secret de partea mea. Ceea ce peste câțiva ani s-a și adeverit.

Votăm. Cine votează împotriva excluderii? Foarte multe brațe se reped în sus pline de însuflețire. Le numără. Cine este pentru? Mă întorc, vreau să văd cine sunt cei care votează pentru excludere. Pe rândul al doilea, chiar în spatele meu, stă o foarte veche prietenă de-a mea, tot asistentă la chimie și, probabil, cea mai bună prietenă a Evei. Asemenea Evei, și ea s-a întors după ce a fost deportată. Îi caut privirea, dar nu mă privește. Își lasă capul mult în jos, fața îi este cu totul acoperită de păr. Încet, încet ridică mâna dreaptă, apoi își înalță tot brațul. Rezultatul: organizația de bază a votat excluderea Evei Turcu din partid cu majoritate de un vot.

Am așteptat încordat urmările evenimentului. Nu s-a întâmplat nimic. Nici secretarul de partid, nici altcineva nu a făcut nici măcar o singură remarcă.

Nu după mult timp, un an-doi, în '51 sau '52 probabil, am fost din nou martorul unei astfel de comedii antisemite codificate. Aveam un prieten clujean de toată isprava, Laci Farkas. Ne cunoșteam de prin 1938 sau 1939, eram în relații foarte bune, ne mișcam amândoi în aceeași ilegalitate și în aceleași cercuri comuniste. Imediat după reanexarea Ardealului au început marile arestări. Una dintre membrele Comitetului Central al Partidului Comunist, o muncitoare pe nume Júlia Szabó, a devenit agenta anchetatorilor jandarmi maghiari, și jandarmeria a arestat toți comuniștii, aproape fără excepție, se zvonea că o mie sau peste o mie de oameni. De altfel, eu o cunoșteam personal pe Júlia Szabó. Ea a transmis „salutul militant al Comitetului Central al partidului nostru" la una dintre conferințele Comitetului Ardelean al Tinerimii Comuniste de la Cluj, ținută în mlaștinile someșene. Și la asta am luat parte împreună cu Laci Farkas. Júlia Szabó se îmbrăca strict după moda revoluționară: păr blond tuns scurt, jachetă scurtă de ploaie, privire inexpresivă, foarte albastră și cât se poate de sălbatică, care nu se uită niciodată în ochii tăi. Vorbea cu o monotonă voce de lemn. În secret îmi era foarte antipatică. Mai târziu, la procesul meu desfășurat la Cluj, ea a fost martorul-cheie. Pe atunci trăia deja într-un fel de mânăstire, se și convertise, avea viziuni: se întâlnise cu pruncul Isus și Fecioara Maria. La proces a arătat cu degetul spre mine, cuprinsă de o ură sinceră, și a explicat în detaliu cum am vrut eu „să silesc tinerimea maghiară să îmbrace cămașa de forță stalinistă". De altminteri, toate datele concrete pe care le-a dat au fost

cât se poate de exacte, era adevărul pur. Eu însă doar i-am întrebat pe procurori cine era femeia aceea – n-o cunosc, n-am văzut-o niciodată.

Atunci când au început primele procese, se zvonea despre Laci Farkas că devenise trădător, informator și altele. Sigur, pe mine m-a interesat foarte tare afacerea asta și am căutat dovezi concrete, dar nimeni nu știa altceva decât să repete litania partidului, nimeni nu putea să-mi ofere nici cea mai mică dovadă concretă, fiecare auzise de la altcineva. Pentru mine treaba asta era suspectă peste poate, am început să mă îndoiesc de toată povestea. Sunt sigur că a fost unul dintre asasinatele morale obișnuite în mișcarea comunistă, când cineva – nu se știe sigur de ce – este compromis cu ajutorul unei campanii de calomnii. Atunci când, la sfârșitul lui 1942 sau începutul lui 1943, am ajuns în închisoarea garnizoanei militare numărul 9 din Cluj, Laci Farkas era deja în celulă, condamnat la patru ani. În acea celulă se formase un colectiv comunist bine organizat și disciplinat, cu Sándor Neumann, dr. Miklós Balkányi, Móric Adler, inginerul Jenő Kohn și alții. La biroul închisorii lucra prietenul meu Gáspár Tamás, care era ofițer și fusese condamnat pentru insubordonare, sau ceva de genul ăsta. El a fost îngerul nostru păzitor, era foarte bine văzut de bătrânul gardian-șef ceh Czikora care – știu, asta sună de necrezut – era un înger. Gazsi Tamás a reușit să aranjeze ca într-o seară câțiva dintre noi, însoțiți de un gardian, să luăm cina la dr. Lajos Csőgör.

Așa că, de cum am ajuns în celulă, Laci m-a luat imediat deoparte pe furiș și mi-a spus: „Știu ce se vorbește despre mine. Dacă și tu crezi asta, sunt gata să ies pe loc din colectiv. Dar dacă scăpăm de aici, voi dovedi că totul este o calomnie și-o să-mi recapăt onoarea.“ Ieșirea din colectiv

echivala cu o sinucidere. Îi spun: „Laci, bineînțeles că am auzit despre treaba asta, dar nimeni n-a fost în stare să furnizeze nimic concret. Eu nu cred ce se spune, stai liniștit acolo unde ești, nu-i treaba mea să te judec." După ce am scăpat la sfârșitul lui 1944 m-am întâlnit des cu Laci, care era exclus. Se fereau de el ca de un lepros. Avea o soție minunată și adorabilă, Bözsi, splendidă femeie, care-l susținea din tot sufletul și-l proteja. Avea rude în America, i-au chemat, ar fi putut să plece. I-am și spus lui Laci să plece, pentru că aici nu-l aștepta nimic bun, dar el a refuzat răspicat: nu, aici rămâne, pentru el este important să-și dovedească nevinovăția și să-și recapete onoarea.

Asta m-a impresionat foarte mult. Laci era un om mândru. Într-o zi însă l-au arestat, ca agent secret al jandarmeriei, ca trădător al clasei muncitoare și așa mai departe. Într-o zi – pe la începutul anilor '50 probabil, prin 1951-1952 – am fost chemat la Comisia Centrală de Control. Mă primește tovarășul Sájner, care avea o funcție importantă și se ocupa cu așa-zisele probleme delicate. Nu ne mai întâlniserăm, dar știam unul de celălalt. El era din comuna Urziceni, județul Satu Mare, unul de-al meu, ca Gyuri Nonn. Foarte politicos, îmi oferă un loc, cum nu se poate mai drăguț, îmi vorbește în maghiară pe un ton prietenesc, ceea ce era semnul unei încrederi deosebite. Îmi spune că în curând va începe procesul lui Laci Farkas, îl aduc în fața tribunalului ca trădător și tot restul. Eu voi primi citație oficială ca martor al acuzării. Sigur, trebuie să mă și prezint la tribunal și să depun mărturie că fiecare cap de acuzare este adevărat, că Laci este trădător, informator și așa mai departe. Îi spun, dragă tovarășe Sájner, am auzit aceste lucruri cu mult înainte, dar nimeni n-a putut să dovedească nimic, toți știau de la alții, din auzite, și doar că e informator, nimic

mai mult. În plus, aș mai adăuga și faptul că gardianul care ne-a anchetat habar n-avea ce făcusem eu cu Laci. Tovarășul Sájner mă ascultă cu un zâmbet larg, amabil și apoi îmi spune: „Eu îl înțeleg pe tovarășul Tóth, dar Partidul dispune de probe, și nu încape îndoială că Laci Farkas este omul dușmanului. Mai mult de atât nu pot să spun, dar tovarășul Tóth este luptător ilegalist cu vechime, tovarășul Tóth știe ce este disciplina de partid, tovarășul Tóth are încredere în Partid și va merge la proces, și acolo va spune ceea ce Partidul așteaptă de la tovarășul Tóth." Am mai purtat apoi o scurtă discuție incoerentă, iar în final am ajuns la concluzia că nu pot nega faptul că Partidul dispune de dovezi, iar mie, ca vechi tovarăș, trebuie să-mi fie suficient – și i-am spus da lui Sájner. Ne-am despărțit prietenește, m-a și condus la ușă.

De îndată ce am ieșit pe poartă, am fost cuprins de o senzație foarte neplăcută, așa, de la stomac, nu găsesc nici o expresie potrivită să-ți explic cam cum era. Nu mă simțeam bine, mormăiam în barbă, de ce să vorbesc la tribunal despre ceva despre care nu știu nimic, și să tac în legătură cu ceea ce știu. În a doua sau a treia zi a și venit citația pentru Cluj. În anticamera sălii de judecată așteptau toți prietenii noștri comuni, dr. Balkányi, avocatul lui Laci, un tip extraordinar, prietena noastră comună, frumoasă și blândă ca un înger, Piri Révfalvi, dr. Dolcsi Herskó – toți prietenii noștri –, bineînțeles, ca martori ai acuzării. Pe fîșuica atârnată de tabla neagră scria că era vorba de o audiere privitoare la o „crimă împotriva umanității". Aceasta era denumirea standard a proceselor întreprinse împotriva teroriștilor fasciști și a criminalilor de război. O lungă listă de nume ale acuzaților: numai nume românești, toți agenți și gardieni ai fostei Siguranțe. Ultimul nume era al lui Laci Farkas. În momentul acela a devenit limpede pentru mine scenariul procesu-

lui: trebuia să se dovedească faptul că da, și printre evrei existau criminali de război. Am încercat, bâlbâindu-mă, să le explic prietenilor mei ceea ce le repetasem de-atâtea ori, dar se pare că toți ceilalți erau foarte convinși că partidul avea dreptate și mai ales de necesitatea disciplinei de partid. Se pare că nimeni n-a observat alcătuirea listei de acuzați, că Laci Farkas era inclus în grupul criminalilor de război fasciști. Piri Révfalvi încearcă să mă convingă, cu blândețea și infinita ei căldură umană, că trebuie să acceptăm și să apărăm poziția partidului, chiar dacă subiectiv vorbind lucrul acesta nici pe departe nu este ușor. Au început apoi să ne cheme în sală unul după altul.

Nimeni nu radia de fericire la ieșirea din sală. Vine rândul meu. Băncile pline de lume, cu toții rude ale gardienilor Siguranței române. La pupitru, doi sau poate patru judecători. În mijloc stă președintele tribunalului, un prăpădit diform, infirm, cocoșat și în față, și în spate, un adevărat *krampus** de Moș Nicolae. De după masă, i se vede practic numai capul. Păr blond-închis, des și creț, nas caraghios de lung, care-i atârnă aproape în gură, brațe lungi, agitate, de păianjen, palme ca lopețile și degete nervos fremătătoare, ochi dușmănoși cu scânteieri răutăcioase. La capătul opus al mesei președintelui, acuzații: o grămadă de tipi cu aer malefic, cu fețe sinistre de asasini, gesticulează nervoși și șușotesc între ei. Strălucește dintre ei chipul luminos ca o lună plină al lui Laci Farkas. Privește înainte serios, tăcut, nemișcat. Președintele mă audiază: date personale, jurământ: „Repetă textul după mine!" Și eu spun: „Jur că voi

* Creatură demonică care-l însoțește pe Moș Nicolae în noaptea de 5 spre 6 decembrie conform tradiției din Bavaria, Austria, Ungaria și îi pedepsește pe copiii răi (n.tr.).

spune adevărul și numai adevărul, și că nu voi ascunde nimic din ceea ce știu." Președintele trece la subiect: să spun tot ce știu despre acuzat. Eu spun ceea ce i-am spus și tovarășului Sájner la Comisia de Control. Drept care președintele face o criză de isterie. Începe să zbiere, face spume la gură, se zbate, gesticulează cu brațele sale lungi, mă arată cu degetul, mă amenință frenetic: „Dumneata ești martorul acuzării, dumneata nu de aia ești aici, să-l aperi pe acuzat. Observ că și locul dumitale tot acolo e" – arată spre Laci Farkas – apoi, obosit, se prăbușește ca o cârpă și tace. Simt cum încep să tremur și devin palid de frică. Cu voce foarte scăzută, murmur doar atât: „Domnule președinte, eu am depus un jurământ și-mi respect jurământul." Face un semn epuizat cu mâna și-i zice grefierului: „Notează în procesul-verbal tot ce spune." Laci în schimb privește numai în gol. Nu mi-a aruncat nici o privire. Când am ieșit din sală mă aștepta soția lui, Bözsi. N-a scos nici un cuvânt, mi s-a prăvălit în brațe și a început să plângă. În pofida tuturor așteptărilor, nimeni nu mi-a reproșat niciodată nimic, nici un cuvânt. Sigur, cei de la Comisia de Control m-au ținut minte, fără îndoială.

Pe Laci l-au condamnat la patru ani. A muncit în minele din Ardeal. Apoi, la un moment dat, a fost eliberat. M-am dus imediat la Cluj să-l văd. Mi-a spus numai atât: „Știi, nu m-aș fi supărat nici dacă ai fi spus ce-au spus ceilalți, fiindcă le cunosc metodele, iar ceea ce ai spus oricum n-a influențat în nici un fel rezultatul. Dar faptul că s-a găsit cineva care nu m-a scuipat, care s-a purtat cu mine omenește, mi-a picat bine și m-a consolat un pic."

— *Dar la început mișcarea muncitorească a însemnat eliberarea și pentru tine, nu?*

— Da, în anii '30 comunismul era cu adevărat o soluție valabilă pentru mine. M-au acceptat, nu exista problema

aceea: știu oare, sau nu știu? Știam că știu, dar că nu-i interesează deloc. Mai târziu s-a dovedit însă că lucrurile nu stăteau totuși chiar așa.

— *Asta când s-a dovedit?*

— Imediat după război, în perioada criptoantisemitismului prudent care s-a concentrat în primul rând împotriva amintirii deportărilor. Dar am avut după război și alte câteva experiențe neplăcute. S-a dovedit cu timpul că unii tovarăși, care pe vremea aceea glumeau doar așa, un pic, sunt de fapt antisemiți declarați și convinși.

— *Și din partid?*

— Mai rar, dar s-a mai întâmplat. Și în situații cât se poate de neașteptate. Era un tovarăș pe nume Pál Veres, bun prieten cu mine. Un veteran al luptei de clasă, care de multe ori și-ar fi dat viața eroic pentru Cauză. Era muncitor, a stat în închisoare mult timp, un erou al clasei muncitoare, un autodidact cu o cultură solidă. Făcea câteodată aluzii din astea frivole, glumețe, la adresa evreilor. S-a dovedit apoi că era un antisemit crunt. Odată m-am întâlnit cu el în Piața Centrală când tocmai trecea printr-o astfel de criză de antisemitism declarat. Era orbit cu totul de ură. Vocifera, zbiera verzi și uscate. Parcă ar fi fost beat. Dar mai erau și alții. Mai mult, unul ca Edgár Balogh, un tip excepțional din toate punctele de vedere, care la început a glumit doar așa: „Cum, frumosul evreiaș? Cum, deșteptul de evreiaș?", apoi și despre el s-a dovedit că nu-i iubește deloc pe evrei. Sigur, din gura lui n-am auzit niciodată vreo expresie clar antisemită. Doar evocări și aluzii subtile care pentru marea majoritate a neevreilor nici nu însemnau nimic. Imediat după război au existat valuri de antisemitism spontan. Circula, spre exemplu, zicala că „au venit mai mulți evrei înapoi decât au plecat", și aceea că „acum vor să ne ia totul pentru

că și lor le-a fost luat ceva". Asta era atmosfera în popor: „Le-au luat ceasurile de la mâini și acum le caută la mine. De la mine așteaptă să le dau ce am, mobila, bijuteriile, inclusiv casa, că și asta a fost a lor." În plus, erau și provocați. Fiindcă exista piața neagră, iar mulți dintre traficanți erau evrei. Și în branșa asta erau suprareprezentați. Toți se întorseseră, bineînțeles, de la Auschwitz sau din lagărele de muncă. Pe vremea aceea eu eram vioara întâi în asociația studenților comuniști. Sigur, nu deținem nici o funcție oficială, dar eu aveam acolo gura cea mai mare. A fost odată o ședință între studenții maghiari și evrei despre problema antisemitismului care începuse iar să se răspândească. Poziția grupului de studenți maghiari era că antisemitismul putea fi înțeles și motivat din punct de vedere social, pentru că majoritatea traficanților de pe piața neagră erau evrei. Era spre exemplu Lajos Jordáky, fostul conducător social-democrat, care simpatiza cu comuniștii. El a fost cel care, în numele Partidului Social-Democrat, a acceptat uniunea cu comuniștii. Un vechi intelectual maghiar de stânga. Foarte civilizat, un cap strălucit, un sociolog remarcabil. A venit la ședință ca reprezentant oficial al partidului, să prezideze și să orienteze discuția pe calea cea bună. A și intervenit. Nu voia să intervină în esența discuției, dorea doar să remarce – ca simplu fapt rezultat din experiență – că, potrivit statisticilor, majoritatea condamnărilor definitive pronunțate de tribunale vizau în special ilegalitățile comise de speculanți evrei. Jordáky era un om mult prea inteligent și un mult prea bun sociolog să considere că, dacă o afirmație singulară, izolată este adevărată, atunci acest adevăr poate fi exprimat în public de oricine, oriunde, în legătură cu orice. Jordáky trebuie să fi știut mai bine decât mine că adevărul are o proiecție contextuală: că nu există un astfel de enunț care să fie ab-

solut adevărat, ci că sensul unui enunț depinde și de context. Dacă Jordáky, la o discuție despre antisemitism organizată între studenții maghiari și cei evrei, spune că el, ca trimis al partidului, nu intervine în discuție, ci vrea doar să atragă atenția asupra acelui adevăr statistic incontestabil conform căruia majoritatea speculanților sunt evrei, îți dai seama ce însemnătate avea o astfel de remarcă obiectivă, în special într-un spațiu în care domnea o atmosferă dușmănoasă, antisemită.

— *Știi poate că în 1946 au avut loc pogromuri. Pogromul de la Miskolc a fost condus de comuniști. Factorul direct declanșator a fost un discurs al lui Rákosi cu insinuări antisemite.*

— Nu știam că în 1946 a avut loc un pogrom la Miskolc.

— *Au fost trei-patru pogromuri. În Ózd și la Miskolc doi evrei au fost împușcați în cap, iar la Kunmadaras vreo doi sau trei. Asta s-a întâmplat în vara lui 1946.*[1] *Cauzele erau complexe: foametea, inflația, antisemitismul remanent, atmosfera generală despre care vorbeai și tu, că „au venit înapoi mai mulți decât au plecat", faptul că supraviețuitorii încercau să-și recupereze bunurile. La atmosfera asta a contribuit și partidul, pentru că avea doar 17% din voturile alegătorilor, ceea ce s-a dovedit în 1945, la singurele alegeri libere. Partidul a încercat să împuște doi iepuri dintr-un foc. În primul rând urmărea să*

1. „Campania liderilor comuniști împotriva speculanților – iar expresia speculanți de multe ori nu era altceva decât cosmetizarea cuvântului evreu – a dus, în luna februarie a acelui an, la grave manifestații antisemite în centrele muncitorești din Ózd, Sajószentpéter, Szegvár și Tótkomlós. În mai, la Kunmadaras, în iulie, la Diósgyőr au izbucnit adevărate pogromuri cu mai multe victime... Manifestațiile antisemite au început la zece zile după discursul ținut de Rákosi la Miskolc, în care cerea moartea acestora" (Braham, pp. 1263 și urm.)

proiecteze asupra evreilor atmosfera devenită sumbră din cauza lipsurilor, a inflației și a ocupației sovietice, în al doilea rând voia să-și întărească, folosindu-se de noul val de antisemitism, bazele slabe în rândul maselor. Factorul direct declanșator al pogromurilor a fost însă insinuarea speculant=evreu din acel discurs al lui Rákosi, în care acesta a chemat deschis poporul, în numele partidului, să termine cu speculanții, cu profitorii, cu distrugătorii noului forint.

— Nu cred că partidul român ar fi avut un sprijin de 17%. 17% mi se pare foarte mult la alegerile libere. În România nu știu dacă ar fi obținut 2-3% din voturi. Dar în România, inclusiv în perioada monarhiei, nu au existat niciodată alegeri libere. Arta aceasta pur și simplu nu făcea parte din tradițiile progresiste ale poporului.

Ceea ce m-a revoltat cumplit a fost așa-numita manipulare contextuală a datelor. Cu siguranță că majoritatea condamnaților erau evrei. Mai mult, admit și faptul că probabil nu doar condamnații, ci și majoritatea speculanților erau evrei. Cu toate că și maghiarii, și românii dețineau o bună parte din piața neagră, este foarte verosimil ca evreii să se fi descurcat mai bine. Dar ca să amintești asta drept o realitate obiectivă imediat după deportare și mai ales într-o zonă atât de propice învrăjbirii, în care majoritatea celor prezenți apără tocmai proliferarea antisemitismului, este o perfidie.

— *Cam când s-a întâmplat asta?*

— Probabil că prin 1946.

— *Unde anume?*

— La Universitatea din Cluj. Printre studenții maghiari exista un antisemitism mai mult sau mai puțin fățiș, dar perceptibil, aș putea spune o ranchiună evidentă față de evrei. Acest lucru avea în cadrul partidului o dublă proiecție. Pe de-o parte, știau că există acel antisemitism popular.

Evreii trebuiau să dispară din peisaj, pentru că partidul pierdea în fața maselor dacă ideologia era promovată de ei. Pe de altă parte, antisemitismul s-a infiltrat încet și a fost absorbit și de partid, mai ales de cadrele populare. Una dintre rarele lor excepții a fost Vasile Vaida, secretarul de partid al județului Cluj. Era membru în Comitetul Central, un muncitor român cu origini țărănești, un cizmar. A stat cu anii în închisoare. Nu putea fi determinat să facă nimic împotriva ungurilor sau a evreilor. Împiedica aceste lucruri ori de câte ori putea, combinând curajul cu viclenia. Dar astfel de oameni erau foarte puțini.

— *Cum a evoluat apoi relația ta cu partidul?*

— Au fost mai mult valuri de epurare. Îi urau foarte tare pe unguri. Dar mai devreme sau mai târziu a venit și rândul evreilor. Împotriva maghiarilor epurarea nu a fost totuși atât de puternică, pentru că erau mai puțini comuniști maghiari. Evreii erau însă prezenți în număr mare în Ardeal, în provinciile ungurești, în Basarabia. În România, peste tot, cea mai mare și mai importantă parte a partidului era formată din evrei. Ruptura nu s-a produs însă decât mult mai târziu, în 1958, când am fost dat afară din partid împreună cu toți profesorii evrei de la Universitatea București, Facultatea de Matematică-Fizică, drept „agenți infiltrați ai conspirației internaționale sioniste". Cu o singură excepție, toți au fost excluși cu unanimitate de voturi, incluzând și voturile excluților. Singura excepție am fost eu: am votat împotriva excluderii mele. Ei au urmat stategia clasică: sperând să fie reprimiți în partid, au practicat o autocritică servilă. Comportamentul colegilor mei, printre care erau celebri oameni de știință și academicieni, a fost pur și simplu dezgustător: toți s-au autodenunțat, toți furnizau noi și inedite motive mărunte pentru a susține acuzele care le fuseseră aduse, toți

voiau să profite de rara ocazie de a-și face portretul. Tactica mea era următoarea: nu recunosc nimic, resping orice acuzație *ab ovo*, nu-mi fac nici un fel de autocritică. Negam totul în cel mai agresiv mod cu putință – în treacăt fie spus, toate datele cuprinse în documentele acuzării erau înfricoșător de adevărate –, cu alte cuvinte, toate acuzațiile care mi se aduceau erau minciuni sfruntate, toți mint, iar cei care spun astfel de lucruri despre mine sunt dușmani ai partidului care, cu născocirile lor, vor să inducă în eroare partidul: ca și pe toți prietenii mei, colegii mei, acolo de față! Pentru că am văzut că dacă începeai să te tocmești, atunci nu se mai termina, te-ar fi șantajat încontinuu cu faptul că autocritica ta nu a fost sinceră. Știam că oricum sfârșitul este același. Tactica mea i-a surprins însă foarte tare. A fost ceva cu totul nou pentru ei. Nu erau pregătiți pentru asta, nu știau ce să înțeleagă. Ei erau pregătiți pentru autocritica servilă. Zbierau că-mi arată ei mie, că așa și pe dincolo! Sigur, treaba asta s-ar fi putut termina mult mai rău. Însă după marele autodafé, linia partidului s-a schimbat dintr-odată, au lăsat totul baltă.

Dar de la bun început, de prin 1946-1947, au simțit că sunt deviaționist, pentru că permanent comentam și mă împotriveam. N-am avut niciodată nici o sarcină de partid. La Cluj eram vioara întâi în organizația comunistă de tineret, dar n-am avut nici un fel de sarcină oficială. N-am primit niciodată nici cea mai mică distincție. Exista, spre exemplu, medalia antifascistă*. Cădea peste toți, ca ploaia torențială, partidul o împărțea cu zecile de mii, cu sutele de mii, ca să arate cât de puternic este trecutul antifascist în

* În română, în original. Denumirea oficială era Medalia „Eliberarea de sub jugul fascist" (n.tr.).

România. Eu n-am primit-o. M-a sunat însă, odată, tovarășul Heves, care era pe atunci secretar ideologic la Cluj. Vorbea întotdeauna românește cu mine, într-o română înfiorătoare: „tovariș Tóth", așa, și m-a întreabat dacă am primit medalia antifascistă. Îi spun că n-am primit nici un fel de medalie. Îmi răspunde: „Și nu vă puneți întrebarea, tovarășe Tóth, oare de ce?" Căci eu aveam în fond merite. „Tovarășul Tóth are merite. Tovarășul Tóth a participat la mișcarea ilegalistă, tovarășul Tóth a fost de două ori condamnat..." etc. Și începe să-mi înșire meritele. Drept care eu răspund: „N-am făcut toate astea ca să primesc o medalie." „Dar nu-i drept, tovarășe Tóth, nu-i drept. Să depună tovarășul la cadrele de partid o cerere scrisă. Tovarășului i se cuvine, tovarășul are dreptul." Ceea ce însemna că atunci voi afla de ce n-am primit-o: fiindcă se știe că partidul are serioase obiecții față de atitudinea tovarășului Tóth.

— *Singur l-au pus să te sune.*

— Bineînțeles, dar se poate să mă fi sunat și din proprie inițiativă. Știi cum era: aparțineam aceluiași biotop, ne lega o prietenie tăcută, ilegalitatea, și așa mai departe.

— *Dar el îți vorbea cu dumneavoastră, se pare că nu te cunoștea bine.*

— Era un tip care vorbea strict cu dumneavoastră. Eu eram încă un puști. Noi, intelectualii evrei comuniști de stânga, aparțineam aceluiași biotop, iar la acea vreme eram cel mai tânăr dintre ei. Ei erau deja cu o generație mai în vârstă decât mine.

— *N-ai depus deci cererea.*

— Nu, n-am depus nimic.

— *În 1958 le-ai dat în vreun fel ocazia să te excludă din partid?*

— În 1958, nu, deloc, dar în 1956 probabil că da.

— *Cu ce anume?*

— N-am făcut mare lucru, am comentat la o ședință de partid în perioada revoluției maghiare. Dar n-a fost numai asta. Aveam destule la activ, de mult bombăneam. Inițial, mi-am închipuit că nimeni nu poate să-mi pună la îndoială devotamentul, că bombăneala mea și critica deschisă izvorăsc din cele mai bune intenții, că prin critica mea constructivă nu voiam decât să ameliorez situația. Fiindcă eu, nu-i așa, fusesem condamnat de două ori, evadasem din închisoare, fusesem rănit, eu, nu-i așa, aveam „merite". Cu alte cuvinte, aveam un asemenea pedigri încât, socoteam eu, nu-mi putea fi pus la îndoială devotamentul. Cât despre comentariile mele, chiar că mi-am permis mai multe decât ceilalți. Și-mi și puteam permite mai multe, asta e sigur. Venind de la mine, nu-mi erau luate imediat în nume de rău, ca și cum aș fi fost un dușman al partidului. Dar trebuie să menționez că în 1958, în acest autodafé, toate astea erau egale cu zero. Ceilalți colegi de-ai mei evrei erau cu toții membri de partid exemplari și disciplinați, stăteau frumos la rând să fie executați. Cu toate că nu li se putea reproșa absolut nimic. Singurul lucru care conta atunci era că suntem evrei, și, în consecință, agenți secreți ai conspirației mondiale sioniste. La această ședință a fost prezent, ca invitat, și un înalt funcționar al Ministerului de Externe, care în decursul unei conferințe de o oră a explicat în detaliu, publicului absolut neștiutor și uimit, ce este și cum funcționează conspirația mondială sionistă. Nu știusem până atunci că *Protocoalele înțelepților Sionului*[1] se numărau printre lectu-

1. *Protocoalele înțelepților Sionului* au apărut în Rusia pe la 1900. În 1905 un angajat al serviciilor secrete rusești, S. Nilus, publică în anexa revistei intitulate *Anticristul* un așa-numit protocol al unei conferințe ținute la Basel în 1897, în care conducătorii evreilor ana-

rile obligatorii ale angajaților Ministerului de Externe. Acesta a fost primul autodafé fățiș antisemit și dezgustător de care știu. Pentru că acela al Evei Turcu nu era încă *fățiș* antisemit.

Pe lângă argumentele raționale, politice, de ordin tactic, mai era ceva care indispunea de mult partidul în legătură cu evreii deportați. Conform martirologiei oficiale a partidului, singura victimă a fascismului a fost poporul asuprit, clasa muncitoare exploatată. Martirii fascismului au fost comuniștii. O martirologie distinctă a evreilor era deci inacceptabilă. Nici o evocare, nici o comemorare, nici o placă comemorativă. Cel mult un eufemism de genul: „În memoria miilor de cetățeni români nevinovați care au căzut victime barbariei naziste." Lucru care se spune și în ziua de azi în România, dar care nu a fost exclusiv o politică românească, ci, în frunte cu Uniunea Sovietică, toată tabăra păcii și a socialismului împărtășea acest punct de vedere. Mai târziu s-a extins și asupra maghiarilor și evreilor care, comuniști fiind, apăreau pe listele cu martiri ai partidului. Acolo unde ei formau o majoritate absolută, firește. Ceea ce putea jigni conștiința națională a majorității românești. Cuvântul

---

lizează planul de distrugere a ordinii creștine și de instituire a dominației mondiale evreiești, cu ajutorul mișcărilor masonice și liberale. Protocolul, care după Primul Război Mondial a fost tradus în toate limbile europene, este până astăzi un punct de referință preferat al propagandei naziste și al antisemitismului est-european, respectiv arab.

În 1921 Philip Graves a demonstrat că așa-numitele *Protocoale ale înțelepților Sionului* sunt de fapt o variantă a satirei publicate în 1864 la Bruxelles împotriva lui Napoleon III. Autorul lucrării originale a fost Maurice Joly, iar titlul *Dialogue aux enfers entre Machiavel et Montesquieu* (*Dialog în iad între Machiavelli și Montesquieu*). Faptul că *Protocoalele* erau un fals a fost demonstrat în mai multe procese în anii '30.

de ordine era că, întocmai cum în conducerea actuală de partid s-a corectat, retroactiv, compoziția etnică, trebuia corectată și în nomenclatura martirilor comuniști.

Cel mai elegant cartier din București era Perimetrul [zero]*, acolo unde după război locuiau numai funcționarii de rang înalt. Exista aici o mică stradă elegantă cu copaci și flori care purta numele lui Haia Lifșiț. Personalitate fantastică, flamboaiantă, fostă prim-secretar de partid al organizației comuniste de tineret, Haia Lifșiț a fost omorâtă în chinuri de Siguranța română.** Mergeam într-o zi pe acolo și văd că strada are alt nume: Strada Rozelor. Cu aceeași discreție a dispărut la Cluj indicatorul cu numele străzii Béla Józsa. Dumnezeule, Béla Józsa! Ne cunoșteam de prin 1938 sau 1939. Știam, bineînțeles, că era conducătorul organizației din Ardeal a Partidului Comunist, dar nu aveam nici o legătură de partid, doar o caldă prietenie. Îl priveam cu acea adorație cu care un adolescent privește un bărbat mai în vârstă pe care-l admiră. Era un om mic de statură, cu părul foarte închis la culoare, privirea tăioasă și ochi negri. Fusese muncitor, era foarte cultivat, cunoștea foarte bine literatura maghiară. Pe vremea aceea, încă înainte de reanexare, exista în Ungaria un fel de campanie patriotică pentru

* Vladimir Tismăneanu despre „perimetrul zero", cartierul nomenclaturii din România, înființat de Gheorghiu-Dej în 1948: „Cadrul său topografic era marcat de Piața Aviatorilor, Bulevardul Aviatorilor (ambele se numiseră, în anii '50, Stalin), strada Teheran (pe atunci Fabrica de spirt) și bulevardul Kalinin (azi Mircea Eliade). Între Piața Aviatorilor și actualul bulevard Eliade era bulevardul numit, până în 1962, Jdanov, după ideologul-șef al stalinismului postbelic, iar apoi Primăverii" (vezi Vladimir Tismăneanu, *Lumea secretă a nomenclaturii. Amintiri, dezvăluiri, portrete*, Humanitas, București, 2012, p. 14 – n.tr.).

** Haia Lifșiț (n. 1903) a murit în închisoare pe 17 august 1929 după mai bine de 40 de zile de greva foamei (n.ed.).

asimilarea lui Petőfi cu regimul lui Horthy, împotriva căreia Béla a scris un excelent pamflet apărut sub formă de broșură. M-am străduit s-o răspândesc, însă fără prea mare succes. Cu acel prilej a venit pe jos traversând munții de la Baia Mare la Satu Mare. Îi plăcea să hoinărească. El mi-a arătat la Baia Mare uriașele și minunatele păduri de castani de acolo. În 1941 a fugit din pricina arestărilor și s-a ascuns. Jandarmeria l-a hăituit. Prin primăvara lui 1944 l-au prins și l-au torturat. Cele mai bestiale cruzimi n-au reușit să-l facă pe Béla Józsa să vorbească. Nici măcar n-a deschis gura, se povestea în închisoarea unde pe vremea aceea eram și eu închis. A intrat în greva foamei, îl hrăneau artificial, voma apoi totul. După două luni de tortură nu mai era conștient, l-au dus la spitalul militar, unde am ajuns și eu mai târziu. Jandarmeria îl veghea la capătul patului, doar-doar va divulga ceva în stare de inconștiență. A murit fără să spună un cuvânt. Când am intrat în spital, încă se mai șușotea despre el.

Presupun că la Satu Mare, Oradea, Baia Mare, Brașov, Arad și prin alte părți a dispărut în tăcere numele acelora care, din pricina sângelui lor, nu erau membri doriți în clubul martirilor comuniști. Am avut însă, în săptămânile imediat după eliberare, și o experiență personală care m-a lămurit temeinic că pentru partid minimalizarea deportării reprezenta cu mult mai mult decât o simplă chestiune de tactică, și că antisemitismul popular profund era un principiu director fundamental. Asta are legătură cu comemorarea deportării și a ghetoizării organizată pe 5 mai. Dar ți-aș povesti mai întâi o amintire pe care o am din preajma eliberării.

Spre sfârșitul războiului, între iulie și septembrie 1944, la nici douăzeci și șapte de ani, zăceam grav rănit în spitalul militar al garnizoanei nr. 9. Românii au întors armele pe 23 august și după câteva luni frontul ajunsese la Cluj. A

izbucnit haosul, cea mai mare parte a spitalului a fost mutată într-un loc considerat mai sigur. Eu totuși mă puteam cât de cât mișca deja, țopăind într-un picior și ajutându-mă de cârje, așa că am evadat. Evadarea a constat în faptul că am ieșit șchiopătând din spital, și la poartă m-am plâns paznicului, un bătrân rezervist, cu o uriașă mustață blondă. M-am plâns, spunându-i: „Vezi, bătrâne, în ce stare îi dau afară de aici pe băieți", iar el, în loc să-mi ceară biletul de ieșire din spital, s-a lamentat împreună cu mine.

Sigur, nemții erau încă acolo, dar în oraș domnea o anarhie totală. Se vorbea despre cincizeci de mii de soldați dezertori. Oamenii se temeau, nu știau ce va fi. Se zvonea că *Führer*-ul va arunca la Cluj „arma minune" și-i va distruge pe ruși. Am șontâcăit cumva până în piața centrală, care nu se afla foarte departe de spital. În fața catedralei văd o firmă de magazin pe care scria „Katalin Ziegler, modistă". Îmi spun: „Kati!" O cunoscusem în urmă cu cinci ani într-o excursie de 1 Mai. Nu ne mai văzuserăm de-atunci. Provenea dintr-o familie de sași din Bistrița, și era considerată oficial „*Volksdeutsch*"*, dar cercul ei de prieteni era format numai din muncitori sindicaliști și intelectuali de stânga, evrei comuniști. Era o tânără fermecătoare, zâmbitoare, deborda de căldură umană. Și acum îi văd numele scris pe firma magazinului de pălării pentru femei. Intrarea, o ușă mică cu sticlă, cu câteva trepte care duceau în jos. Deschid ușa, îmi amintesc cum a sunat clopoțelul deasupra capului meu. În spatele tejghelei stătea Kati, cu capul plecat, lucra parcă la ceva. Zgomotul a făcut-o să-și ridice capul, ochii i s-au mărit de groază și a țipat: „Sfinte Dumnezeule, frățioare, ce s-a întâmplat cu tine?" Aveam patruzeci și șapte de kile, mă prop-

* Etnic german trăind în afara hotarelor statelor germane (n.ed.).

team în cârje, eram verde la față. La țipătul ei, ies din atelier două dintre angajate, două fete tinere, care mă privesc cu groază. „Vii cu mine!“ spune Kati. A lăsat magazinul în grija celor două fete și m-a luat la ea acasă. Locuia nu foarte departe, cu fetița ei și cu încă o nemțoiacă și băiețelul acesteia. În timpul zilei era acolo și bătrâna mamă a lui Kati, care trăia singură și se ocupa de gospodăria lui Kati. Era foarte antisemită, lucru de care Kati m-a prevenit.

— *Interesantă familie. Mama e antisemită nemțoaică, dar fiica salvează un evreu. Fiindcă știa că ești evreu, te-a prevenit în legătură cu mama ei.*

— Kati a fost una dintre cele mai minunate ființe pe care le-am cunoscut vreodată. M-a prezentat mamei ei drept Imre Tóth, aghiotant, rănit pe front. De aici numele meu. Mama ei s-a purtat cu atâta dragoste cu mine, de parcă aș fi fost propriul ei fiu. A gătit pentru mine și m-a hrănit ca să mă pun pe picioare. Au venit apoi rușii și mama ei a aflat că sunt evreu. A făcut o criză de isterie, a început să sâsâie, să scuipe ca o pisică, s-a repezit afară trântind ușa după ea.

Cred că era pe la sfârșitul lui octombrie sau începutul lui noiembrie, nu-mi mai amintesc data exactă. Într-o seară, nemții au dispărut. N-am dormit toată noaptea, ne-am holbat pe fereastră. Îi așteptam pe ruși. Se mijea de ziuă când am văzut jos, pe stradă, doi soldați ruși alergând frenetic. Am sărit, firește, imediat în picioare, să cobor și să-i salut. Kati a început să mă implore: „Nu coborî, frățioare, e război.“ Cu mine, bineînțeles, nu se poate vorbi. Îmi las cârjele acolo și mă târăsc cumva la cei doi soldați tineri. Arătau mizerabil. Blonzi, aproape încă niște copii, nu le crescuse nici barba, erau lamentabili, zdrențăroși, jalnici. Mă inspectează sălbatic, cu pistoalele îndreptate spre mine. Le spun câteva

propoziții învățate pe dinafară: „Ia kommunist, ia bîl na tiurme", sunt comunist, am ieșit din închisoare. Observ că mă cercetează cu neîncredere, cuvintele mele nu sunt primite cu prea mult entuziasm. Adaug apoi: „Ia evrei", sunt evreu. Ei, asta n-a fost o idee prea bună. Fețele li se schimonosesc, încep să zbiere: „Szoicher, moicher"– acestea sunt două cuvinte în idiș, *szoiche* înseamnă negustor necinstit, corespondentul maghiar este *szajré**, cel de-al doilea cuvânt: *moicher* este forma din limba idiș a cuvântului german *Macher*, care înseamnă escroc, sau așa ceva. Își îndreaptă mitralierele spre mine: Mâinile sus, cu fața la perete! Unul din ei începe să mă pipăie, îmi palpează tot corpul, în buzunare aveam un singur obiect, un stilou Mont-Blanc, pe care-l ia, îmi dau amândoi câte un șut zdravăn și binemeritat în fund și o rup la fugă.

Rușii au ocupat relativ repede Clujul. Imediat au și început ravagiile. Violurile, jefuirea oamenilor pe stradă. Au violat-o și pe săraca văduvă a lui Béla Józsa. Cel mai mult îi atrăgeau ceasurile, mai ales ceasurile de mână, inelele, verighetele, lănțișoarele. Trebuie totuși să adaug că rușii nu erau nemți. Îți luau ceasul de la mână, zbierau, îți trăgeau apoi un șut și puteai să dispari. Sau, organizați în bande, intrau în apartament, îl răscoleau, luau radioul, ceasurile, bijuteriile, cuferele și toate celelalte, în timp ce locatarii erau ținuți la respect cu puștile, iar în cele din urmă plecau. În general, nu omorau. Se întâmpla să te împuște, dar relativ rar. Nu scoteau lumea în stradă, să se distreze, cu fața spre stânga, să-i numere: unu, doi, trei... zece, trei pași înainte, și apoi să-i împuște. În rândul populației domnea, bineînțeles, o

* Borfaș (n.tr.).

panică perfect motivată. Toți erau îngroziți că rușii vor devasta orașul și-l vor prăda cum prădaseră vandalii Roma. În afară de asta, căutau nemți. Cu ocazia unei astfel de razii m-au prins și pe mine. Singurul act pe care îl aveam era buletinul de identitate unguresc, în el numele meu, Imre Róth, și cu litere uriașe „evreu". „Davai, davai!" îmi spune un copil rusnac. Toate protestele mele că „Ia evrei!", sunt evreu, au fost în zadar. Zbiară la mine: „niemeț, niemeț", și-mi arată numele: „Róth". M-au dus în lagăr. Abia după două zile am fost eliberat, la intervenția Partidului Comunist, așa cum s-a dovedit cu timpul. Atunci am hotărât că renunț la numele „Róth", care și aici, și acolo numai nenorociri aduce cu sine, și am optat pentru numele „Tóth", care le va plăcea, cu siguranță, mult mai mult tuturor. De altfel, n-am fost singurul în această situație. Prietenul meu Ödön Pollák a scăpat ceva mai târziu de la Buchenwald. Era cu câțiva ani mai tânăr decât mine, un puștan de vreo șaisprezece ani. Din pricina numelui cu rezonanță germană, rușii l-au luat în lagăr, și mai bine de două săptămâni l-au târât în est dintr-un lagăr în altul, până să dea de el un ofițer evreu care l-a lăsat să plece.

— *Îți asumi astăzi originea evreiască și povara care vine odată cu ea. Dar în tinerețe i te opuneai. Cum ai ajuns până aici?*

— În urma a două experiențe. Prima experiență se leagă încă de primăvara lui 1946. Eram deja la Cluj, se adunaseră acolo câțiva foști deținuți evrei din lagărele de muncă, făpturi prăpădite, zdrențăroase, apărute de nicăieri, care umblau pe acolo fără rost. Imediat după război au venit de la Auschwitz doi ardeleni evrei. Nu-mi mai aduc aminte exact dacă era în toamna lui 1944 sau poate în mai 1945. Știu

doar că evadaseră cu mult înainte, dar au venit la noi, la Cluj, pe jos, ocolind pe drumuri lăturalnice și periculoase.[1] Pe unul din ei îl cunoșteam, cred că era din Târgu Mureș; și el, și fratele lui mai mare erau cunoscuți specialiști forestieri. Fratele lui a ocupat mai târziu o poziție importantă la Ministerul Mediului, ca ministru poate, sau cel puțin ministru adjunct. Ei au fost primii care ne-au adus la Cluj vești despre deportări. Cei doi nou-veniți i-au strâns pe acei câțiva foști deținuți din lagărele de muncă forțată și pe alți evrei care se aflau la acea vreme în Cluj. Se holbau la noi cu ochii umflați de groază: „Ce-i cu voi? Stați aici și nu faceți nimic? Ce așteptați? Voi nu știți ce se întâmplă?" Erau de-a dreptul devastați. Își ieșiseră din minți, erau furibunzi.

— *Nu știați nimic despre toate astea?*

— Nu numai că nu știam, dar eu, care eram pe atunci un fel *oberhochem**, am observat imediat că există contradicții în ce spuneau și am crezut că sunt țicniți. Imposibil ca nemții să fie în stare de așa ceva! Știam cine erau și de ce erau capabili naziștii, dar de așa ceva – camere de gazare, fabrici ale morții pe scară largă – să nu încerce să mă convingă!

— *În octombrie-noiembrie 1944 nu știai încă ce fusese la Auschwitz?*

— Aveam o vagă bănuială, dar nu vorbeam niciodată despre asta, niciodată nu am încercat să ne imaginăm con-

1. Datarea nu este clară. Auschwitz-ul a fost eliberat în ianuarie 1945. E adevărat că sunt cunoscute în total 60 de cazuri de evadări reușite, dar în majoritatea lor cei care au reușit să evadeze erau deținuți polonezi, deci probabil că aici este vorba despre deținuți eliberați din lagărul de concentrare și ajunși înapoi la Cluj. Până în toamna anului 1944 mai multe sute de deținuți s-au întors la Cluj, dar de la Auschwitz probabil că au ajuns abia în primăvara lui 1945.

* Uns cu toate alifiile (idiș, n.tr.).

cret cam ce ar putea să fie, cum putea să arate așa ceva. Camere de gazare? Imaginația noastră era prea săracă pentru așa ceva. Nu doar a mea, ci și a celorlalți prieteni de-ai mei cu care eram împreună pe atunci. Bineînțeles, vestea ne-a cutremurat îngrozitor, nu se putea exclude posibilitatea să fi fost adevărat, dar ne străduiam să ne convingem unii pe alții că totuși asta era cu mult prea mult. Ceea ce se ascundea în spatele acestui gând era faptul că, dacă acceptăm situația, nu mai există speranță. Și curând a și trebuit să acceptăm că într-adevăr nu mai exista nici o speranță. Sora mea, Manci, a încercat să se sinucidă. Două săptămâni a durat până au pus-o din nou, oarecum, pe picioare. Da, amintirea surorii mele este și azi o rană deschisă pentru mine, și nu se vindecă.

— *Știi că în lunile aprilie–mai 1944 Protocolul de la Auschwitz era deja cunoscut la Budapesta?*

— La Budapesta știau. M-am și întâlnit de curând la New York cu un prieten mai tânăr decât mine, care, copil fiind, s-a aflat în acel grup elvețian, ei știau.

— *Atunci înseamnă că a fost în trenul Kasztner. Ei au aflat ce înseamnă Auschwitz-ul din rețelele Consiliului Evreiesc.*

— Ulterior am înțeles că n-am fost singurul „deștept" a cărui primă reacție a fost: „Asta e imposibil!" Hans Freudenthal, mort de câțiva ani, mi-a povestit că prima lui reacție a fost aceeași: camerele de gazare, un zvon îngrozitor, e imposibil! În acest sens i-a scris și o scrisoare surorii lui la New York, să nu dea crezare tuturor zvonurilor iresponsabile. Pe noi ne lega o prietenie de zeci de ani, de multe ori l-am vizitat la Utrecht. Ceea ce ne unea era trecutul comun, modul în care am reacționat atunci la evenimente, cum le-am interpretat, ce părere greșită ne-am făcut despre o serie de lucruri. „Voi include în memoriile mele această

scrisoare. Nu vreau să trec nimic sub tăcere", mi-a spus Freudenthal. Trebuie știut că în 1945 Freudenthal era un om realizat, profesor universitar la Utrecht. S-a refugiat în Olanda, de la Berlin, ca evreu. Și pe naziști îi cunoștea mult mai bine decât mine. În timpul războiului nu doar s-a ascuns, ci a fost unul dintre șefii rezistenței olandeze. După război a devenit un personaj unanim respectat.

— *Eram deci la momentul în care veniseră prizonierii de la Auschwitz, v-au spus ce este acolo, și tu te-ai gândit imediat că asta nu poate fi adevărat.*

— Da. Și că se creează o atmosferă neplăcută, defetistă. Nouă ne era dat – și eram de acord – să construim socialismul acum, viitorul strălucit, și pentru asta trebuia să existe o atmosferă plăcută. Trebuia să luptăm împotriva oricărui defetism, împotriva oricărei atmosfere catastrofice. Am observat de asemenea că aceste lucruri creează o atmosferă foarte neplăcută, și îmi spuneam că ceea ce povestesc oamenii aceștia e o nebunie, nici nu poate fi vorba, sunt tot felul de nepotriviri. Am spus – asta a fost expresia pe care am folosit-o – că sunt fie nebuni, fie *agents provocateurs,* care vor să stârnească populația evreiască împotriva ordinii de stat pe cale să se realizeze. Pe vremea aceea situația politică din România era deja hotărâtă, dar oficial nu era încă clară: exista deja Partidul Comunist, dar, în același timp, și monarhia, și exista încă, în aceeași măsură, și Partidul Liberal. Iar când cei sosiți de la Auschwitz ne-au povestit ce se întâmplă, evreii au fost și mai revoltați. Drept urmare, grupul de câteva sute de evrei chiar că a început să fiarbă. După război, a fost mare haos la Cluj. Evreii începeau să se întoarcă acolo. Și dintr-odată apar acești doi bărbați, trecuți prin Auschwitz, și încep să-i împingă pe evrei să se revolte cu niște povești fantastice.

Au adus și niște săpun despre care susțineau că ar fi fost făcut din evrei. Era ceea ce polonezii numeau, în batjocură, „săpun Smilke", și despre care s-a dovedit mai târziu că nu există nici o dovadă concretă.

— *Există comunități religioase maghiare în care săpunurile erau îngropate solemn, în prezența rabinului.*

— Sigur, așa a fost și aici: pe 5 mai urma să îngropăm săpunurile și să chemăm populația maghiară să-și dovedească solidaritatea, magazinele să fie închise și la facultate să nu se țină cursuri. Partidul s-a revoltat: ce nesimțire! Ce-și închipuie ei?

— *Monopolizau suferința?*

— Da, clasa muncitoare fusese asuprită, și n-avea nici o particularitate evreiască. În plus, erau o grămadă de evrei tineri. Majoritatea evreilor erau studenți. Soseau de la muncă forțată, de peste tot, și s-au înscris la facultate, chimiști, medici, matematicieni, economiști. Existau două organizații studențești evreiești. Una dintre ele era un cămin studențesc, numit după Márk Antal. Președintele acestui cămin era Bandi Merovics, unul dintre prietenii mei. Cea de-a doua organizație era Uniunea Studenților Evrei, al cărei președinte era un alt prieten de-al meu comunist, Gyuri László. Apoi eram eu, care, fără nici o calitate oficială, eram vioara întâi a Uniunii Tinerilor Comuniști. Eu nu lucram nici pe linie ungurească, nici evreiască, ci în calitate de internaționalist, numai pe linie comunistă. Nu am fost nicăieri omul cuiva, ci sincer comunist. Noi trei stăpâneam zona.

La facultate era un profesor pe care-l adorau studenții, Samu Borbély. Ulterior ne-am împrietenit și am devenit foarte apropiați. Samu Borbély terminase studiile în anii '20, la Berlin, la cea mai cunoscută Școală Politehnică din

Berlin-Charlottenburg. Samuel von Borbély, așa se semna. Provenea dintr-o veche familie unitariană din Ardeal, rudă cu Simon Pécsi, care și el era unul dintre prezbiterii bisericii unitariene din Ardeal. În anii '20-'30, trăia la Berlin, era asistent la Politehnică. Se ocupa de matematică aplicată, calcul diferențial. A fost asistentul profesorului Hamel, care la începutul secolului era unul dintre cei mai străluciți matematicieni germani. În Germania, Samu Borbély a devenit antinazist feroce. Lucrarea sa de doctorat era despre efectul oscilațiilor asupra planurilor bidimensionale. Rezolvarea acestei ecuații diferențiale a făcut posibilă construcția avioanelor Stuka*. Problema era că aripile avioanelor se rupeau la depășirea vitezei sunetului. Și Samu Borbély a rezolvat această problemă matematică. Englezii i-au tradus lucrarea imediat. După care i s-a oferit imediat o catedră la Berlin. Era probabil prin 1940. El lucra în laboratorul de cercetare al armatei. I-au spus să ceară cetățenia germană și că va primi astfel o catedră. El a refuzat. Era deja puternic antinazist. L-au expulzat și a trebuit să părăsească Germania. În perioada celui de-al Doilea Arbitraj de la Viena era deja aici, la Cluj, asistent. Avea o mică garsonieră pe strada Turda. Proprietarul era român. Când ungurii au început să-i șicaneze pe români, Samu Borbély l-a apărat personal, fizic. Iar când la Cluj au fost instaurate legile împotriva evreilor, iar studenții evrei au fost excluși, Samu Borbély s-a dus personal după ei, după prietenul meu András Ney, spre exemplu, îi aducea la facultate la ora lui, apoi îi conducea acasă. Pe 19 martie, când nemții au intrat în Cluj**, prima persoană ares-

* *Sturzkampfflugzeug* – bombardier în picaj (n.ed.).

** De fapt, trupele germane au intrat în Cluj pe 27 martie 1944, după ce au ocupat Ungaria pe 19 martie 1944 (n.ed.).

tată de Gestapo a fost Samu Borbély. L-au luat în Germania. Apoi când Partidul Crucilor cu Săgeți a venit la putere, l-au predat guvernului pronazist. Și Samu Borbély a evadat. Era foarte bun prieten cu Szent-Györgyi, s-au ascuns împreună. La sfârșitul războiului a apărut iar la Cluj. Ștampila autorităților era încă pe ușa camerei lui. Studenții îl adorau, la cererea noastră l-au numit profesor universitar. Printre altele, numele de „Universitatea Bolyai" de la noi doi provine. Inițial au vrut să o numească după un scriitor sau după Miklós Tótfalusi Kis.

— *Cum se numea universitatea înainte?*

— Până în 1919, Universitatea Franz Joseph, apoi parcă Regele Ferdinand.[1] Îi trebuia un nou nume maghiar și noi doi am complotat să fie numită după familia Bolyai. Am devenit apoi buni prieteni, eu eram studentul lui favorit, stăteam și noaptea la el. Îmi povestea printre altele despre experiențele lui din Germania. Samu Borbély era tipul germanului sever. Și la Cluj se semna în germană cu litere mărunte: Prof. Dr. Ing. Samuel von Borbély. Studenții îl adorau pentru că nu era nici comunist, nici evreu, ci unitarian maghiar din tată în fiu și un antinazist feroce, cu alte cuvinte antifascistul ideal. Se vorbea mult despre „eminențele antifasciste": el chiar asta era, singurul pe care am avut ocazia să-l cunosc personal. Toți ceilalți erau sau comuniști, sau evrei, eventual nici una, nici alta, doar oameni de omenie. Dar un asemenea antifascist combatant doar Samu Borbély a fost. Cursurile lui începeau întotdeauna cu precizie

1. Universitatea Bolyai cu predare în limba maghiară a fost unită în 1959 cu Universitatea Babeș cu predare în limba română, din Universitatea Babeș–Bolyai dispărând treptat învățământul în limba maghiară.

germană. Apărea, prin urmare, exact la opt. Era plin la cursurile lui, fiindcă matematica era materie obligatorie pentru economiști, medici, fizicieni și chimiști, și el era cel care preda analiza. Era un excepțional conferențiar, extrem de sever și precis, iar orele lui erau minunate. În primul rând stăteau câteva călugărițe; Borbély se întorcea întotdeauna spre ele cu aleasă politețe: „Nu-i așa, domnișoară? Înțelegeți, domnișoară?" Întotdeauna strict așa: „domnișoară". Era un spirit puternic anticlerical. Îi ura pe naziști și sistemul social maghiar. Samu Borbély nu ezita.

Prin urmare, evreii au cerut universității să nu țină cursuri pe 5 mai, din solidaritate. Partidul a fost bineînțeles revoltat, căci asta este obrăznicie, așa ceva nu se poate, ce nesimțire, ce vor ăștia, și cum îndrăznesc ei așa ceva?

— *Ce a fost pe 5 mai? Trenurile cu deportați au plecat pe 15 mai 1944.*

— Închiderea în ghetou s-a petrecut pe 5 mai. De aceea se comemora în această zi deportarea evreilor ardeleni.[1]

— *A fost și o comemorare oficială? În Ungaria nici vorbă de așa ceva.*

— Nu, nu era o comemorare oficială. România era încă o monarhie constituțională, și formal partidele încă existau: Partidul Național Țărănesc, Partidul Național Liberal, Partidul Social-Democrat. Astfel că teoretic se putea imagina și o comemorare oficială, dar hățurile erau deja puternic în mâna partidului. Poziția partidului era însă clară și neîndoplecată: tovarășii să-și țină liniștiți cursurile, universitatea va funcționa! Doar nu o să acceptăm șantajul moral a câțiva evrei obraznici?! Cunoști placa: din faptul că sunt comunist

1. „Prima zi de ghetou în Ardealul de Nord a fost 3 mai." *Cf.* Randolph Louis Braham, p. 600.

rezultă că nu pot fi antisemit, nici în situația în care resping comemorarea. Și bineînțeles... de ce nu ne-am ține cursurile? Nu este nici o problemă, nu avem de ce să ne temem de evrei. Mai ales dacă ne susține partidul, nu ne speriem. Căci a fost totuși un pic de teamă în aer, se putea simți o ușoară presiune morală. Dar toți au acceptat cu plăcere hotărârea partidului. O singură întrebare rămânea: ce-o să facă Samu Borbély? Aceasta era întrebarea-cheie. Pe de-o parte deoarece cursul său era cel mai audiat, umplea amfiteatrul cel mare. Participau o sută sau două de studenți. Era foarte punctual, nu lipsea niciodată. Era o mare personalitate, idealul studențimii. Ceilalți nu contau, Samu Borbély era acela care și în ochii partidului avea greutate, pentru că știau că este extraordinar de celebru. Toate privirile erau îndreptate spre el. El era stegarul. Dar nu era membru de partid, nu era tributar disciplinei de partid. Iar poziția lui asumată față de evrei și de germanii naziști era cunoscută tuturor. Și încăpățânarea lui, de asemenea. Astfel că el era singura persoană suspectă, despre care se putea bănui că nu va dansa cum o să-i cânte partidul.

Așa că m-au chemat atunci la partid. A fost o mare onoare, pentru că eu, altminteri, nu primisem nici un fel de sarcină de partid, și acum tocmai mie îmi cereau să-l prelucrez pe Samu! Însărcinarea suna așa: „Samu trebuie prelucrat!" Să-și țină cursul, să nu cedeze șantajului evreilor. Și atunci am început să-l „prelucrez" pe Samu. Câte puțin – cum să-ți spun? –, cunoști aceste duplicități: omul își asumă ceva, face ceva din convingere, da, și din convingere, dar în același timp *à contre cœur*. Există o voce interioară care-ți șoptește că treaba totuși nu este chiar curată! Deci mie mi-a fost încredințat Samu. Pentru că trebuia prelucrat. Știau că ne întâlneam, că suntem buni prieteni – iar eu am acceptat sarcina.

După curs, în pauza de prânz fumam împreună, el făcea cafea, iar eu îl prelucram zilnic. Aduceam întotdeauna vorba, așa, din întâmplare, ce vor evreii ăștia, asta-i caraghios, o neobrăzare, ce impertinență, toată chestia e o provocare, șantaj moral, cum își imaginează așa ceva?! Bineînțeles, blufam, mă prefăceam că eu, evreu comunist, văd lucrurile la fel, și socoteam că, nu-i așa, lui, ca maghiar, poate-poate – pentru că în secret eram totuși mai mult ca sigur că Samu Borbély nu-i genul de om care să pice în plasă – o să-i placă faptul că tocmai un evreu se împotrivește demonstrației acesteia pentru Auschwitz și înmormântării săpunurilor, apărând astfel buna conștiință a maghiarilor. Fiindcă împreună cu săpunurile înmormântam demonstrativ oamenii deportați și uciși, iar acest lucru era de asemenea o acuzație adusă populației maghiare. Asta se petrecea la începutul lui 1946, la nici un an după război. Rușii erau acolo, dar oficial regimul era încă civil. Se putea încă spune: „Voi, criminalilor!" Oamenii se făceau mici, se temeau că se întorc evreii. Conștiințele încărcate, confuze permiteau șantajul cu astfel de lucruri. Interesul partidului era însă să îmbunătățească starea generală, iar poporul să nu poată fi șantajat din pricina conștiinței încărcate, și mai ales: poporul să fie conștient că partidul îl apără de șantajul moral al evreilor. Acesta a fost interesul clasei muncitoare, așadar măsura moralității. Iar partidul spunea că asta este corect din punct de vedere politic, și nu ceea ce propovăduiește morala burgheză. Eu știam că Samu nu era tipul care să creadă așa ceva, știam că este un spirit mult prea sever și un caracter prea puternic, nu putea fi șantajat. Bănuiam că nu-l impresiona nici fapul că un tinerel evreu comunist îi spune că nu trebuie să le cedeze evreilor. Dar eu mă străduiam. Purta tot timpul halat alb și avea o țigară în gură. Când îi dădeam înainte cu textele despre evrei, că ăștia sunt așa și pe dincolo, și că nu

trebuie să li se permită, că nu li se cuvine nici un privilegiu pentru că au fost deportați, Samu răspundea invariabil doar așa: „Ei drăcie! Nu mai spune! Serios? Cine ar fi crezut!" Și vedeam că mă ia totuși un pic peste picior. Ridica din sprâncene, își înclina capul, ca și cum ar fi auzit ceva de necrezut, în timp ce cu mare atenție își rula o țigară și zâmbea cu subînțeles pe sub mustață. Sigur că nu-i convenea că un tânăr evreu plin de zel, pe care el de altfel îl prețuia, voia să-l convingă că despre Auschwitz e mai bine să taci, pentru că nu este un eveniment care să merite o atenție deosebită. Și nu-l impresionam deloc cu faptul că nu țineam seama de sentimentele subiective ale evreilor. Din privirea ironică pe care mi-o arunca din când în când se putea citi mai mult că nu crede nici un cuvânt din ceea ce-i spun. Pe mine, între timp, mă chemau la partid să mă întrebe: „Spune, ce-i cu Samu? Va ține cursul sau nu? Ce spune?" Le răspundeam: „Nu știu, pentru că de câte ori aduc vorba despre asta, despre ținerea cursului, el îmi dă doar răspunsuri șirete. Nu-mi spune nici da, nici nu."

— *Câți ani să fi avut pe atunci?*

— Nu știu, probabil vreo patruzeci și ceva. Era dintr-o altă generație. Terminase în anii '20. Cred că mă disprețuia un pic, mă privea ironic și se amuza văzând cu ce retorică frumoasă îi prezint textele altora. Era evident că toate acestea nu-i făceau plăcere. Și-mi dădea doar răspunsuri echivoce: „Da? Nu mai spune! Ce interesant! Serios? Ce drăcie! Cum se poate? Ce tot spui! Cine ar fi crezut așa ceva?" Nu se putea ști ce gândește. Nu spunea nici da, nici nu. Nimic. Și așa am și rămas.

Vine 5 mai. În cimitirul evreiesc pe la ora 11-12 era slujbă. Bandi Merovics era acolo, și în spiritul luptei de clasă își ținea discursul de minimalizare a Auschwitz-ului, că sigur evreii bogați... și cum clasa muncitoare a suferit împreună

cu ei... și că nu există nici un fel de durere evreiască particulară, suferință și așa mai departe. Cu alte cuvinte, din partea Partidului Bandi Merovics „menține linia", ține hățurile puternic, să nu cumva să se dezlănțuie evreii. Pentru că, firește, maghiarimea nu a reacționat la cerințele evreilor de a închide magazinele și de a da un semn vizibil că sunt solidari cu ei. Analiza matematică însă începea întotdeauna dimineața exact la opt, strict *sine tempore*. Primul lucru pe care l-am făcut a fost ca împreună cu prietenul meu Gyuri László, președintele Organizației Studenților Evrei, să fugim la facultate și să vedem dacă Samu ține sau nu curs. Am alergat până la primul etaj, în amfiteatru – „liniște în jur, pe unde mergea, și locurile-s mute"*. Asta era deja suspect. Ajungem la ușa amfiteatrului. Clădirea facultății, în trecut liceu de fete, era în piața centrală. Samu, printre altele, nu accepta să se întârzie, închidea ușa cu cheia. Ne-am uitat pe gaura cheii. Nimeni. Liniște. Ne-am uitat unul la altul. Nu înțelegeam unde dispăruseră ceilalți studenți. La avizier, care de altfel era întotdeauna plin de anunțuri vechi, îngălbenite, acum era gol, numai în colțul din dreapta jos atârna o bucățică de hârtie dintr-un bloc notes prinsă cu o piuneză. Pe bilețel era următorul text cu scrisul mărunt de mână al lui Samu Borbély: „5 mai, în această zi rușinoasă pentru omenire, Institutul de Matematică nu ține cursuri." Data: „5 mai 1946, ora 7.55", semnat: „Prof. Dr. Ing. Samuel von Borbély". Gyuri și cu mine ne-am uitat unul la altul și nu mai știu care din noi a spus-o, eu lui sau el mie: „Bătrâne, chiar meritam palma asta..." (*tace îndelung*). Da, acesta a fost răspunsul Prof. Dr. Ing. Samuel von Borbély la prelucrarea mea de două săptămâni.

* Versuri din poemul *Barzii din Wales* de János Arany (n.tr.).

— *Partidul te-a mustrat spunându-ți: „Tovarășe, treaba asta n-ai făcut-o totuși prea bine?"*

— M-au umilit un pic, dar nu foarte tare.

— *Care a fost soarta lui Samu Borbély? L-au expulzat din România?*

— Nu, dar a trebuit să plece. Nu i-au prelungit contractul.

— *Asta cam când s-a întâmplat?*

— Cam la un an după aceea. A trebuit să plece din România. După evenimentul acesta, dar nu din pricina lui. Ci pentru că autoritățile române nu voiau facultate maghiară. De altminteri, vreau să-ți spun că mai târziu chestia asta n-a mai fost amintită între noi vreodată. Acel mic bilețel, acela a fost răspunsul lui la agitația mea de mai multe săptămâni. M-a ascultat atent cu orele în fiecare zi, nu m-a întrerupt niciodată, nu mi-a arătat niciodată că-și pierde răbdarea, am discutat civilizat. Iar la final, ăsta a fost răspunsul lui la retorica mea: „5 mai, în această zi rușinoasă pentru omenire, Institutul de Matematică nu ține cursuri." Ăsta a fost răspunsul lui. E ceea ce se numește o palmă. Și n-am primit-o de la un evreu, ci de la un ungur distins și exemplar, nu-i așa? Cu alte cuvinte, ceea ce voiam să-ți spun este că în alcătuirea conștiinței mele evreiești acest mic episod a fost decisiv.

— *Ce s-a întâmplat în continuare?*

— Am primit a doua palmă după mai bine de douăzeci de ani. În 1969 am ajuns la Frankfurt, la facultate. Pe vremea aceea aveam încă gura mare, dar trebuie să-ți mai spun că la Frankfurt se afla doar partea de cea mai proastă calitate a lumii evreiești: speculanți, oameni avizi după bani, intermediari dubioși, agenți comerciali, șmecherași puși pe afaceri, cetățeni israelieni cărora Israelul nu le dăduse posibilitatea să se afirme. Evrei maghiari, polonezi, români, cehi

care voiau să facă bani, toți au ajuns la Frankfurt. Aveam un vechi prieten troțkist, Gyula Csehi. Nu știu dacă-l știi, era ardelean. El a fost ultimul mare troțkist. A venit la Frankfurt când eu eram acolo. Stătea la mine. Vine odată acasă și-mi spune: „Bătrâne, am descoperit că există Dumnezeu. Am o dovadă. Existența lui Dumnezeu nu e dovedită de faptul că nemții i-au alungat pe cei mai buni evrei din istoria lumii și drept pedeapsă i-au primit în schimb pe evreii de cea mai proastă calitate. Nu asta-i pedeapsa lui Dumnezeu: Dumnezeu există pentru că nu numai că nemții i-au gonit pe cei mai buni evrei și în locul lor i-au primit pe cei mai răi, ci pentru că mai trebuie să-i și *iubească*!" Și într-adevăr asta era situația. Fiindcă tot felul de indivizi dubioși care urau să trăiască în Israel au venit la Frankfurt să facă bani, să joace la Bursă, să speculeze tot ce puteau. Și șantajau autoritățile germane folosindu-se de conștiința lor vinovată.

Am și cunoscut la un moment dat o astfel de doamnă originară din Salonta sau Șimleu Silvaniei care fusese la Auschwitz și devenise cetățean israelian. M-a dus la poliție, asigurându-mă că rezolvă ea să mi se prelungească viza. Lucru de care nu aveam nevoie, pentru că eram angajatul universității, mie oricum mi-ar fi prelungit din oficiu dreptul de ședere. Dar nu, îmi rezolvă ea! Și începe acolo să zbiere: „Tu mi-ai omorât mama!..." și altele de felul acesta. A fost cumplit de penibil, odios, își ridica tot timpul mâneca bluzei și își arăta brațul: „Privește! Uită-te aici, am fost la Auschwitz!" Și nemții aceia erau intimidați. În afară de asta, nu numai că-i șantaja, dar îi și mituia, înțelegi? Toți erau la mâna ei. Îi înjura, șantaja și mituia. Le-a dat o sută de mărci. A fost cumplită! Cumplită, vulgară și șantajistă. Tot ea voia să-mi aranjeze despăgubirea de război. Comisionul ei era de

15%. Femeia imediat mi-a și socotit pe o hârtie cât îmi revine mie. Avea crize de euforie: și ăsta a murit, și pe ăsta l-au omorât! Ce sumă mare! Și a socotit că ar fi trebuit să primesc 150-200 000 de mărci. Pur și simplu se tăvălea de fericire: atâția bani! Și toți pentru tine! Îmi era silă de toată chestia asta. Nu puteam să-i suport comportamentul, îmi era pur și simplu jenă să mă prezint cu ea la vreo autoritate sau la vreun avocat. Am lăsat-o în plata Domnului și am renunțat la despăgubire.

— *Ce fel de birou era?*

— Poliție, poliția pentru străini, nu mai știu. Râdeau de ea, dar le era totuși frică. Așa că asta a fost dovada existenței lui Dumnezeu după Gyula Csehi. Am spus odată, în fața lui Siegrid, referindu-mă la această femeie, că am o reclamație de făcut: tipii ăștia de la Auschwitz nu și-au făcut treaba suficient de bine lăsând astfel de gunoaie în viață. Un defect de funcționare! Imediat Siegrid s-a schimbat la față, a pălit, și mi-a spus: „*Herr Tóth, ich verstehe ihren Sinn für Humor. Es gibt aber Dinge, worüber es keine Witze gibt.*“* Sunt lucruri care trebuie considerate sfinte și despre care nu se poate glumi. Căci oricum ar fi fost această femeie, cum să spui așa ceva, că ar fi trebuit să rămână acolo?! Cum este posibil ca cineva să gândească așa?

Asta a fost a doua palmă pe care am primit-o. Eu glumeam, cum că ce înseamnă deportarea pentru mine, eu vorbesc fără probleme despre astfel de lucruri, iar în legătură cu acea femeie pun întrebarea: „Cum a venit asta înapoi?“ O grozăvie. Cum se poate spune așa ceva?

— *Siegrid ți-a fost studentă la Frankfurt?*

---

* „Domnule Tóth, înțeleg simțul umorului de care dați dovadă, dar sunt lucruri cu care nu se poate glumi“ (germ., n.tr.).

— Nu mi-a fost studentă. Lucra la universitate la disertația ei și traducea. Am primit deci cea de-a doua palmă de la ea, și nici pe asta n-am primit-o de la un evreu, ci de la o tânără nemțoaică. M-a dărâmat. De atunci am renunțat definitiv la tonul acesta arogant și în esență mincinos. Poate că am reușit într-o oarecare măsură să fiu în armonie cu mine însumi. A fost lung drumul care m-a dus către mine.

Bacalaureat și închisoare

— *Ce a fost între 1940 și 1945, pe unde ai umblat?*

— Mi-am petrecut aproape toată perioada în pușcărie, internat în lagăre de deținuți politici sau în lagăre de muncă. Și din când în când liber, sub supravegherea poliției. Am intrat foarte devreme în mișcare. În 1940, când mi-am dat bacalaureatul, eram deja de mult membru. Imediat după bacalaureat am avut un proces la Dej. Ca martor al acuzării a apărut directorul liceului, dr. Eugeniu Seles. Am evadat și *in contumaciam* m-au condamnat la 8 ani. Hoinăream sub un nume fals. M-au prins mai târziu la Cluj, stăteam în Piața Centrală, atunci când m-au arestat ca spion. Lucru care li s-a întâmplat acolo și altora. Dar n-au reușit să-mi determine identitatea și nici să afle că eram deja condamnat.

— *De ce erai acuzat?*

— Complot comunist. Unul dintre prietenii mei a organizat la Satu Mare o grupă de puști. Mâzgăleam noaptea zidurile de la marginea orașelor cu uriașe litere negre și roșii: „Moarte fascismului!", „Jos cu banditul Carol, jos cu dictatura regală!", astfel de sloganuri. Dar consecințele au fost cumplite. Erau copii de școală, mai tineri decât mine sau de vârsta mea. Pe majoritatea nici nu-i cunoșteam. Pe unul

dintre ei l-au prins undeva. L-au torturat îngrozitor și s-a aflat că eu eram vioara întâi, autorul moral. Însă am reușit să dispar înainte să fiu arestat.

— *Ce a fost între bacalaureat și închisoare?*

— Abia îmi dădusem bacalaureatul, românii i-au arestat pe cei din grupul meu. Locuiam în tot felul de vizuini de ocazie. O vreme am plătit pentru un loc de dormit într-un refugiu de noapte. Era un depozit împuțit, unde trăiau tot felul de vagabonzi, cerșetori, bătrâni care tușeau, bătrâne zdrențăroase, lumpenproletariat. Într-o perioadă bunul meu prieten sătmărean, Gazsi Tamás, mi-a făcut rost de o ascunzătoare de lux la unul dintre prietenii lui, în atelierul acestuia din Cluj. Era un pictor pe nume Takács, care picta numai floarea-soarelui. În general, nu aveam decât astfel de ascunzători de o zi sau două. Nici nu-mi mai aduc aminte de toate. Apoi, m-au arestat, a fost greșeala mea. Am avut întâlnire la Cluj în Parcul Central. În timp ce-l așteptam pe bunul meu prieten Gyuri Nonn, citeam în germană discursul tovarășului Molotov. El era legătura mea cea mai importantă cu partidul. După o vreme mi-am dat seama că sunt urmărit. M-am ridicat și am pornit liniștit. Dintr-odată, numai ce aud în spatele meu: „Stai sau trag!" Am rupt-o la fugă cât am putut de tare. Nici nu mai știu dacă au tras. Totul a fost foarte spectaculos, și s-au strâns destui spectatori. La stânga era o stradă îngustă pe care o știam bine. O traversez în fugă, în fața mea Malomárok*, un mic afluent al Someșului. Și acum pe unde? La dreapta? La stânga? La douăzeci de metri mai încolo mă așteaptă doi soldați cu armele îndreptate spre mine. M-au prins cu actele de identitate ale unui bun prieten sătmărean pe nume Erwin Klein.

* Canalul Morilor (magh., n.ed.).

Am trecut atunci prin interogatorii despre care sunt sigur că știi cum arătau, în sala de bal a casei părintești a regelui Matei Corvin din secolul al XV-lea. Serviciul de contraspionaj habar nu avea cine sunt și că sunt deja condamnat drept comunist. S-au și dus, de altfel, la Erwin acasă, dar el nu era acolo, iar cu asta treaba a fost rezolvată. Cu alte cuvinte, lucrurile nu se desfășurau cu acuratețea caracteristică jandarmeriei maghiare. În dosarul meu era scris următorul lucru: „Erwin Klein, spion". Am reușit să aflu și ce spionasem: aprovizionarea cu hrană a armatei române.

Cu acest dosar m-au transferat în închisoarea militară din Cluj, unde erau deja închiși cei din gruparea comunistă de tineret, prietenii mei: Ferenc Sámuel, Balázs Takács și Nicolae Marin, secretarul. S-au distrat copios că am ajuns printre ei ca „spion". După aceea așa mă și strigau: „spionul". Eu, pe de altă parte, îi distram cu faptul că scoteam fumul de la țigară prin ureche, pentru că ajunsesem acolo cu timpanul spart. Toți se distrau grozav, aveam succes și trebuia să repet numărul. Toate astea se întâmplau în perioada celui de-al Doilea Arbitraj de la Viena. Deținuții născuți în Ardealul de Nord, cu excepția mea, au fost eliberați. Însă cu ajutorului lui Balázs Takács am reușit din nou să evadez.

El a devenit mai târziu președintele comisiei de disciplină a armatei române cu rang de colonel. Comisia de disciplină a armatei române era o mică Securitate specială, îți dai seama, o mică superpoliție care-i controla pe ofițeri! Și președintele acesteia a devenit colonelul Balázs Takács. Maghiar, nu-i așa, știau așadar despre el că știe ce-i aia disciplină.

Nicolae Marin era însă un băiețel blond plăpând, ceva mai în vârstă decât mine, de la care poliția nu a reușit să stoarcă nimic. A devenit după război prim-secretar al Uniunii Tineretului Comunist, a ajuns apoi la Canal, și anume

ca președinte al sindicatului. Acesta a fost Gulagul românesc, îți închipui deci: acolo un *sindicat*! Au venit într-o zi după el de la București, l-au luat și, până să se dezmeticească, era deja condamnat, poate chiar pe viață. În anii '50 a beneficiat de amnistie și a ajuns la Securitate cu rang de colonel. Era un fel de supraveghetor la Securitatea universității. Ne întâlneam câteodată, mi-a și povestit întregul calvar prin care a trecut. În orice caz, își dădea exact seama deja că întreaga conducere a partidului era formată din gangsteri. L-am văzut pentru ultima dată la universitate în 1958, cu ocazia acelui autodafé în care m-au exclus din partid. Stătea în primul rând împreună cu ceilalți ofițeri, dar izolat de ei, în uniformă completă de colonel. A participat la ședință ca reprezentant oficial al Securității. Era învăluit în aura autorității. Securitatea trimitea astfel de observatori la toate ședințele cu public numeros. Am fost atent la el de-a lungul întregii proceduri respingătoare. Nu mai era flăcăiandrul plăpând și blond, se maturizase, se transformase într-un bărbat corpolent. Stătea nemișcat, cu chipul împietrit, ca o statuie. Mi-am zis: dacă acum, cu tot prestigiul lui oficial, ar spune doar un singur cuvânt, că mă știe din închisoare, atunci... Dar știam, bineînțeles, că-i o tâmpenie, era imposibil, n-ar fi putut să spună nici un cuvânt, îi era strict interzis, el era acolo în calitate de reprezentant al Securității, și nu în calitate de membru de partid. Au ținut o pauză înainte să voteze. Ies pe hol, toți îmi întorc spatele, traversez spre un culoar gol. Dintr-un colț întunecos parcă-mi face semn cineva. Mă apropii. Retras acolo stătea Nicolae Marin, se vedea că mă așteaptă. Avea deja pe el paltonul cu gradele de colonel pe umeri și cascheta de colonel pe cap. Mă privește, ochii albaștri îi sunt umflați și umezi. Mă ia în brațe și-mi șoptește: „Imre, eu plec. Plec. Pur și simplu, nu pot

să suport asta." S-a cutremurat și a dispărut pe ieșirea de incendiu din apropiere.

Cum spuneam, în 1940, Balázs Takács m-a ajutat să evadez din închisoare. La câteva zile după evadare m-au prins din nou pe stradă. Mă plimbam cu o fată pe una dintre străzile principale, aglomerate, ale Clujului. La un moment dat văd că trece pe stradă un camion. Îi spun fetei: „Vezi, e camionul închisorii." Abia dacă am făcut câțiva pași și dintr-odată m-am trezit cu șase puști îndreptate spre mine: trei din față și trei din spate. A fost o tâmpenie cumplită din partea mea, mereu aceeași iresponsabilitate. În închisoare domnea anarhia și eram absolut sigur că nici nu-și vor da seama că am dispărut. M-am înșelat. Nu numai că și-au dat seama, dar a ieșit un scandal uriaș, au pedepsit tot personalul de la pază. Tocmai de aceea chestiunea a devenit foarte serioasă. Toți m-au primit apoi bucuroși de nenorocirea mea, cu ură, deținuții și personalul de la pază, deopotrivă, toți au tăbărât pe mine, mă jigneau, mă loveau, mă scuipau.

Asta se întâmpla pe vremea celui de-al Doilea Arbitraj de la Viena, când Clujul a fost anexat. Au vrut să mă ducă și pe mine în România. Românii îi terminau pe mulți pe drum, retragerea s-a produs în cea mai mare dezordine. Am aflat abia mai târziu că Crucea Roșie a organizat o chetă cu care să-l mituiască pe căpitan. El era comandantul închisorii românești. Românii nu sunt animale: sunt oameni, sunt sensibili la bani, sunt coruptibili! Nu știu cât i-au dat, se pare că o sumă foarte mare, încât m-a predat închisorii civile de la Cluj. A fost o înțelegere româno-maghiară prin care condamnații rămâneau oficial acolo în închisoare. Comandantul român al închisorii militare, care se retrăgea, m-a predat deci închisorii civile. A doua zi, seara, eram liber.

— *Când ai aflat de chetă?*

— Cu mult mai târziu, în 1949. Era la Cluj o țesătorie româno-belgiană. Am întâlnit acolo o bătrână muncitoare comunistă. Mi-a spus: „Tovarășe Tóth! Am dat și eu pentru tovarășul Tóth. Cheta a fost în cutare sau cutare moment." Așa am scăpat iar din închisoare. Știu, am aparent un trecut eroic: condamnat de două ori, evadat, încarcerat, rănit și așa mai departe, numai trofee kitsch, cu alte cuvinte. În același timp, știu că n-am făcut nimic. Ăsta-i adevărul. Faptul că m-au condamnat nu demonstrează nimic. În fond, ce-am făcut? Eram un puști, împreună cu alți puști stăteam încrâncenați într-o cameră și citeam *Antidühring*-ul, discursul tovarășului Molotov despre al doilea plan cincinal, și altele. Dar *de făcut* n-am făcut nimic. Aș fi vrut să acționez, aș fi vrut să fac și eu ceva, e adevărat, eram nemulțumit de aceste mici întâlniri conspirative, nu-mi satisfăceau ambiția. I-am și spus superiorului meu, care în 1940, la Cluj, era un medic pe nume Lajos Róth, că vreau să fac ceva, și să mă pună în legătură cu serviciul de spionaj rusesc. Mi-a răspuns: „Nici vorbă, cum îți trece așa ceva prin cap, ești nebun?" Dar atâta m-am ținut de capul lui, încât într-un final mi-a promis că încearcă să mă pună în contact cu ei. El avea legături în forurile mai înalte. Răspunsul a și venit. Iar acesta a fost: „N-avem nevoie de tine. N-avem nevoie de o persoană etichetată drept evreu comunist. Avem nevoie de profesioniști pe care-i plătim." Lucru care îmi era și mie clar. Acest răspuns avea în anexă și un alt mesaj: „Să nu cumva să faci ceva pe cont propriu, fiindcă atunci vei avea de dat socoteală partidului. Să nu cumva să te apuci de ceva! Nici un fel de acțiune proprie, nici un fel de încercare de sabotaj!" Nici nu-mi trecea prin cap. Știam că așa ceva nu se poate face în stil neprofesionist. Nu are nici o valoare, și ești prins imediat.

M-am gândit apoi că poate ar trebui să iau legătura cu englezii. Fapt care s-a soldat cu un alt eșec, slavă Domnului! Îți dai seama ce consecințe ar fi avut acest lucru dacă-mi reușea, atunci când puterea a ajuns în mâinile partidului.

— *Catastrofale. Prin ce mijloace ai încercat să iei legătura cu englezii?*

— La Cluj, la Institutul Cultural Francez, era un ofițer francez refugiat, un bărbat roșcat. El era pe atunci directorul institutului. Soția lui, o tânără evreică extrem de cultă și frumoasă. Îmi era bun prieten și făcea parte din cercul de intelectuali simpatizanți ai comunismului. Mă gândeam că prin el voi reuși. Eram sigur că acest ofițer francez era de partea Rezistenței, îmi închipuiam, așadar, că este omul englezilor. Dar nimic. Ce-i drept, era probabil destul pentru el că-și proteja soția și își ascundea soacra într-o cămăruță întunecoasă și retrasă a institutului. Asta se întâmpla prin 1940-1941, înainte să mă aresteze autoritățile maghiare. Aveam în jur de nouăsprezece ani. Între timp mă ascundeam la Cluj și la Oradea. Îmi primeam instrucțiunile de la superiorul meu, Gyurka Nonn. Numele lui este, cred, bine cunoscut. Era un tip cu adevărat isteț și foarte dedicat partidului. După al Doilea Arbitraj de la Viena eram deja la Cluj și împărțeam manifeste, chemam populația maghiară să se împotrivească deciziei celui de-al Doilea Arbitraj de la Viena, reanexării Ardealului. Îți închipui. O idee politică cu adevărat ingenioasă, nu-i așa? Nu-i greu de închipuit că, dacă m-ar fi prins clujenii, m-ar fi linșat. Îți dai seama, când Horthy a intrat în Cluj[1] a fost ca atunci când Hitler a intrat în Viena: euforie isterică! Și mulți tovarăși s-au și desprins, au fost cuprinși de isteria patriotismului maghiar. Lupta de clasă

1. 15 septembrie 1940.

murise, se cânta *Édes Erdély, itt vagyunk**. Horthy a apărut pe un cal alb... Îți imaginezi: armăsarul alb pășind domol și prințul din poveste călare. Am fost acolo, spectaculoasă priveliște! Incredibile ovații, aplauze, aclamații ca atunci când vezi marea fremătând, iar totul a fost spontan, din suflet. În centrul orașului era petrecere publică, toată lumea dansa. Un bătrân rezervist maghiar, blond, cu o mustață uriașă, alerga amenințând un țăran român și zbiera: „Voi ați distrus Comuna**, români prăpădiți!" I-am tăiat calea, să-l liniștesc.

Și totuși: acel manifest a fost singurul *Nu!* articulat care s-a auzit în public în mijlocul urletelor isterice, sălbatice. Lucru pe care-l consider mai important decât orice, în pofida întregii naivități politice a gestului. După ce am tipărit acele manifeste, am ajuns la Budapesta și am continuat să lucrez pentru mișcare. Îmi făceam de lucru pe lângă corul Szalmás, dacă-ți spune ceva. Era un cor de stânga, care funcționa în sediul social-democrat din sectorul VI, se spunea despre ei că sunt comuniști. Au urmat arestările. Eu locuiam în districtul Wekerle, acolo îmi era familia: Imre Nagy, Lajos Nagy, Lili Nagy, veche și mare familie dedicată mișcării muncitorești, muncitori de la uzina Gánz. Locuiam la ei. Erau vechi locuitori ai districtului Wekerle. Tatăl lor, Hermann Nagy – unchiul tatălui meu –, luase parte, la vremea respectivă, la construirea zonei Wekerle. Și el fusese muncitor social-democrat. Pe vremea aceea eu lucram în Budapesta la o fabrică de baterii de pe strada Akácfa. Groaznică muncă, să umpli bateriile cu cărbune. Dacă mi-aduc aminte bine, câștigam 18 pengő pe săptămână. Nu era cine știe ce sumă, nu făcea nici cât o ceapă degerată.

---

* Scump Ardeal, aici suntem (magh., n.tr.).

** Republica Sfaturilor (n.tr.).

— *Te-au arestat apoi la Budapesta?*

— Nu. Lucrurile au stat în felul următor. Au început arestările. Pe mine, în perioada aceea, mă ascunsese vărul meu, Laci Nagy – care a devenit apoi, pe vremea lui Rákosi, judecător militar colonel –, într-un hambar de bărci de pe insula Csepel, unde nu m-ar fi găsit nici dracu'. Partidul Comunist din Ardeal căzuse, toți au fost arestați, și pe atunci la Satu Mare mă căutau și pe mine. Verișoara mea, Lili Nagy, îmi aducea zilnic de mâncare și știri. Înainte de asta mă mai ascunsesem la Újfehértó, la nord de Debrecen, la sora mai mică a tatălui meu, însă după câteva zile nu m-am mai simțit în siguranță și m-am întors din nou la Budapesta. La o zi după ce am plecat din Fehértó au venit după mine jandarmii cu baionete, ceea ce a fost un mare eveniment în sat. Am primit apoi vești de la părinți: pe tata l-au luat la întrebări jandarmii, și l-au prevenit că dacă nu apar într-o săptămână îl vor duce pe el la interogatoriu... Așa că m-am întors la Satu Mare.

— *L-au arestat pe tatăl tău în locul tău? Ce-i asta,* Sippenhaft*?

— Exact. Mai mult, oamenii aceștia erau torturați sistematic. Nu puteam îngădui așa ceva, în consecință m-am predat. Mai târziu, partidul a catalogat acest lucru drept sentimentalism mic-burghez.

— *Asta s-a întâmplat deci după reanexare, și tu te-ai întors de la Budapesta la Satu Mare.*

— Da, era deja în 1941. Am ajuns la „Def", secția Defensivă, biroul de investigare anticomunistă al jandarmeriei. Dar despre asta mai bine să nu vorbim. Erau campionii

* Răspundere colectivă a clanului, prin care membrii familiei cuiva acuzat de crimă împotriva statului erau considerați responsabili pentru acel delict, arestați sau chiar executați (germ., n.tr.).

interogatoriilor sub tortură. Nu vreau să intru în detalii, există literatură pe această temă, dacă ai nervi pentru așa ceva. Am stat acolo vreo două luni. M-am prezentat de bunăvoie, deci. Pe tatăl meu îl arestaseră deja, în locul meu, și românii, în primăvara lui 1940, dar nu s-au atins de el. A stat împreună cu tinerii arestați, și de la ei știu că-l adorau. Tata le susținea moralul. Mai târziu, când românii i-au transportat la Dej pe cei din grupa tinerilor comuniști și i-au dus în fața tribunalului militar, pe tata l-au eliberat. Dar eu știam că jandarmii maghiari nu se jucau. Nu voiam să fie torturat în locul meu. Asta era deja o treabă dură. Cunoșteam povestea unuia dintre prietenii mei sătmăreni, Vili Lázár, care era de asemenea fugar. Au arestat-o pe mama lui, o măicuță evreică foarte săracă și deja foarte bătrână. O cunoșteam bine. Atunci și Vili Lázár a apărut în câteva zile.

Eu am ajuns la Satu Mare într-o zi de august 1941. Am coborât din birjă la adresa primită, în fața capelei aflate pe strada Szatmárhegyi la numărul 17 sau 27. Mica poartă de lemn s-a deschis, și pe ea a ieșit un civil mustăcios care, cu ochi flămânzi de lup, m-a privit ironic din cap până în picioare: „Ei, frățioare, nu-i așa că nu se poate dispărea de pe fața pământului?“ mi-a aruncat. A râs cu poftă și m-a condus apoi într-o sală mai mult lungă, cu o scenă la unul din capete. Era un fel de casă de cultură de la periferia orașului. În sală erau două rânduri de lavițe, pe care cei arestați ședeau la un metru distanță unul de celălalt, numai epave umane, iar printre ei, prietenii mei. În fața tuturor, câte o grămadă de paie, locul de dormit. Trebuiau să rămână nemișcați și să privească în perete, de asta aveau grijă, ca niște câini de vânătoare, jandarmii înarmați, vigilenți și fără milă. Acolo stătea și Vili Lázár. Sub ochii mari, triști, negri avea pungi vineții, tot capul îi era umflat, foarte vânăt, de culoarea prunei.

Jandarmii îl bătuseră în cap cu bastonul de cauciuc. Abia putea să meargă, doar cu pași mici și picioarele depărtate. Căci nu-l loviseră numai în cap. Nu se sfiau. În popor, dacă cineva era foarte încăpățânat, se spunea: „ Să-l strângi de boașe!" Apoi să știi, bătrâne, că asta nu era doar o expresie. Nu știu dacă folclorul i-a inspirat pe jandarmi sau viceversa. În spatele sălii erau femeile. Nu ședeau pe laviță, ci erau întinse pe paie. Bineînțeles, fiind vorba de un „popor cavaleresc", acesta era un gest cavaleresc. Bătrâna doamnă Lázár zăcea la capătul rândului, și ea avea capul vinețiu. După ce fiul său s-a predat i-au spus că este liberă, dar că trebuie să mai aștepte o săptămână până când fața îi revine la culoarea normală. A venit apoi într-o zi „Domnul Șef" și i-a zis: „Ei, tanti Lázár, adună-ți boarfele și du-te acasă! Dar să-ți ții gura, că ne putem vedea din nou!"

Printre cei arestați era și falnicul Jóska Bíró, cel mai bun prieten al meu. El era secretarul de partid de la Satu Mare. Era croitor în una dintre cele mai elegante croitorii din oraș, în atelierul unui evreu pe nume Svéd. El îl adusese de la Cluj la Satu Mare pe Jóska Bíró, despre care se spunea că este cel mai bun croitor. Domnul Svéd știa, bineînțeles, că e comunist. Bíró era un bărbat înalt, musculos și întotdeauna foarte elegant. Avea probabil vreo patruzeci de ani. Era blond, cu trăsături puternice, cu ochi albaștri-violet, vorbea foarte încet și liniștit. Arăta ca un gladiator. Împreună cu o prietenă îi ziceam între noi Spartacus. Era un om foarte serios, un pic trist, și foarte mândru. Cunoștea perfect literatura marxistă. Stătea acolo în sală, cu o ținută mândră, cu spatele drept ca scândura, fără să facă nici o mișcare. Din cauza asta i s-a și cangrenat șezutul, i-au adus un medic. Fața îi era galben-verzuie, din loc în loc violacee încă de la lovituri. Avea un băiețel de nouă ani pe care-l chema Ernő,

după Ernst Thälmann, bineînțeles. Am aflat că i-au adus băiețelul, l-au legat în fața lui pe masa de tortură și i-au spus că, dacă nu vorbește, fiul său – în prezența lui – va avea aceeași soartă ca a lui, iar el va fi singurul răspunzător de torturarea copilului. Asta l-a îngenuncheat. A ajuns apoi în închisoarea de pe strada Conti, și știu că trupul i s-a cangrenat în continuare până i-a sosit sfârșitul... Îmi era foarte drag, și eu lui. Lucru pe care probabil că și anchetatorii îl știau. După aproximativ o lună, sau ceva mai mult, interogatoriul s-a terminat și actele erau gata, a urmat săptămâna sau cele zece zile de odihnă, ca să dispară semnele exterioare ale interogatoriului. În halul în care eram nu se putea să ne ducă în fața completului de judecată. Pentru unii au chemat chiar medicul, iar în final toți au beneficiat de frizer. Puteai deja să stai întins pe paie toată ziua, și se putea vorbi relativ liber cu vecinul. La un moment dat „Domnul Șef" – așa era numit anchetatorul-șef, o bestie –, pe un ton glumeț, familiar, îmi spune: „Măi puștiule, du-te și așază-te acolo lângă taică-tu!" N-am avut nevoie de nici o explicație, era vorba despre Bíró. Mi-a povestit apoi ce s-a întâmplat cu fiul său. A început să plângă în hohote: „Pentru asta ne vom răzbuna, ne vom răzbuna!" repeta el plângând în hohote.

Nu ne-am răzbunat pentru acel lucru, așa cum nu ne-am răzbunat nici pentru multe altele asemănătoare. A fost cumplit să-l văd pe omul acela voinic, puternic, plângând în hohote. Camera de tortură a biroului de investigații al jandarmeriei era într-o capelă catolică pe strada Szatmárhegyi la numarul 17 sau 27.[1] Capela se afla pe aceeași parte a

1. Biserica Catolică nu deținea un spațiu pe strada Szatmárhegyi, nici capelă, în afara bisericii Mica Sfânta Teresa construită în apropiere în 1935. Greco-catolicii țineau slujbele într-o școală. Exista

străzii cu Casa de Cultură. Eram întins pe o bancă scundă de lemn, cu mâinile legate la spate. Abia mai târziu mi-am dat seama că era o băncuță pe care se îngenunchea în timpul rugăciunilor. Le cunoști. Cum stăteam culcat pe bancă, în partea stângă se afla o statuie albastră ca cerul a Fecioarei Maria. Pe perete, într-un dulap cu uși de sticlă, vasul de împărtășanie, cupa de argint, ciboriumul, alte obiecte de cult. Duminica nu era tortură, duminica era slujbă. Dimineața devreme deja se putea auzi orga, cineva exersa. Mai târziu, credincioșii acompaniați de orgă cântau. În timpul săptămânii, în capelă, anchetatorii jandarmeriei își țineau slujbele negre. Țipetele din timpul acestor slujbe se puteau auzi și afară, pe stradă. Într-o zi un grup de țărănci, femei și fete, s-a adunat din casele învecinate, și una dintre ele a început să zbiere isteric: „Casa Domnului? Asta? Asta-i casa dracului!" Celelalte îi dădeau dreptate vociferând ininteligibil. Câțiva jandarmi au ieșit în grabă și au restabilit ordinea. În Satu Mare erau mulți credincioși sectanți. Și țărăncile acelea maghiare erau probabil din secta Martorii lui Iehova, ei spuneau, în general, astfel de lucruri.

Asta s-a întâmplat în 1941. De acolo m-au trimis la început la Budapesta, într-o închisoare depozit, hidoasă. Am stat acolo vreo lună. M-au dus apoi la Garany. Garany era un fel de lagăr de concentrare în Felvidék*. Se spunea: „Tăcerea este de aur, vorba este Garany."** Sigur, comparativ

---

însă acolo un spațiu al Uniunii. După reanexare acest spațiu a fost ocupat de jandarmerie și în vara lui 1941 ea permitea, din când în când, să se țină slujbe religioase (catolice sau greco-catolice). (Prin bunăvoința dr. Imre Tempfli, istoric al Bisericii.)

* Partea de nord a Ungariei (n.tr.).

** Joc de cuvinte intraductibil *arany* („aur")–Garany (n.tr.).

cu Auschwitz-ul, Garany era probabil un adevărat sanatoriu. Erau mici bătăi fără noimă, una-alta, dar nimic de nesuportat. Am aflat că pe Mihály Háy, unchiul lui Gyula Háy sau ceva rudă de-a lui, acolo l-au executat. El a fost reprezentantul Cominternului, o personalitate remarcabilă, excepțională, un domn demn de toată stima. Cineva l-a recunoscut și l-au executat.

— *Aveau vreo condamnare judecătorească împotriva lui?*

— Nu, nimic, doar l-au terminat. Mai erau acolo Oszkár Bárd, care a devenit mai târziu un fel de membru de conducere în Comisia de Control a secției de cadre a partidului, tovarășul Czinóber, dr. Imre Szabó, șeful de mai târziu al comisiei juridice a partidului. Comitetul Central al partidului a avut acolo câțiva membri eminenți. Apoi, cam după un an, am ajuns din lagărul de concentrare de la Garany într-o colonie de muncă forțată. Aceasta, din cauza durității condițiilor, era considerată secție punitivă. În această colonie incorporau comuniștii și, în bătaie de joc, evreii cu eșarfă albă pe braț, adică evreii creștini, care formal aveau un statut „special".[1] Erau printre ei și câteva personaje nesuferite. Unul se plângea toată ziua, cum că ce caută el aici, printre evreii ăștia. Era secretarul de redacție al revistei *Egyedül Vagyunk**, de două ori pe zi obișnuia să se radă, să-și schimbe cămașa, și acum era aici, printre evreii ăștia păduchioși.

1. Începând din primăvara lui 1942, deținuții evrei rechiziționați la muncă forțată erau obligați să poarte o eșarfă galbenă pe braț, iar evreii creștini aflați sub incidența legilor antievreiești trebuiau să poarte pe braț o eșarfă albă. O mică parte a evreilor convertiți erau integrați în secții mixte, majoritatea erau înrolați în serviciul de muncă forțată. Mai târziu, în Ucraina și Galiția, nu au mai fost duși pe front. *Cf.* Braham, p. 855.

* *Suntem singuri* – revistă fondată în 1938 (n.tr.).

Mie mi se plângea tot timpul cât de tare îi urăște. Însă majoritatea evreilor creștini, te asigur, nu se purtau deloc așa. Cu toate că erau printre ei oameni care nici nu știuseră până atunci că au vreo legătură cu evreii.

— *Cum se purtau?*

— Majoritatea, minunat. Unul dintre ei a spus: „Eu nu sunt evreu, trebuie să fie vreo neînțelegere." Și a făcut contestație. După câteva luni i-au venit și actele din care reieșea că nu era evreu, și a plecat din tabără ca locotenent. Dar cât timp a stat acolo s-a purtat extrem de politicos, prietenește, cu o caldă solidaritate. A acceptat soarta noastră comună fără nici un fel de smiorcăială. Și când și-a luat la revedere, a făcut-o cu multă dragoste. Trei dintre evreii creștini mi-au devenit buni prieteni. Unul dintre ei, Béla Fenyő, a devenit apoi un excepțional ziarist și redactorul-șef al revistei *Élet és tudomány**. Cred că eu am făcut comunist din el acolo. Ei erau de mult asimilați, erau evrei convertiți, tatăl lui fusese, cred, mic bancher sau director de bancă. Cel de-al doilea era un băiat minunat, Lóránt Fülöp, pe care-l adoram. Era istoric de artă, un băiat foarte frumos, cu mustață neagră și ochi negri, visători. Apăruse acolo în pantaloni de piele, scurți, ca un domnișor de Budapesta. Era bun prieten cu François Gachot. Tipul asta, Gachot, era atașatul cultural francez, el fusese cel care-l descoperise pe Csontváry. Cel de-al treilea era un student la Politehnică pe nume István Bálint, tot un evreu creștinat, care dintr-o fantastică solidaritate a acceptat această situație fără să clipească, și niciodată nu s-a plâns câtuși de puțin. Cu toate că acești evrei convertiți au ajuns în cele mai crunte colonii împreună cu evreii comuniști prin manevre cât se poate de perfide.

---

* *Viață și știință* – revistă fondată în 1946 (n.tr.).

— *Ce s-a întâmplat acolo cu voi?*

— Ne-au dus în Munții Bistriței, la 2 200 de metri altitudine. Trebuia să săpăm acolo tranșee împotriva rușilor (*râde*). Și să aducem din vale cablu de plumb. Deșiram cablul de pe mosor și-l urcam pe umăr până în vârful muntelui, sute de metri de cablu. Era, prin urmare, un fel de treabă heirupistă, ca a edecarilor de pe Volga, muncă de sclav din perioada romantică.* Sigur, noi sabotam cum puteam, rupeam cablul cum prindeam ocazia. La terminarea muncii a urcat un specialist și a constatat că era de nefolosit. A izbucnit un scandal cumplit. I-au chemat pe cei de la „Def", căci ar fi trebuit să înceapă o anchetă împotriva evreilor. Dar până să vină, eu deja nu mai eram acolo. Minunat loc era acest Pietrosu, cel mai înalt vârf din Munții Bistriței, de peste 2 200 de metri**. Acolo trăiam în gropi săpate în pământ, dar ne deplasam liberi, căci nefericiții ăia de gardieni ne lăsau. Lor le săpasem în pământ niște gropi mai elegante, dar te asigur că nici pentru ei nu era un paradis. Era frig și veneau, una după alta, furtuni de gheață, viscol, soare, ploi torențiale. Acolo, la 2 200 de metri, nu exista nici un fel de vegetație, dar în viața mea n-am văzut un cer mai frumos, mă minunam împreună cu Béla Fenyő de jocul dumnezeiesc al norilor. Trăiam în gropi scobite în pământ, puneam o mică creangă de brad pe jos și dormeam câte doi, îmbrăcați din cap până în picioare, cu paltoanele pe noi. Tovarășul meu de somn era un pianist din Oradea pe nume Laci Kálmán. Și el era evreu creștinat. O dată am reușit să coborâm în

* Trimitere la celebra pictură *Edecarii de pe Volga* (1873) a pictorului rus Ilia Efimovici Repin (n.tr.).

** Vârful Pietrosu Rodnei, cel mai înalt vârf din lanțul Carpaților Orientali (n.tr.).

Bistrița, unde era o casă în care locuia o fată și aveau pian. Laci mi-a cântat atunci *Fantezia cromatică*. Într-o noapte m-a trezit. „Ce s-a întâmplat, Laci?" îl întreb. Era foarte frig, îngheț, cer negru înstelat, chiciură. „Te rog, iartă-mă, nu te supăra pe mine, am făcut pipi pe paltonul tău", îmi spune. A rămas un adevărat tânăr domn.

Am scăpat apoi de-acolo. Înainte de asta, cu mai bine de un an, avusesem deja un proces la Budapesta. Am primit citația pentru prima înfățișare, dar nu m-am prezentat. N-am apărut, așa că s-a amânat și eu am rămas în colonie. A venit a doua audiere, la Cluj, la care însă m-au luat ei. Era la sfârșitul lui 1942, sau poate chiar în 1943, nici eu nu mai știu. Majoritatea celor din colonie au murit acolo. Și săracul Lóránt Fülöp. L-au mâncat păduchii. Béla Fenyő a scăpat și a devenit ziarist. Și Bálint a ajuns acasă și ca inginer colonel a avut o frumoasă carieră în armată. Era un inginer foarte talentat. Ei au fost cei trei prieteni ai mei. Cum îți spuneam, evreii aceștia creștinați, pe care familia i-a crescut în așa fel încât să nu afle copilul nimic, ei toți, cu o singură excepție, s-au purtat extrem de frumos. Calda lor solidaritate, faptul că nu se plângeau niciodată, toate astea m-au impresionat profund. Oamenii aceștia aveau ținută, aveau caracter, jos pălăria!

— *E ciudat că au fost duși în colonii disciplinare.*

— Acest 10/2 nu a fost o colonie disciplinară oficială. Dar în realitate în asta s-a transformat. Gărzile erau dure, sângeroase, ce mai!

— *Cum era comandantul coloniei?*

— Primul comandant al coloniei a fost Sándor Majer, un locotenent șvab sadic. Așa s-a prezentat în fața coloniei: „Sunt locotenent Sándor Majer. Lovesc, bat, înjunghii, tai." Asta a zbierat și a început să-i lovească cu biciul pe cei aflați

în fața lui. Majer a fost apoi mutat din nu știu ce motiv. A venit atunci un alt comandant de colonie, trimis acolo drept pedeapsă, se pare. Îi înjura tot timpul pe evrei, îi învinovățea pentru soarta lui. Îți poți imagina că pentru un ofițer maghiar să fie comandantul unei colonii de evrei păduchioși nu era cine știe ce onoare.

Când m-au adus apoi în fața tribunalului, și stăteam în fața Consiliului celor Cinci de la Cluj, mințeam, firește, cum puteam mai bine, și negam totul, evident. Singurul lucru adevărat pe care l-am spus a fost rostit în virtutea dreptului la ultimul cuvânt: „Eu nu am făcut nimic!" Parcă îi văd și acum cum se uitau încremeniți de frică la mine. Consiliul celor Cinci se temea. În 1943 a fost ultima sesiune, atunci au pronunțat o sentință definitivă. Am avut un avocat excelent, János Demeter, care a fost condamnat mai târziu în urma procesului împotriva maghiarilor pus la cale de Gheorghiu-Dej. Era un om de mare caracter.

Ca avocat al apărării, avea raporturi cu Consiliul celor Cinci și-i ataca fără milă. Președintele Consiliului celor Cinci mi-a transmis prin el că procurorul va cere pedeapsa cu moartea pentru mine, dar să nu mă tem! Nu putea fi vorba despre așa ceva! Aceasta era obligația procurorului. Procurorul era un judecător pe nume Piacsek, o figură cunoscută a proceselor anticomuniste. După război a fost contabil în Ungaria la o fermă colectivă, își folosea numele adevărat. L-au prins apoi la un moment dat și l-au spânzurat. Reflexele maghiare erau repezi și crude: La spânzurătoare! Și încă imediat! Asta era ceea ce trecea drept bărbăție. Românii erau molcuți și superstițioși: aveau oroare de spânzurătoare. Gheorghiu-Dej, cu toate că era incredibil de ticălos, a omorât mai puțini oameni decât Rákosi; spre exemplu, îi dădeau fiori voluntarii armatei spaniole republicane, dar n-a căsăpit

pe nici unul dintre ei. Într-adevăr, Piacsek a fost cel care a ținut marele discurs de acuzare: „Șobolanul ăsta, care roade stâlpii societății", arătând patetici cu degetul spre mine și cerând condamnarea mea la moarte. Am primit șase ani.

— *Ce le-ai spus, de te-au privit așa?*

— Știam că rușii înaintează, toate astea se întâmplau deja în 1943, după Stalingard. Iar János Demeter era nu doar foarte impozant, un bărbat foarte bine făcut, dar și un excepțional avocat și mai ales incredibil de curajos. Și discursul lui de apărare a fost foarte amenințător. Să aveți mare grijă, domnilor, să vă gândiți foarte bine ce decizie luați! Judecătorii Consiliului celor Cinci au înțeles. Ajunsesem din munții Bistriței, comandantul coloniei mă trimisese de acolo sub paza gărzii cu baionete la Cluj, unde m-au închis într-o celulă a închisorii militare. Demeter a intervenit: „Cum adică pază cu baionete? Este cumva arestat? Nu există o condamnare definitivă! Cer imperios eliberarea imediată!" Și a obținut eliberarea mea pe perioada procesului. János Demeter, da, el era un tip cu adevărat curajos.

— *Ai dispărut atunci?*

— Nu, n-am dispărut. Dar cu câteva zile înainte de pronunțarea sentinței m-am dus acasă la Satu Mare să-mi iau rămas-bun de la părinți. Dacă m-ar fi prins atunci s-ar fi sfârșit foarte rău pentru mine. Atunci aș fi căzut sub incidența jurisdicției militare și ca dezertor aș fi ajuns în fața tribunalului militar. Ceea ce sigur nu s-ar fi sfârșit cu bine. Au și venit jandarmii la Satu Mare tocmai când mă urcam în trenul de Cluj, se uitau pătrunzător la oameni, priveau lung, scrutător, în ochii fiecăruia, dar eu nu arătam a evreu, așa că nu m-au oprit. N-ar fi trebuit să mă duc la Satu Mare. Am dat dovadă de o mare imprudență, nu de curaj, ci de o iresponsabilitate crasă. Când îmi amintesc cum stau în

trenul aglomerat de noapte în stația de la Satu Mare, se urcă jandarmii, luminează cu lanternele fața fiecărui om, se uită în ochii mei și trec apoi mai departe, mi se face și acum frică, mă trec fiorii. N-ar fi trebuit să mă duc de la Cluj la Satu Mare. A fost un gest total imprudent, cumplit de necugetat și periculos.

— *Atunci i-ai văzut pe părinții tăi pentru ultima oară?*

— Da, era prin toamna lui 1943. La proces, judecătorilor le era teamă de mine, am observat după cum se holbau la mine. Au văzut că puștiul ăsta îi ia peste picior, face remarci și aluzii echivoce, le vorbește de sus. Gândeau probabil că-mi permit să fac toate astea pentru că în spatele meu se află o putere mondială. Se uitau la mine cu ochii scoși din orbite. Cât mă susținea pe mine Uniunea Sovietică, îți dai seama (*râde*). Încă și glumeam cum că acuzele care mi se aduc nu sunt altceva decât legende și că și Biblia este plină de legende, dar care pot fi credibile. Îmi băteam joc, cu alte cuvinte. În virtutea dreptului la ultimul cuvânt, am spus singurul adevăr: nu am făcut nimic. Acesta era adevărul, singurul lucru adevărat pe care l-am rostit de-a lungul întregului proces. De aceea ți-am spus lucrurile astea, să nu crezi că fac pe nebunul și pe modestul. Căci ce-am făcut? Că ne-am strâns împreună cu alți câțiva puști într-o cămăruță și am citit *Rolul muncii în procesul de transformare a maimuței în om* sau *Trecerea de la feudalism la capitalism*? Ce altceva am făcut? Sigur, am mâzgălit odată câteva sloganuri pe perete. Sau am tipărit odată un manifest. Asta era tot. Serios, aș fi vrut să fac ceva, dar este asta deja ceva? Nimic. Faptul că m-au prigonit? Și pe alții i-au prigonit fără motiv. Realmente n-am făcut nimic.

Întotdeauna există cinci oameni adevărați

— *Ce experiențe ai avut apoi, în sensul strict al cuvântului, în perioada prigonirii evreilor, din punctul de vedere al stigmatizării, urii, prigoanei, salvării, solidarității evreiești? Prin ce ai trecut?*

— Despre asta nu pot spune multe lucruri. Personal nu am suferit mult din pricina prigonirii evreilor. Pe de o parte pentru că eram foarte implicat în mișcare, iar asta însemna un fel de scut și protecție, care m-a ținut totuși deoparte de soarta celorlalți evrei, dar care mi-a oferit protecție și în mijlocul prigoanelor. Trăiam printre maghiari care erau antinaziști neînduplecați. Ceea ce însemna și protecție sufletească. Nu aveam, în consecință, sentimentul majorității evreilor: „Ăștia sunt cu toții criminali." Personal nu am avut de-a face decât cu excepții de la regulă. Am fost ascuns în 1940 de familia lui Elemér Lukács, nu-ți pot spune cu ce devotament. Când, patru ani mai târziu, au început deportările, au vrut să ascundă întreaga familie. Tata nu a acceptat. Au fost niște experiențe personale care contraziceau tabloul general.

— *Despre ele aș vrea să te întreb.*

— Cei care m-au ascuns reprezentau o minoritate absolută. Prin ei am aflat ce entuziasm domnea în oraș, de la ei știam ce se întâmplă, câtă dușmănie era, cum jefuiau casele evreilor, cum s-au aruncat asupra șanselor oferite.

— *Unde s-a întâmplat asta?*

— La Satu Mare, spre exemplu, locuitorii din Satu Mare. Cum i-au luat pe evrei, au și năvălit în casele lor și a început exproprierea bunurilor națiunii.

— *Ai văzut asta cu ochii tăi?*

— N-am văzut, fiindcă eram în închisoare atunci. Însă tocmai cei care pentru mine au făcut excepție de la regulă,

care m-au protejat, în preajma cărora am trăit, care n-au lăsat ca acea ură să ajungă la mine, tocmai ei vorbeau despre ce se petrece în jurul lor, despre cum îi dușmănesc și pe ei pentru că sunt altfel decât majoritatea. Aceste excepții erau cazuri singulare. O minoritate absolută. Dar asta este ceea ce contează, această minoritate.

— *Cine erau oamenii ăștia?*

— Familia lui Elemér Lukács, cei care m-au ascuns, țărani din clasa de mijloc, mai săraci. Era o familie de țărani calviniști.

— *Erau diferiți de ceilalți țărani?*

— Nu, în comparație cu ceilalți țărani, nu prea.

— *Totuși nu sunt multe cazuri în care țăranii să fi ascuns evrei, nu-i așa?*

— Era o excepție absolută. Pe atunci, familia lui Lukács mă ascundea doar pentru că eram comunist. Mai târziu însă, au vrut să-i ascundă și pe părinții mei. Le-au și săpat o ascunzătoare în pământ, dar tata nu a vrut să accepte. Cred că tata știa despre ce era vorba. Toate acele lucruri pe care le-am aflat despre el și de la sora mea, modul în care s-a purtat, totul arăta că el știa despre ce era vorba. Nu a acceptat ascunzătoarea pe motiv că nu se desparte de ceilalți, că nu dorește vreo favoare. El personal intra în categoria așa-numitelor „excepții", avea decorațiile necesare pentru asta: medalia mică de argint, medalia mare de argint, crucea Károly, de care îmi aduc aminte, și alte stele și medalii al căror nume nu mi-l mai amintesc. Dacă tata gândea că aceste decorații nu reprezintă nimic, asta chiar nu știu. Ceea ce știu este că el nu a revendicat statutul de „excepție" și nici nu a întreprins nimic pentru a-l obține. Tata a plecat, probabil, ca un sinucigaș, cu alte cuvinte perfect conștient. Sunt sigur de

asta. Tata nu credea că va fi cruțat, a și spus de altfel, și asta știu de la sora mea, că nu dorea nici un fel de tratament excepțional. Știu și care au fost ultimele lui cuvinte. Pentru că mi-a spus asta de mai multe ori, încă de când eram copil, și anume că nu este o problemă dacă nu știi să te rogi, un singur lucru trebuie să înveți, o singură rugăciune este suficientă: *S'má Jiszroel, Adonai Elohénu, Adonai echod* – Ascultă, Israel, Domnul este Dumnezeul nostru, Domnul este Unic. Uită toate rugăciunile, aceasta este singura pe care în timpul pogromului trebuie s-o spui până în ultima clipă. Știu că astea au fost ultimele lui cuvinte, știu cu siguranță că nu s-a amăgit cu iluzii.

— *Familia Lukács te-a ascuns pe fondul mișcării muncitorești?*

— Ei erau de stânga, dar erau în același timp creștini profund credincioși. Reformați.

— *Îi știai de mai demult?*

— Îi cunoscusem la un moment dat, dar nu fusesem la ei personal decât o singură dată.

— *Cât timp te-au ascuns? Și care era miza, cât era de periculos pentru ei?*

— Se puneau în pericol de moarte. Femeia, tanti Lukács, era fantastică, cu totul excepțională, o apariție ieșită din comun. Era micuță, fragilă, căruntă, cu baticul negru pe cap, o țărancă gârbovită. Avea o personalitate captivantă. Fantastic de inteligentă, cu mintea brici, nemaipomenit de modestă, dar unde apărea, acolo era stăpână. Prezența ei te vrăjea. Nimeni nu se putea sustrage de sub influența personalității sale incredibil de puternice. Toate privirile erau îndreptate spre ea. Era o flacără vie. Așa trebuie să fi fost un profet. Pe toți îi captiva, îi vrăjea pe toți cu vorbele ei.

Provenea din comuna Apa, de unde era și principele Apafi*. Și se mândrea cu asta. Femeia, pe numele de fată Mária Kiskató, a strâns toată familia, cu tot cu argat, și la lumina unei lumânări au trebuit toți să jure că nu mă vor da în vileag, indiferent ce se întâmplă cu ei. Era extraordinar de periculos. Să ascunzi un evreu comunist aflat în urmărire...

— *Când și cât te-ai ascuns la ei?*

— În 1940 și am stat cam o lună. Mai târziu, imediat după război, am mai fost încă o dată pe la ei, dar după asta nu m-am mai dus la Satu Mare.

— *Cum te-au prins?*

— Din propria mea prostie. Nu mai suportam să stau la ei. Îmi făcuseră ascunzătoare pe unul dintre pământurile lor, în afara orașului, într-o căpiță mare de fân. O umpluseră cu pături, prin firele de paie se strecura un strop de lumină, era foarte plăcut. Micuța Lukács îmi aducea în fiecare dimineață lapte proaspăt, una-alta. În timpul zilei stăteam afară îmbrăcat în haine țărănești și mă făceam că lucrez ceva. Numai că într-o noapte m-au descoperit câinii vagabonzi. La început doar unul sau doi au lătrat, apoi, în zilele următoare, au devenit din ce în ce mai mulți, lătrau din ce în ce mai tare, urlau și își arătau amenințător colții. Îmi era groaznic de frică de fălcile lor scrâșnitoare, dar mă temeam probabil mai tare că cineva va remarca lătrăturile acelea neobișnuite. Am plecat, așadar, de la ei și m-am dus la Cluj. Am mai vorbit despre asta. M-au prins, m-au închis, au urmat al Doilea Arbitraj de la Viena, interogatoriul, Garany, colonia de muncă forțată. Apoi ocupația germană, legile împotriva evreilor, deportarea.

* Mihai Apafi, nobil maghiar, principe al Transilvaniei între 1661 și 1690 (n.tr.).

— *Tu erai deja în închisoare atunci.*

— În închisoare, iar părinții mei credeau că acolo sunt în siguranță. Se bazau pe faptul că Ungaria ținea la statutul său de stat de drept. Până la un punct am și fost în siguranță, până când nemții au descoperit că în închisori zac o grămadă de evrei. Scăpau de deportare pe motiv că sunt condamnați legal și trebuie să-și ispășească pedepsele. Atunci a venit și rândul nostru. Pe 6 iunie 1944, la primele ore ale dimineții, ne-au urcat și pe noi în vagoane.[1] Trenul a pornit, se hurduca ușor, noi ne uitam unii la alții amuțiți. Liniște desăvârșită. Nimeni nu face nici o observație, nimeni nu face nici o presupunere despre locul unde ne duc, dar din toți emana o teamă inexprimabilă. Dintr-odată trenul se oprește, încep să facă manevre, pornește hurducându-se în direcția opusă, în final se oprește din nou în stația de la Cluj. Se deschid din nou ușile, ne gonesc afară din vagoane. Jandarmii sunt nervoși, de o brutalitate fără margini. Alinierea, mișcă, repede, repede – curg în valuri loviturile de pat de pușcă, mișcă, înainte, la închisoare! Am crezut că începe așa-numita „plimbare".

— *Vă băteau în timp ce alergați?*

— Așa ceva. Îi aleargă pe oameni cu tot bagajul, mergi, mergi, unii nu rezistă, se împiedică, pe aceia îi împușcă pentru tentativă de evadare. Dar nu. Pe drum, de undeva, nu știu de unde, deodată a început să se zvonească, în șoaptă numai, din om în om: „Au debarcat!" Da, 6 iunie 1944, D-day, H-hour. Noi am început încet să fredonăm: *It's a long way to Tipperary...* Mai târziu am aflat ce s-a întâmplat. Directorul închisorii era maior în armata husarilor, baronul

1. *Cf.* Imre Tóth, *Zsidónak lenni Auschwitz után* (*A fi evreu după Auschwitz*, n.tr.), PONT Kiadó Kft., Budapesta, 2001.

Lamoral Braunecker, un aristocrat maghiar în *delirium tremens.* Îți dai seama ce înseamnă pentru un om cu un astfel de nume și rang să ajungă directorul unei închisori de provincie. Era un personaj jalnic și comic în același timp. Acum se speriase. Sigur, presupun că era mai atras de englezi, nu era nazist, și nici nu făcea parte din Partidul Crucilor cu Săgeți. Vocifera, bineînțeles: „evreu, evreu", dar nu era nimic serios. Exista însă un ofițer de stat-major în cartierul general pe nume Hugó Homonnay, un antinazist înverșunat, condamnat, din câte știu, în procesul Rajk[1]. În noaptea

1. Dr. Hugó Homonnay a decedat în toamna anului 2001 la Budapesta. L-am cunoscut cu puțin timp înainte să moară și l-am întrebat despre împrejurările în care s-au petrecut evenimentele menționate aici. În baza a ceea ce mi-a spus el, cele scrise se referă la o altă persoană. Dr. Homonnay nu a avut știință de cele întâmplate în ziua debarcării, nu a avut nici un rol. În 1944 era într-adevăr ofițer de stat-major în corpul 9 al armatei, împreună cu Lajos Dálnoki Veress, fiind mutat apoi într-un corp militar progerman la Cluj. Aici a fost cazat în casa avocatului dr. Béla Weiss, cu care ulterior s-a și împrietenit. Datorită faptului că deținea o medalie de aur pentru vitejie, gazda lui era scutită, împreună cu întreaga familie, de aplicarea legilor antievreiești. În pofida acestui lucru, jandarmeria i-a deportat, și anume chiar de sărbătoarea Corpus Christi (Trupul lui Cristos). După cum mi-a spus, Hommonay și-a pus uniforma și s-a dus după ei la gară, apoi a anunțat poliția. Astfel, Béla Weiss, soția și fetița lui au fost scoși din tren la Satu Mare. În septembrie Homonnay a intrat în ilegalitate. După eliberare a fost o perioadă ziarist la ziarul *Valóság* al lui Edgár Balogh, apoi a fost numit șeful statului-major al corpului militar nou-creat Belá Miklós. S-a retras la timp din armată, a terminat facultatea de studii economice, apoi și-a dat doctoratul. În perioada 1951–1953 a fost închis la Kistarcsa, în 1956 a fost reabilitat, a lucrat apoi ca economist, și mai târziu ca specialist în calculatoare. A fost președintele fondator al Asociației János Neumann.

aceea asculta un post de radio englezesc și i-a telefonat imediat directorului închisorii anunțându-l că englezii au debarcat[1] și ordonându-i să aducă imediat înapoi evreii, altfel îl vor judeca drept criminal de război. El, sau directorul închisorii, a trimis la tren un curier cu motocicleta, în afacerea asta a jucat un rol și Gáspár Tamás. Eram deja în vagoane, trenul mergea, dar eram cu siguranță încă în subordinea lui, fiindcă a dat ordin să se aducă evreii înapoi, și asta au și făcut.

— *Ai fost rănit în închisoare. Cum s-a întâmplat acest accident?*

— S-a întâmplat exact la o lună după asta, și anume, un condamnat civil evreu, un personaj sinistru, pe care-l uram cu toții, a răsturnat un uriaș bloc de beton peste mine.

— *Cum adică?*

— Nu cunosc substratul poveștii, dar sigur l-au pus să o facă. Tipul era ultimul gunoi, cu o figură de proxenet, un găinar mărunt căruia i se spunea în închisoare „hoț de mâncare". Era acolo un tip excepțional de manierat, splendid, acest Laci Dajcs, înalt, un blond frumos, cu ochi albaștri, un băiat cu privirea blândă, arăta ca un mielușel abia născut. Era un om îngrozitor. Ne temeam de el, pentru că era informator. Eu nu mă feream să-i arăt că știu, așa că aveam cu el o relație cât se poate de proastă. Dacă intra câteodată în celula noastră, începeam să zbier: „Ieși afară, gunoiule, sau

1. Debarcarea din 6 iunie 1944 a început la ora 6.30 (conform orei continentale). Bombardarea fortificațiilor din Normandia de către forțele aliate a început în zori, la ora 3.00. BBC-ul a dat primul comunicat de presă despre debarcare dimineață la ora 9.30. *Jurnalul* Annei Frank face însă referire la anunțul postului britanic de la ora 8.00. Astfel, șeful de stat-major amintit nu putea să anunțe începerea debarcării decât cel mai devreme spre dimineață. Nu se știe cum vestea debarcării a devenit cunoscută printre deținuți în aceeași zi.

te scot prin vizor." El se putea duce în oraș să muncească. Ajunsese în biroul unei asociații sau al unei mici bănci de economii, ținut de două doamne mai în vârstă. Îmi imaginez cum îl alintau. El se prezenta drept descendentul unei familii de buni creștini care a ajuns în închisoare dintr-o groaznică neînțelegere. A reușit, nu știu cum, să fure din casierie 2 000 de pengő. Era o sumă foarte mare pe vremea aceea. S-a și aflat imediat, iar din pricina lui au pedepsit toată închisoarea. El personal a primit trei sau patru zile de „film", așa se numea carcera.

Într-o zi, unul dintre cei mai sălbatici paznici, gardianul-șef, îmi spune să împing un bloc de beton de mărimea unui dulap de haine, care nu putea fi mișcat. Era undeva o piedică. Gardianul-șef îmi cere să mă ghemuiesc să văd ce-l împiedică să se miște. M-am ghemuit și am controlat talpa blocului de beton. Acolo era și băiatul ăsta, iar la semnul gardianului-șef – așa cum a declarat mai târziu – a luat o bară mare de fier să miște blocul de beton. El, vezi Doamne, a vrut doar să mă ajute, și așa m-a ajutat, încât a răsturnat blocul de beton peste mine. Capul nu mi-a fost strivit sub el, doar partea inferioară a corpului. Brusc, un urlet venit de departe îmi lovește timpanul, ca și cum undeva sacrificau porcul. Era urletul meu. Într-o clipă au fost acolo toți prietenii mei. Móricz Adler, un fiu de muncitor foarte puternic, un Hercule, și încă doi au ridicat într-o clipă practic blocul de beton de pe mine. Dr. Miki Balkányi, un alt prieten de-al meu, medic, s-a ghemuit lângă mine și mi-a verificat pulsul. Am simțit cum ceva fierbinte se revarsă și-mi învăluie trupul. Am văzut că picioarele îmi erau cumva depărtate, într-o poziție nu foarte naturală. Cred că în viața mea n-am avut capul mai limpede ca atunci. Știam exact ce se întâmplă.

Pielea de pe picioare mi-a devenit insensibilă și eram sigur că mi se rupsese coloana. Am fost invadat de o uriașă luciditate și calm. Nu aveam nici o îndoială. Treaba era limpede. M-a cuprins un fel de curiozitate călduță și neutră, așteptam să pot vedea cu ochii mei cum se produce răsucirea de pe o parte pe cealaltă.

— *Crezi că au făcut asta cu bună știință?*

— Dacă nu a fost stabilită dinainte, a fost o bună ocazie pentru mușamalizarea intenției. Mai degrabă ocazia de moment a născut intenția, ca o întâmplare. Eram într-o relație foarte proastă cu personalul de la pază. Mă puneau la cele mai grele munci, și asta fusese prima zi în care gardianul-șef mi-a spus: „Uite, îți dau ceva ușor de făcut." Și apoi ăsta a fost sfârșitul.

— *Ai avut hemoragii interne?*

— Am avut fracturi. Partea inferioară a corpului, bazinul și celelalte oase au fost făcute praf. Am avut și hemoragii interne. A doua zi mi s-a umflat abdomenul, arăta ca burta unei femei înainte să nască și era vânăt ca pruna.

— *Te-au operat?*

— Numai după război, m-a operat marele maestru al breslei, fantasticul profesor Klimkó, la clinica de chirurgie de la Cluj. După ce am fost rănit m-au transportat la spitalul militar, dar acolo nu m-au operat. Am fost accidentat pe 6 iulie 1944, la o lună după ce mă aduseseră înapoi din vagon. La spitalul militar am ajuns în salonul cu răniți grav. Mi-au pus la capul patului un paznic înarmat, cu glonțul pe țeavă, un infanterist de 18 ani, care se înrolase voluntar încă dinainte să-i vină vremea. Îi era îngrozitor de frică să nu i se declanșeze pușca, dar, mai ales, îi era frică de mine, un comunist condamnat la șase ani. Credea că toți comuniștii sunt mâncători de oameni, îi era frică de pușca încărcată, îi era frică de responsabilitate. Era un nenorocit de țărănuș,

un analfabet. Tremura, se văita cu voce tare, plângea, se văicărea de frică. Bazinul mi-era fracturat în șase locuri, complet distrus, dar nu i-a trecut prin cap că n-am cum să fug. Îi era, pur și simplu, frică de tot. L-au speriat că sunt un condamnat comunist, evreu etc. „Răspunzi pentru el! Nu-l scapi din ochi, nu te miști de lângă el nici o clipă!" – a zbierat la el în salon comandantul militar al spitalului. Când suna alarma antiaeriană, toată lumea dispărea în pivniță, eu nu mă puteam mișca. Copilul ăsta nefericit începea să se zbată isteric, să plângă, să hohotească, sărea de colo-colo ca o maimuță, când la ușă, când înapoi, implora cu voce tare să mă ducă și pe mine la adăpost, dar în câteva secunde toată lumea dispărea. Din pricina asta paznicul meu se speria și mai tare, îi era frică să rămână acolo, îi era frică și că-l execută în cap dacă mă lasă acolo. Cu siguranță că-l amenințaseră.

În rest, infirmierele s-au purtat toate foarte frumos cu mine. Mai ales infirmiera de noapte, o namilă de femeie, mai în vârstă, cu gura mare, dar foarte cumsecade. Mă trata ca pe propriul ei fiu. Se așeza pe marginea patului meu și mă îmbărbăta: „O să vezi, tu o să rămâi în viață. Ascultă-mă pe mine, eu am petrecut o viață în spitalele militare, știu ce vorbesc. Ți-am văzut fața când te-au adus pe targă. Te-am privit doar o clipă și mi-am spus: copilul ăsta o să trăiască. Pentru că se vedea pe tine că vrei să trăiești." A arătat apoi în spatele ei spre patul vecin. Acolo zăcea Dragan, un băiat român, ceva mai în vârstă decât mine, era caporal și-l aduseseră de pe front cu aceeași rană ca a mea. Pe el îl lovise un camion militar. „Vezi?" mi-a șoptit. „Dragan ăsta nu vrea să trăiască." A avut dreptate. Eu vorbeam românește cu Dragan, ceilalți nu înțelegeau. Dădea dovadă de o înțelepciune năucitoare, de un calm profund. A venit la el o dată soția lui, o țărăncuță româncă foarte drăguță, zâmbitoare. N-a mai apărut

apoi niciodată. Dragan nu s-a plâns deloc, nu i-a făcut nici un fel de reproș. „Are dreptate", zicea, „de ce să vină? La un infirm?" Spunea cu foarte mult calm: „Eu nu mai vreau să trăiesc. Eu sunt un țăran. La ce bun să trăiesc o viață la pat, cu gura deschisă, să mă îndoape cineva? N-am nevoie de așa ceva." Încercam să-l consolez, și-l admiram foarte tare. Mi-a dat însă și un fel de putere: eu nu sunt țăran, mi-am spus, ceea ce știu eu să fac, pot face la fel de bine și din scaunul cu rotile.

Asta era atunci pentru mine perspectiva optimă. Războiul era deja pe sfârșite. Știau că acolo, în salon, zace un evreu comunist, unele infirmiere se uitau pe furiș la mine, erau curioase, cum o fi arătând un astfel de evreu comunist, pe care ele îl văzuseră doar în afișele naziste, cu barbă de țap, cu un cuțit însângerat între dinții galbeni, care strânge în ghearele sângerânde și violează o fecioară ariană. Datorită infirmierelor primeam aceeași mâncare ca ofițerii răniți grav pe front, în linia întâi. Într-o bună zi, acest lucru a fost descoperit de infirmiera-șefă, și a încetat. Era o domnișoară bătrână acrită, galbenă ca ceara, cu un permanent zâmbet cucernic pe față, dar cu o răutate profundă în suflet. Nu m-a prea deranjat, oricum nu puteam mânca. Dar infirmierele s-au purtat toate foarte frumos cu mine. Aș putea să spun că practic m-au răsfățat. Directorul spitalului era un colonel pe nume Ábrahám, un cunoscut membru al Partidului Crucilor cu Săgeți. Intra cu mănușile în cameră și cu o figură din aia superioară. Sigur, ca director medic primar m-a întrebat și pe mine: „Cum vă simțiți?", graseia distins, dar își întorcea apoi capul și mergea mai departe.

— *Etica medicală era, se pare, mai puternică decât credința în partid.*

— Da. Curios, exact asta mi-am spus și eu atunci în sinea mea. Ce-i drept, aceștia nu erau totuși medici nemți. M-a întrebat totuși cum mă simt pentru că eram în salonul lui, pentru că, nu-i așa, e ceea ce se cade să facă un maghiar care e domn. Într-o zi, când m-a întrebat „Cum sunteți?", i-am arătat că picioarele mele stăteau într-o poziție ciudată, nenaturală, erau foarte verzi și nu le simțeam. Atunci a spus numai atât: „Bucurrrați-vă dacă scăpați", sau ceva de genul ăsta. Dar s-a văzut totuși că ar fi fost neplăcut pentru el, ca director de spital, ca medic... totuși, eram un rănit zdrobit, infirm...

— *Era un spital militar?*

— Da, era un spital militar, dar mă aflam acolo ca deținut, sub pază.

— *Cât de departe era atunci frontul?*

— Nu știu.

— *Asta s-a întâmplat încă înainte ca românii să schimbe tabăra?*

— Da, după 6 iulie 1944. Românii au întors armele pe 23 august: regele Mihai și-a venit în fire și l-a arestat pe Antonescu.

— *Urmai un tratament?*

— Nu pot să le reproșez nimic, nu aveau de nici unele.

— *Mi-ai povestit că era acolo un medic cumsecade.*

— Da. În a patra zi după ce am ajuns acolo, m-au dus să fac radiografie. Încă un calvar. În cameră erau doi răniți care se purtau deosebit de frumos cu mine. Unul dintre ei era un soldat român, un țăran mai în vârstă, care avea ulcere la picioare. Mi-a și propus să mă ajute să evadez și să mă ducă la el acasă. Celălalt era un sergent țigan care s-a purtat cu mine cu o fantastică bunătate și sensibilitate. Nu eram de fapt izolat, dar numai lor le păsa de mine. La acest sergent țigan se simțea un fel de atitudine distinsă de om jignit.

Avea o înfățișare tipic țigănească, era un om tăcut și avea ceva ce am observat des la țigani: o atitudine distinsă, extrem de modestă, dar conștientă, calmă și naturală, ușor ofensată. La țigani există aceleași contraste ca la evrei: pe de-o parte, tipul de țigan răzbătător și, în același timp, cel cu o ținută foarte distinsă, aleasă, conștientă, ofensată. Aceeași dualitate, aceeași atitudine a minorității persecutate. Mi-a scris, apoi, după ce a ieșit din spital, câteva cărți poștale.

Zăceam gol pe patul de spital. Când trebuiau să mă ridice din pat, era groaznic. Patul trebuia tras în mijlocul încăperii și chemau șase soldați să întindă cearșaful sub mine. Când își treceau mâinile pe sub mine și mă ridicau să mă pună pe targă, era o manevră cumplită. Bazinul mi se putea închide ca o carte, iar din mine izbucnea un urlet ca atunci când se sacrifică porcul. Era insuportabil să auzi așa ceva. Ceilalți își astupau urechile. Sergentul țigan însă, cu o sensibilitate incredibilă, îmi spunea: „Am eu grijă de dumneata, Imre, nu-ți fie frică, n-o să doară." Își strecura mâinile pe sub șoldurile mele și, cu un simț fantastic, ținea oasele în loc. M-au dus deci să fac radiografie. Au pus targa pe jos. Tremuram acolo, mi-era frig, eram gol, acoperit cu două pături militare.

Pe radiolog îl chema dr. Lakatos. Era căpitan, purta un halat alb. Era un bărbat foarte arătos, cu ochi mari, negri, foarte severi, un cap remarcabil, un oval perfect, de culoarea bronzului, complet chel. Capul unui senator roman, îl am și acum în fața ochilor. Și, în timp ce coboară aparatul spre mine, i se adresează asistentei. Era o tânără minioną, frumușică, zâmbitoare, cu ochi albaștri, blondă, mereu zburda pe acolo prin salon. Nu era antisemită, venea mereu curioasă la mine, se interesa foarte amabil de starea mea. Doctorul Lakatos îi pune întrebarea de rutină: „Când a fost internat

bolnavul, soră?" Ea răspunde că în urmă cu patru zile. Parcă îl văd cum răsucește aparatul în poziție orizontală. Se oprește pentru un moment, încremenit, cu ochii mari, se îndreaptă și spune: „Și de-abia acum l-ați adus la radiografie?" Sora se ridică pe vârfuri și îi șoptește ceva la ureche, ce anume, nu cred că trebuie să spun. Văd că Lakatos se face roșu ca racul și începe să zbiere din rărunchi: „Soră, cum îți permiți să-mi faci confidențe? Dumneata ai depus jurământul, sau eu? Dumneata să nu-mi dai mie sfaturi, și află că pentru mine aici sunt doar bolnavi!" Și apoi adaugă: „Iar acum dispari, du-te-n pizda mă-tii!" Cu cuvintele astea. Era un domn foarte distins, ales, am fost foarte uimit să aud un astfel de cuvânt ieșind din gura lui. „Și să nu te mai văd niciodată aici, în secția de radiologie!" S-a aplecat apoi deasupra târgii, m-a mângâiat pe cap și, cu o voce foarte calmă, mi-a spus: „Nu te teme, fiule dragă, am eu grijă de tine. N-o să pățești nimic!" Mda... (*pauză lungă*), doctorul Lakatos depusese jurământul: „*nil nocere*". Și în același timp superiorul lui, directorul, doctorul Ábrahám, era membru al Partidului Crucilor cu Săgeți! Dar nu i-a făcut nimic, cu toate că sigur a aflat toată întâmplarea, fiindcă doctorul Lakatos urlase ca un șacal. N-a pățit nimic din cauza asta, dimpotrivă, s-a creat în jurul lui o atmosferă de frică împietrită și admirație pentru că a avut curajul să se opună. Existau astfel de gesturi tipic maghiare. Un medic român n-ar fi făcut așa ceva. Cu siguranță că și acela m-ar fi ajutat, poate chiar mai eficient, dar mai diplomat, nu așa deschis. De atunci, sora aceea m-a privit tot timpul cu teamă, dacă intra în salon, nu îndrăznea să se uite la mine decât cu coada ochiului, dar nu mi-a făcut din cauza asta nici un rău, nu m-a deranjat cu nimic. Nu mă ura, am observat că nu era supărată. Nu știu dacă-i era rușine, dar se vedea pe ea că știe că mă aflu sub aripa protectoare a

acelui medic. Acolo și eram, nu din punct de vedere administrativ, ci din punct de vedere moral.

— *Când a ajuns frontul la Cluj?*

— În octombrie.

— *Și pe voi v-au lăsat acolo?*

— Nu. Spitalul a fost mutat. Conducerea militară a spitalului a decis mutarea mea, dar m-au lăsat apoi acolo ca rănit care nu poate fi mișcat. Sunt convins că asta s-a întâmplat datorită intervenției celor doi medici curanți ai salonului. Sunt sigur că au încercat să mă ajute cumva. Când veneau în salon, nu mă făceau niciodată jidan, dar îmi vorbeau întotdeauna răstindu-se grosolan și umilitor. Am avut însă cumva impresia că se prefac doar, pentru că m-au tratat foarte serios și conștiincios, veneau să mă vadă de două ori pe zi, mă examinau, se consultau și, din puținele medicamente pe care le avea spitalul, nu mi-au refuzat nimic.

— *Ai fost apoi operat?*

— Nu. Nici măcar în ghips nu m-au pus. Nici nu se putea. Era suficient ca măcar de două ori pe zi să-mi pună o sondă, pentru că nu-mi funcționa organismul. Nu ieșea din mine nimic.

— *S-a sudat de la sine?*

— S-a sudat. Acetabulul, acel os al bazinului în care se articulează capul femurului, era spart, osul iliac era fracturat, pubisul era zdrobit, sacrumul era și el fracturat. Nu știu în cât la sută dintre cazuri, mușchii coapselor aduc osul iliac în această cavitate. Este o leziune destul de des întâlnită la schiori. La mine oasele bazinului au rămas la locul lor în linii mari, au fost doar mici deplasări. Mare noroc am avut!

— *Mai cunoști vreun om din Satu Mare pe care să-l fi ascuns și care a scăpat astfel de deportare?*

— Nu știu pe nimeni.

— *Tu ai fost singurul?*

— Nu știu. Dar probabil că numărul celor ascunși – dacă au mai fost – trebuie să fi fost foarte mic. La Satu Mare exista o uriașă comunitate evreiască, pe care au exterminat-o complet.[1] Cei care au ajutat și au făcut un bine erau într-o minoritate infimă. Dar chiar și așa, pentru mine această minoritate contează. Pentru că la început atitudinea normală era bucuria batjocoritoare de răul evreilor, exproprierea averilor lor; iar mai târziu, denunțul. Căci valabilitatea normalității e generală ca forța gravitațională. Faptul că opera bunului Dumnezeu nu e perfectă este un adevăr banal. Deschide doar fereastra și aruncă o privire asupra lumii pe care a creat-o. Dar că nici opera lui *kakos demiurgos*, a Dumnezeului ticălos, nu e perfectă, asta este într-adevăr surprinzător, asta nu e banal. E practic de necrezut că, din când în când, se poticnește până și mașinăria cosmică a Ticăloșiei. Iar acest defect nu este o greșeală de interpretare statistică, ci manifestarea unei mari așa-zise legi. Și anume a acelei legi care spune că demnitatea umană nu poate fi complet lichidată de pe fața pământului. În 1941, de exemplu, colonia noastră de muncă forțată a fost mutată temporar la Baia Mare. Într-o zi am fost detașați să facem nu știu ce muncă. Colonia a străbătut toată strada principală a orașului. Cu lopeți, târnăcoape pe umeri, încadrați de o parte și de alta a drumului de baionete. Strada era o mare de noroi, formația noastră înainta cu greu, fleșcăind. „Formația noastră", adică o grămadă de oameni sălbăticiți, înfășurați în zdrențe, grețos de murdari. Pe trotuar

1. Istoria comunității evreiești din Satu Mare; *cf.* postfața volumului.

se opresc trecătorii, spectatorii. Unii privesc marșul serioși, indignați sau îngroziți, foarte mulți râd în hohote, arătându-ne batjocoritor cu degetul: „Evreii, evreii!", alții instigă zgomotos: „În fața plutonului de execuție cu ei! În fața plutonului de execuție!" În mijlocul publicului, ieșind din mulțime, stă îmbrăcat într-un pardesiu gri, cu pălărie gri, un domn mândru, drept, cu un cap mai înalt decât ceilalți. Se poate observa cu ochiul liber că e o persoană importantă, un reprezentant de rang înalt al oficiului de taxe și impozite, poate. Poartă lornion. Asta-i neobișnuit. Ne privește foarte sever și pătrunzător. Privirea îi este împietrită ca a unei măști. Pe braț are un coș împletit de răchită, plin până la refuz cu mere roșii, minunate. Le duce probabil acasă de la livadă. Și asta îți sare în ochi. Nu e un spectacol cotidian: un domn distins cu un coș de piață pe braț. Dintr-odată, începe să se miște, coboară de pe trotuar. Gardienii îl privesc, el face un gest să-l lase în pace, autoritatea lui nu acceptă nici un fel de intervenție. Parcă ar vrea să ajungă pe partea cealaltă a străzii, intră între cele două șiruri ale formației și traversează grăbit pe partea cealaltă. Între timp împarte merele celor aflați în preajma lui. Până să ajungă pe partea cealaltă a străzii, coșul e gol, iar pantalonii îi sunt plini de noroi până la genunchi. Cine era omul ăsta? Nu știa nimeni. Așa cum a apărut, așa a și dispărut: fără urmă. Excepție, minoritate infimă, abatere statistică – mărturii ale faptului că există întotdeauna un om care spune nu rușinii. Există întotdeauna cinci oameni adevărați datorită cărora Dumnezeu nu va nimici omenirea.

Singura țară stabilă: Testamentul

— *Cunoști evrei care s-au opus?*

— Îi știu pe unii care au scăpat într-un fel sau altul, și pe mai mulți care au luat parte la mișcarea de rezistență, ici și colo. Aceasta a fost, firește, în întregime rezistență comunistă.

— *La voi altă rezistență evreiască nu a existat?*

— Sora mea a fost singura de care știu. Sora mea a fost foarte curajoasă, ți-am mai spus asta, ea era singura care avea astfel de idei, că ar trebui să se organizeze un fel de rezistență. Dar în tradiția evreiască nu există așa ceva. În Israel nu reușesc să înțeleagă cum au putut atâția oameni să se ducă la moarte fără să se opună, ca „vitele la tăiere". Ei nu înțeleg că evreii sunt diferiți de orice alt popor. „Piramida cu vârful în jos", căci se știe, „fiecare popor are o piramidă socială sănătoasă, la bază agricultorii și muncitorii, la vârf intelectualii; la evrei, dimpotrivă, piramida stă cu capul în jos", aceasta este o placă sionistă caraghioasă. Și aceea că „evreii sunt singurul popor care n-are o țară". Prostii! Cum să compari evreii cu maghiarii, danezii sau americanii? Evreii au fost cei care au avut singura țară stabilă: *Testamentul.* Nu numai că putea fi purtat în buzunar, dar era o cetate atât de puternică, încât nici un popor nu a avut o patrie mai concretă. Ce înseamnă în comparație cu asta o patrie geografică, pe care o împart în bucăți, o vând, o trădează, o ocupă, o părăsesc? Nimic nu este în realitate comparabil cu această patrie stabilă, și asta considerau sioniștii ca fiind nesănătos! Dar unde este scris în marea carte că în istorie toate popoarele trebuie să fie la fel? Firește că piramida evreilor stă în vârf. Evreii nu sunt un popor la fel ca românii, danezii, suedezii sau francezii. Pentru ei teoria piramidei nu se aplică. Evreii sunt o categorie aparte în istoria omenirii, sunt *hapax*

legomenon-ul istoriei, sunt unici. Nu există o bază de comparație. Oamenii nu sunt în stare să înțeleagă că evreimea a supraviețuit timp de două mii de ani pentru că a fost nevoie de ea. Și pentru că exista o anumită tradiție formată, un mod evreiesc de apărare, care s-a dovedit foarte eficient. Evreii n-au supraviețuit pentru că credeau în Dumnezeul lor. Nici nu prea credeau în el. Credeau cu mult mai puțin în el decât creștinii. Nu de asta au supraviețuit. Au existat forțe materiale care i-au salvat pe evrei. Una dintre ele a fost aceea că ei formau țesutul conjunctiv al omenirii. Asigurau, într-un fel, unitatea omenirii, erau mediatori între taberele ostile, între islam și creștinism, între greci și barbari, între Roma și barbari. Ceea ce, cu siguranță, nu este un lucru simplu, și pentru asta trebuie să ai un geniu propriu. Este necesară bivalența, să fii acasă în orice mediu, să vorbești ambele limbi; și ce este cel mai greu: să le *înțelegi* pe amândouă. Și dacă vrei să știi, inclusiv în Ardeal foarte mulți evrei și-au asumat acest rol deopotrivă antipatic pentru români și pentru maghiari.

Știi, inițial fiecare popor a fost ceva diferit față de ceea ce a devenit: italienii au fost romani, etrusci și goți, nemții – germani, francezii – gali și franci germanici, englezii – celți, saxoni și normanzi. Este de prost gust să spui asta, pentru că sună a interpretare snoabă a istoriei, dar acesta a fost actul fatal al lui Hitler: a exterminat singura fosilă vie a istoriei europene, care, în același timp, a evoluat permanent împreună cu epoca. Evreii au fost deci întotdeauna contemporani, nu rămâneau în urmă în raport cu epoca lor; a fost, totodată, singura comunitate umană care și-a păstrat identitatea, a rămas ea însăși. Nu popor, nu rasă, nu națiune, nu clasă. Comunitatea evreiască a trăit mai multe mii de ani în Salonic, Mallorca, Roma, fiind una și aceeași comunitate. Ei sunt intermediarii continuității dintre vechea Romă și Europa pre-

zentului, singurul grup de oameni care și-a menținut, în mijlocul marilor transformări istorice, eul propriu. De aceea i-au sprijinit și protejat marii oameni de stat care au fost adepții deschiderii și ai universalității. A fost pur și simplu nevoie de ei. De aceea Cezar și Alexandru cel Mare, Harun al-Rașid, Carol cel Mare, împăratul Frederic II de Hohenstaufen, Cromwell, Iosif II și Napolean au fost toți în „solda evreilor". Mai mult, Biserica Catolică, ca instituție, în pofida atitudinii sale antievreiești, a împiedicat întotdeauna exterminarea fizică a evreilor. Într-un fel, toți i-au folosit pe evrei, pentru că nu puteau să se lipsească de ei, ca punte, ca legătură, ca mediatori. Provincialismul, naționalismul, mentalitatea izolaționistă și egocentrismul au fost factorii care au alimentat atitudinea ostilă față de evrei; ceea ce a asigurat însă supraviețuirea evreilor a fost mișcarea către unitate a omenirii.

Aceasta a fost una dintre forțele materiale care i-au salvat pe evrei de la pieire. Pe de altă parte, ceea ce i-a protejat pe evrei a fost faptul că au avut o tactică pusă la punct, care funcționa fantastic de bine: numai fără violență! Violența împotriva violenței nu naște altceva decât o nouă violență și, în final, ar fi provocat exterminarea noastră completă. Evreii au supraviețuit pentru că au avut o tradiție profundă, un mod de apărare propriu, care s-a dovedit eficient timp de două mii de ani. Nu este nevoie de violență, ci trebuie vorbit cu cardinalul, pentru că el este un creștin adevărat, sau trebuie vorbit cu groful, pentru că el este aristocrat, sau pentru că este sensibil la bani. „Dă-i bani, discută cu el, pentru că este un creștin adevărat sau un domn adevărat!"

Astfel a fost întotdeauna cumva posibil ca pogromul să fie oprit. Desigur, sunt și pierderi, e o consecință firească, dar cu ajutorul psihologiei, al relațiilor umane, al banilor

sau al puterii de convingere problema se rezolvă într-un fel. Dar nu cu forța, ea nu duce nicăieri! Acesta a fost principiul strategic eficient de-a lungul sutelor de ani. Și n-a fost numai un plan strategic, ci în primul rând o exigență etică. Comunitatea evreiască nu cunoștea violența, bătăile dintre bărbați. Evreii nu-și loveau nevestele. Violența, forța fizică ocupau ultimele locuri pe scara valorilor. De aceea evreii nu se pricepeau deloc la asta. De unde să știe evreii cum trebuie mânuită o armă sau cum să se bată, cum să folosească o sabie, cum funcționează o bombă sau un briceag – adică toate acele lucruri pe care irlandezii, albanezii, afganii sau bascii le știau foarte bine. Din tradiția evreiască, bătaia, violența lipsesc cu desăvârșire. Disprețuiau profund vânătoarea și erau îngroziți de ea. Einstein povestește undeva că la începutul anilor '20 a fost reprezentantul Germaniei în Comisia pentru dezarmare de la Geneva și a fost primit de Walther Rathenau, ministrul german de externe, care era printre altele evreu, la o consfătuire. După o vreme, Rathenau se uită nervos la ceas, se ridică și spune: „Iertați-mă, dar trebuie să plec urgent, am fost invitat la o vânătoare." Văzând privirea mută de uimire a lui Einstein, răspunde: „Lieber Herr Einstein, să știți că dacă un evreu spune că merge de plăcere la vânătoare atunci minte." Nu aveau nici o experiență în domeniu. Iar această experiență nu se poate obține de la o zi la alta, este cât de cât nevoie de o tradiție populară. Și la Varșovia, răscoala din ghetou a fost făcută de 260 de oameni cu totul. Iar asta doar după ce-i deportaseră deja aproape pe toți.

Erau îngroziți de violență. Numai fără violență! – asta se spunea peste tot, inclusiv în ghetouri. La începutul anilor '30, când și Garda de Fier începuse să organizeze la Satu Mare bătaia în plină stradă a evreilor, tata, revoltat, a spus că-și cumpără un boxer, că nu se lasă numit jidan și bătut de

adunătura asta. Mama și mătușa mea i-au sărit la gât văicărindu-se și l-au implorat plângând: „Vai, numai asta nu, numai asta nu! Numai fără nici un fel de violență, altfel n-o să fie decât mai rău!" De aceea consider că este nedrept să se spună despre evreii europeni că „s-au lăsat duși ca vitele la tăiere". Pentru evrei tactica aceasta pacifistă a funcționat foarte bine. Și apare apoi un geniu, ca Hitler, care spune: „Vă iau banii și vă și omor"? Tactica evreiască s-a bazat pe faptul că și ăștia sunt oameni, și cu ăștia se poate vorbi, pot fi convinși cu bani sau cu „Iubește-ți aproapele ca pe tine însuți!" sau cu „Tu ești un domn, domnii nu fac așa ceva". Ei n-au știut că există o astfel de categorie incoruptibilă care-ți ia banii și te și omoară. Ăștia nu pot fi convinși nici cu sentimente creștinești, nici profitând de setea lor de bani. Îți spun direct: te jefuiesc și te omor!

— *Cu alte cuvinte, tu ești un evreu atipic, pentru că te-ai revoltat, te-ai opus, ai bătut cu pumnul în masă.*

— Da. Eu spun în mod subiectiv că sunt maghiar, dar asta nu înseamnă nici un fel de fraternizare sau lingușire, constat doar că limba mea maternă este maghiara, cultura mea este maghiară. Nu m-am lăudat niciodată cu asta. Dar nici n-am tăgăduit-o niciodată. Am avut un bun prieten, Feri Spitzer, am fost închis împreună cu el. Fusese campion la scrimă la Cluj, provenea dintr-o familie bună de evrei. El nu era comunist. Mai târziu, când ne-am întâlnit în Israel, mi-a spus: „Frățioare, să-ți spun cum erai? Insuportabil." Asta era părerea oamenilor din jurul meu despre mine. Ceea ce pentru mine însemna că sunt agresiv și că nu mă las pentru ei însemna că sunt insuportabil. Și cu siguranță că așa a și fost. Căci ei erau împăciuitori, nu-i așa, se străduiau să evite conflictele. Eu nu eram dispus să îndur umilința, și nici sora mea. Nu eram conform tiparului. Abia mai târziu am aflat

de acțiunile de salvare organizate de grupurile sioniste. Au fost, așadar, oameni care s-au opus, dar era ceva atipic.

— *Oare strategia asta părea mai bună pentru supraviețuirea individuală?*

— Nu știu, și în fond nici nu cred așa ceva. Același lucru s-ar fi putut termina și foarte prost. Prietenii mei îmi atrăgeau mereu atenția: tu n-o să scapi doar cu o palmă-două; pe tine o să te aștepte la un moment dat o haită bine organizată la un colț de stradă. Pe atunci nu mă gândeam că asta ar fi putut să fie strategia mai bună; nu puteam, pur și simplu, să accept umilirea, nici a mea, nici a celorlalți. N-am fost în stare să mă port altfel. De fapt, n-am făcut nimic. Nu mă consider un opozant. Atunci când, după ocuparea Budapestei, sora mea a ajuns practic printre primii la Cluj, și a dat de mine, m-a îmbrățișat plângând, s-a prăbușit în brațele mele și mi-a șoptit la ureche: „Tu n-ai fost laș", m-am rușinat un pic, nu mă simțeam îndreptățit să mi se spună așa ceva.

— *Sora ta a și murit acolo, la Cluj?*

— Da. Dar asta s-a întâmplat abia în 1960. Ea a fost foarte afectată. După 1945 a făcut rost de pașaport pentru Israel. Dar n-a mai plecat până la urmă. Își adora soțul, îl aștepta să se întoarcă din lagărul de muncă forțată. Și nu s-a întors; nici el, nici părinții noștri nu s-au întors, iar sora mea nu s-a putut împăca deloc cu asta. Sigur, eu îi țineam marile mele discursuri: „Viii cu viii și morții cu morții. Căci acum trebuie să construim un nou viitor, o nouă societate, ăsta-i marele țel. Ce-a fost, a fost, iar noi mergem înainte spre primăverile înfloritoare și viitorul luminos!" Ea nu se certa cu mine. A încercat, nu a refuzat, dar nu a putut să treacă peste asta. Avea ochi foarte negri și o privire tristă. Spunea câteodată numai atât: „Ăștia sunt criminali! Ăștia sunt toți criminali sau complici de-ai lor. Nu pot trăi aici!" În 1946 a încercat să se sinucidă. A stat două săptămâni în comă.

Și-a revenit apoi, dar a rămas foarte bolnavă. A rămas cu o insuficiență cardiacă. A adoptat și un copil, a încercat orice ca să-și recapete dorința de a trăi. O vreme a locuit cu noi la București, dar era foarte tristă tot timpul. Mă privea, avea ochi mari, negri. Soția mea se și plângea că este ca un corb negru, creează în casă o atmosferă de doliu, că nu se poate trăi cu copiii în felul acesta. Sora mea mi-a spus: „Frățioare, eu am încercat totul. Nu pot trăi. Și nu vreau să trăiesc." M-am rugat de ea să nu vorbească așa. Iar într-o zi s-a prăbușit pe stradă, și aia a fost. I-au făcut autopsia. N-au găsit nimic. Am vorbit cu medicii, care mi-au explicat că sinuciderea are și o variantă psihică. Există deja o literatură de specialitate pe tema asta.

Am avut o prietenă româncă la Paris, Cristina Sturdza, s-a sinucis psihic acum câțiva ani. Ea și soțul ei, Grigori, erau singurii mei prieteni români de la Paris. A fost un caz clinic. Pur și simplu nu a vrut să trăiască. Au internat-o la clinica de boli psihice. Am vrut s-o văd, am vorbit cu medicul ei. Nu făceam parte din familie și nu m-au lăsat să intru. L-am întrebat ce va fi cu ea. Mi-a spus: „*Elle va mourir. Je ne sais pas encore quand, mais elle va mourir. Elle ne veut pas vivre.*" Adică va muri, nu se știe când, dar va muri: nu vrea să trăiască. A întrerupt legătura cu lumea. Nu voia să recunoască pe nimeni. Conform părerii medicilor, și sora mea a fost un astfel de caz: cineva se poate sinucide oprindu-și încet, încet funcționarea organismului.

— *Spuneai că a stat două săptămâni în comă.*

— Asta s-a întâmplat mai înainte, în 1946. A încercat să se sinucidă, s-a otrăvit.

— *A luat ceva?*

— Da. I-au făcut spălături stomacale, i-au curățat sângele, i-au făcut de toate. A fost două săptămâni în comă. Au salvat-o foarte greu, îmi șoptea apoi tot timpul: „Nu te

supăra pe mine, frățioare, dar eu nu vreau să trăiesc. Nu știu să trăiesc printre criminalii ăștia și complicii lor." Ea era tot ceea ce eu nu voiam să fiu. A trăit pentru părinții și bărbatul ei, care fusese un tânăr de 27-30 de ani, robust, puternic și foarte frumos. Se adorau unul pe celălalt. O pereche de vis, ideală. Bărbatul ei era oricum printre cei care aveau cele mai mari șanse de a scăpa cu viață de la Auschwitz. Dar nu, n-a scăpat. A ajuns imediat în camera de gazare.

— *Pe el nu l-au luat la muncă forțată?*

— L-au dus la început la cotul Donului, apoi l-au deportat din lagărul de muncă. Era un bărbat zdravăn, frumos. Apoi nu știu cum l-au deportat la Auschwitz și a ajuns imediat în camera de gazare. De ce oare, nu se știe. Nu știu nimic mai exact. Eu eram pe atunci în închisoare, el, pe de altă parte, se afla la vest de Dunăre. Era farmacist. Familia Esterházy i-a oferit adăpost, ca evreu, pe unul dintre domeniile lor și o slujbă de farmacist. Sora mea era o persoană fantastic de descurcăreață și foarte curajoasă. N-au deportat-o, era hotărâtă, că ea nu se lasă. A făcut rost și de acte false. Apoi tocmai acel cetățean care-i vânduse actele false s-a dus la poliție și a denunțat-o. Au arestat-o pentru falsificare de acte au și condamnat-o la câteva luni. Pe soțul ei l-au dus într-un lagăr de muncă, iar pe ea au închis-o la Kistarcsa, de unde a evadat. În timpul asediului, din nou, tot cu acte false, a fugit la Budapesta. Atunci dezordinea era totală. Sora mea era extrem de curajoasă, avea un curaj fizic fantastic, mă făcea să-mi fie foarte rușine de mine.

— *Cum a fost primită atitudinea ei de ceilalți?*

— Între noi existau mari divergențe, pentru că eu eram comunist, iar ea sionistă. Știa foarte bine limba ebraică și cunoștea Talmudul. Mă iubea enorm. Foarte descurcăreață, o nouă Mata Hari, drăguță, modestă și tăcută, foarte secre-

toasă. Avea un curaj fizic nemaiîntâlnit, la Budapesta s-a ascuns cu acte false și ascundea în patul ei încă două evreice, ea, creștină din tată în fiu (*râde*); nici un gest care s-o trădeze. Veneau la ea în vizită soldați germani. Una dintre ele, o evreică nefericită, care era ascunsă complet în structura patului, a făcut, după aceea, o criză de isterie și a numit-o pe soră-mea antisemită.

„Răzbunarea evreiască?"

— În legătură cu perioada de după 1945, se amintește des noțiunea de „răzbunare evreiască". Cunoști vreun caz în care evreii au cerut despăgubiri pentru nedreptățile comise asupra lor?

— Consider că asta este pur și simplu revoltător. Expresia „răzbunare evreiască" în sine provine din vocabularul Bisericii Catolice. Literatura teologică și bisericească a Evului Mediu este plină de ea, și istoria Bisericii o amintește. Expresia era răspândită în Ungaria și în Polonia după cel de-al Doilea Război Mondial. În Ardeal și pe întreg teritoriul României ea nu era folosită. În Ardeal, pentru că orice maghiar ardelean știa bine că Securitatea era plină de tineri secui și maghiari. La toate nivelurile, inclusiv la cele mai înalte, existau ofițeri secui și maghiari, așa că fiecare avea câte o rudă apropiată, legătură, pilă, cumetrie sau prieten la Securitate. În România, în sensul strict al cuvântului – adică în Regatul curat românesc –, textul tradițional era: „Trăim sub ocupație evreiască și maghiară", cu alte cuvinte, „acum" puterea este în mâinile „lor", adică ale evreilor și maghiarilor. Tot de folclorul românesc ține și o oarecare înțelepciune politică de zi cu zi: „Acum puterea este a lor, fac ce vor; și noi am făcut la fel atunci când puterea a fost în

mâinile noastre." Nu am auzit niciodată că vor „răzbunare". Probabil că nici nu le-a trecut prin cap, asta și pentru că aristocrația liberală română era ferm convinsă de faptul că nici nu exista ceva care să le provoace dorința de răzbunare, căci și maghiarii, și, mai ales, evreii au trăit bine în vechea Românie, s-au bucurat de egalitate deplină.

Ceea ce totuși auzeam frecvent în cercurile aristocraților culți și cosmopoliți se referea la numărul mare de intelectuali evrei care făceau parte din mișcarea comunistă română. Explicația standard referitoare la acest lucru avea un caracter foarte înalt din punct de vedere psihologic, respectiv psihanalitic: pentru a-l ilustra, foloseau cuvântul francez *estropié*. Cuvântul înseamnă infirm mutilat, respingător de diform, cineva care este cocoșat, paralizat, ciung, șchiop, bâlbâit etc. Îl foloseau cu sens figurat pentru infirmii sufletești, fără nici un fel de substrat antisemit, dimpotrivă, mai mult cu empatie, dar cu un ton în același timp categoric disprețuitor și umilitor. Astfel caracterizau psihicul evreiesc și explicau, așadar, puternica atracție a evreilor pentru ideologiile socialiste și comuniste – consolarea celor infirmi sufletește. Una dintre prietenele mele, o scriitoare foarte distinsă, mi-a spus odată: „Este de neînțeles pentru mine cum ai devenit un comunist atât de sălbatic în tinerețe, căci n-ai fost niciodată un *estropié*!"

În anii '60, am avut un bun prieten, pe Mircea Slăvescu. L-am cunoscut când scăpase, după nu știu câți ani, din închisoare. Fusese peste tot, în închisoarea de la Aiud, la Canal, a tăiat stuf în mlaștinile din Deltă. Când a fost eliberat, nu mai avea nimic, nici locuință, nici altceva. Aveam la subsol o cameră de serviciu, i-am dat-o lui, a locuit acolo la mine. Mircea era un inginer genial, avea brevete, invenții importante, recunoscute internațional. Cred că avea și o distincție de stat, nu mai știu. Lucra într-un institut de cercetări

tehnologice, era foarte apreciat. A spus odată o mică glumă politică frivolă, iar colegul care lucra la masa de desen alăturată, un inginer evreu, l-a turnat imediat. L-au arestat și l-au condamnat. Când s-a eliberat, a ajuns înapoi la aceeași masă de desen, lângă același vecin. Am discutat mult despre experiențele lui din închisoare. Mircea se trăgea dintr-o veche și foarte distinsă familie boierească, avea un caracter excepțional, departe de orice fel de carierism și conformism, dar și de orice animozitate personală sau ură. Tatăl său fusese un cunoscut om politic liberal, și ministru pe vremuri. Nu am auzit niciodată de la el că acel coleg evreu l-ar fi turnat din „răzbunare evreiască". Știa bine că fusese vorba de gelozie profesională, și știa tot atât de bine și faptul că nu numai evreii au fost însuflețiți de acest sentiment care a stârnit avalanșa de denunțuri. L-am întrebat odată: „Spune-mi, Mircea, care era structura socială a deținuților politici?" Mi-a răspuns fără ezitare: „Imre, structura socială a oamenilor din închisoare corespunde societății țării: 80% sunt țărani." O singură dată a avut o remarcă personală. Ezitând, aproape rușinându-se și cerându-mi iertare, mi-a spus: „Imre dragă, nu te supăra, ceea ce spun nu are nici un fel de legătură cu tine. N-aș vrea să te jignesc, și-mi pare îngrozitor de rău că trebuie să spun acest lucru, dar toți gardienii cu care am avut de-a face, de la cel mai de jos nivel până la cel mai înalt, toți au fost unguri. În plus, majoritatea abia dacă știau românește. Securitatea este în mâini ungurești." Asta m-a făcut să râd copios: „De ce-aș fi jignit, Mircea? Crezi că eu și ceilalți maghiari ardeleni nu știm ce poziții înalte ocupă și cât de mulți maghiari sunt în Securitate și în aparatul central de partid?"

Trebuie să adaug însă ceva. Prietenul meu a spus adevărul, și anume că l-au bătut numai securiști maghiari. Dar când evreii au fost eliberați, m-au asigurat că au fost bătuți

numai de gardieni vădit antisemiți din Garda de Fier, și că Securitatea era în mâinile foștilor adepți ai Gărzii de Fier. Pe aristocrații maghiari îi băteau țăranii moți, iar pe cei din Garda de Fier îi băteau gardienii evrei. Căci faptul că în general erau mai molatici nu însemna că nu existau deloc gardieni evrei. Indiferent cine bătea pe cine, Securitatea se afla evident în mâini românești, ungurești și evreiești. Aceasta a fost o tactică bine gândită și care, pot să spun, funcționa de minune: exercițiul terorii directe era atribuit întotdeauna celor despre care știau că-și urau practic la nivel biologic victimele. Astfel era asigurată o aplicare corectă și eficientă a pedepsei. Acesta a fost unul dintre principiile de bază foarte puternice ale regimului comunist din România.

Despre „răzbunarea evreiască" pot doar să-ți spun că nu știu nici un exemplu. Individual, cu siguranță că s-a întâmplat, în definitiv și evreii sunt oameni. Dar dacă îi compari pe evrei, ca formațiune socială, cu francezii, atunci îți sare în ochi faptul că în Franța, în 1944, imediat după Eliberare, a existat o perioadă de răzbunare căreia i-au căzut victime zeci de mii de oameni. Această dreptate arbitrară a atins acolo dimensiuni sociale și a fost tolerată de autorități. S-a scris despre asta mult în ultimul timp. Comunitatea evreiască nu a cunoscut acest tip de răzbunare ca fenomen social. Dar am cunoștință despre un fenomen contrar: răzbunarea negativă. Dacă un ne-evreu ajuta sau proteja evrei, atunci putea să conteze de-a pururi pe recunoștința vădită a întregii conspirații mondiale evreiești. La Ierusalim, Yad Vashem[1]

1. Institutul Yad Vashem a fost creat în 1953 în Israel în memoria victimelor persecuțiilor naziste, a celor care s-au opus și a tuturor celor care, în mod dezinteresat, riscându-și viața, au salvat evrei persecutați.

îi comemorează pe acești oameni „drepți" în mijlocul unei imense păduri*. Această comemorare este simbolul unui sentiment milenar de recunoștință.

În Germania mi-a venit în minte următorul lucru în legătură cu terorismul. Faptul că evreii sunt răzbunători reprezintă și acolo un loc comun. Și astăzi tot despre răzbunarea evreilor vorbesc atunci când, după un atac al palestinienilor, avioanele israeliene bombardează Libanul. Eu îi consider pe teroriști criminali. Dacă englezii sau americanii bombardează Libia, acțiunea lor nu e niciodată catalogată drept „răzbunare", ci „replică". Ceea ce fac evreii este însă întotdeauna calificat drept „răzbunare". Acestea sunt marile toposuri creștine. Căci, nu-i așa, „ochi pentru ochi"** apare ca ilustrare a faptului că Dumnezeul evreilor este răzbunător, în consecință și evreii înșiși sunt răzbunători. Cu toate că se știe că acesta este un principiu juridic provenit din codul de legi al regelui asirian Hammurabi, conform căruia dacă cineva ți-a scos un ochi nu trebuie să-l omori pentru asta. Era deci o modalitate de restricționare a faptelor arbitrare. Expresia „răzbunarea evreiască" are și o explicație psihanalitică: nu și-au putut imagina că numeroasele pogromuri nu vor da naștere dorinței secrete de răzbunare. De aici și acuzația de profanare a ostiei: evreii o înțeapă și ostia începe să sângereze; tot de aici provine și acuzația conform căreia evreii sacrifică în fiecare an un copil creștin nevinovat[1]

---

* Grădina celor Drepți între Popoare (n.tr.).

** Vezi legea talionului, Ieșirea 21, 23–25, Levitic 24, 17–21 (n.ed.).

1. Acuzația de infanticid este de sorginte romană și era îndreptată împotriva primilor creștini. Acuzația de profanare a ostiei este în legătură cu sărbătoarea Corpus Christi (Trupul lui Cristos) introdusă în 1264. Această sărbătoare a avut opozanți puternici și în sânul

și îi varsă sângele în aluatul de pască. Timp de sute de ani, aceasta a fost unica și permanent amintita dovadă a răzbunării evreiești. Așa-numitul *foetor iudaicus*, răzbunarea evreiască. Un fenomen tipic evreiesc, necunoscut celorlalți, nu-i așa? Nemții nu sunt deci răzbunători atunci când pentru fiecare soldat german omorât ucid o sută de prizonieri. Asta nu-i răzbunare, ci *Vergeltung*, represiune, sau *Maßnahme*, o sancțiune, nici vorbă de vreun sentiment de răzbunare aici, nu-i așa? Dar atunci când drept răspuns la un atac terorist mai mare avioanele israeliene bombardează un obiectiv libanez, presa germană îl cataloghează întotdeauna drept „răzbunare". „Ochi pentru ochi, dinte pentru dinte" era scris cu litere uriașe pe coperta uneia dintre cele mai importante publicații săptămânale ilustrate germane, *Stern*. Răzbunarea este o caracteristică a evreilor. Așa știe toată lumea.

De multe ori le-am pus unor germani întrebarea: știu ei oare de vreun caz întâmplat imediat după război, atunci când Auschwitz-ul și alte lagăre de concentrare fuseseră eliberate și grupuri de evrei tineri pribegeau spre țările lor, traversând Germania, ca aceștia să fi intrat în vreun sat german și să fi ucis bebeluși germani doar ca să arate populației cam ce înseamnă asta? Sau cunosc vreun caz în care ei să fi intrat în apartamentul unui fost ofițer SS și să-l bată, să-l tortureze sau să-l ia drept ostatic? Câte astfel de cazuri cunosc? La întrebările mele, doar cu mare greutate, și-au adus aminte cu toții de Wiesenthal. „Răzbunarea evreiască", nu-i așa? Căci Wiesenthal are un astfel de birou de investigații, iar informațiile pe care le procură sunt date mai departe justiției. De ce este calificat acest lucru drept „răzbunare evreiască",

---

Bisericii; astfel, Biserica i-a avertizat pe cei care se opuneau cu exemplul înfiorător al necredincioșilor evrei și al practicilor lor de profanare a ostiei.

nu știu. Bineînțeles, a existat o dorință de a îndrepta lucrurile, dar asta se regăsește la toate minoritățile oprimate. Se poate simți acum acest lucru printre țiganii din România și din Ungaria. Dar nu poți numi răzbunare sentimentul unei minorități supuse opresiunii de mult timp, de pildă amărăciunea pe care o simt femeile împotriva opresorilor lor. Amărăciunea acumulată, supărarea, mânia ajută firește ca cineva, dacă are prilejul, să-și înfrunte mai energic asupritorul sau să caute ocazia de a merge la poliție sau la procuratură. Evreii au și început, fără îndoială, să se ducă la procuratură și la Securitate, dar, cum să spun, au căutat întotdeauna modalitățile legale pentru a se „răzbuna", care să corespundă acelor timpuri.

Sora mea, la fel. Câtă amărăciune s-a strâns și în ea! Câteodată spunea doar atât: „Ăștia sunt criminali! Ăștia sunt toți criminali și complicii lor. Nu pot trăi aici."

— *La cine se referea?*

— La anturajul ei din Cluj, Satu Mare, Oradea. Pe vremea aceea, la Cluj, unul dintre prietenii noștri din fostele Brigăzi Internaționale din Spania a pus bazele poliției secrete. Sora mea a vorbit cu el, voia să devină detectiv, agentul poliției secrete (*râde*), s-ar fi specializat, mai precis, în căutarea criminalilor de război. Amicul meu i-a spus: „Grozav, perfect!" Dar în scurt timp, total lipsit de entuziasm, i-a adus la cunoștință: „N-avem nevoie de tine. N-avem nevoie să urmărim criminali de război. Noi trebuie acum să purtăm lupta de clasă, acum nimic altceva nu ne interesează." Într-adevăr, nu-i interesa. Sora mea nu s-a răzbunat, firește, pe nimeni, dar ardeau în ea o adâncă, foarte adâncă amărăciune și o puternică ură împotriva criminalilor. Avea în ea ceea ce aș putea numi un amestec de greață și amărăciune văzând că membrii Partidului Crucilor cu Săgeți, ai Gărzii

de Fier și alții care, la momentul respectiv, strigaseră de bucurie când i-au luat pe evrei intrau acum în masă în partid. Nu știu cum să numesc acest lucru. De ce i-aș spune dorință de răzbunare? I-au ucis bărbatul, părinții și vreo 35 de membri din familie. Mama avea șase surori, tata avea patru frați și surori, pe toți i-au ucis împreună cu copiii lor; ea trăia știind toate acestea, și nimic altceva nu mai exista în viața ei. Dacă cineva este amărât din cauza asta și nu a făcut nimănui nimic, cum să numesc așa ceva răzbunare sau ură? Da, voia să caute criminali de război, da, voia să devină agent, dar căuta pentru asta cadrul legal, care atunci, în 1945, ar fi putut încă să existe.

— *A lucrat apoi în cadrul Securității?*

— Nicidecum. Ar fi vrut doar. Dar nici vorbă despre așa ceva. Nu au acceptat-o, nici n-au vrut să audă. Era răzbunătoare? Nu era comunistă, nu voia să construiască un viitor radios, n-o interesa decât că trebuiau să fie pedepsiți criminalii. Spunea doar „să fie pedepsiți criminalii!", în mod legal deci, și la tribunal. Se numește asta „răzbunare"? Eu n-aș folosi acest cuvânt. Mi se pare un sacrilegiu, îți spun sincer. Aparține unei alte categorii. Căci chiar dacă era animată de dorința de răzbunare, nu s-a răzbunat pe nimeni; pentru tot ceea ce a vrut să întreprindă, a căutat cadrul strict legal. Iar în cele din urmă n-a făcut nimic, absolut nimic, pentru că nu a avut mijloacele legale.

— *Simțea că mediul creștin era în faliment?*

— Nu numai că era într-un faliment absolut, dar societatea era plină de antisemiți care tratau toată afacerea asta spunând că poporul a suferit, că nu există doliu separat pentru evrei, puteau cel mult pune o placă comemorativă pentru victimele terorii Partidului Crucilor cu Săgeți, nu-i

așa, și că, în general, nici nu prea vor să știe despre asta. Gura și mergi mai departe.

Nu știu, de altfel, nici despre vreo răzbunare în care cineva să-și fi făcut singur dreptate. Prietenul meu Pollák mi-a povestit că băieți eliberați de 16-20 de ani, strânși în cete, au străbătut Germania. Au trecut prin Chiemsee și au și intrat în vilele părăsite, pline până la refuz cu obiecte de artă. Bănuiau că sunt bunuri ale evreilor, pe care proprietarii caselor le procuraseră toți, firește, cinstit, la licitație, plătiseră pentru ele, existau desigur și facturi. Știi bine că asta era doar o formalitate, pentru că altfel un neamț nu le-ar fi acceptat. Tinerii au văzut că erau lucruri suspecte, obiecte de artă furate – evreiești, cehești sau poloneze. Au constatat asta, dar n-au făcut nimic. Au ieșit triști și au plecat mai departe.

— *Au fost cazuri în care s-a cerut socoteală și ilegal pentru faptele făcute. Se vorbește despre un scriitor din Budapesta care a venit înapoi și l-a împușcat în cap pe administratorul clădirii care-i denunțase pe părinții lui. Se cunoaște, de asemenea, un caz în care prizonieri evrei eliberați au otrăvit mai multe sute de prizonieri SS de război. Aș adăuga aici și faptele care au precedat procesul lui Eichmann: răpirea unei persoane dintr-un teritoriu străin, cu ignorarea totală a legii, ce-i drept, în cazul unui criminal de război.*

— Bine, de acord, asta așa a fost. Eu personal știu despre un singur caz de genul acesta: la Berlin, un prizonier abia eliberat din lagărul de concentrare l-a recunoscut pe stradă pe paznicul său SS, a fost cuprins de furie, a luat o cărămidă și l-a lovit în cap. Omul a murit pe loc. Pe evreu l-au arestat și l-au condamnat la patru sau șase ani pentru crimă, iar lucrul acesta s-a întâmplat sub autoritate engleză, fiindcă legislația engleză nu acceptă să-ți faci singur dreptate. Desigur, au ținut cont de circumstanțele atenuante, dar l-au

condamnat. Este singurul caz care mi-a fost povestit. Dar chiar și așa, dacă, de exemplu, compar o astfel de întâmplare clasică de răzbunare personală cu decimarea populației civile de către nemți sau cu vărsările de sânge și răzbunările populare care s-au petrecut în Franța și parțial în Italia mulți ani după terminarea războiului, asta nici nu poate fi luată în considerare.

Cadrele maghiare: „Răzbunarea maghiară?"

— *Nu obișnuiau să înțeleagă prin noțiunea de „răzbunare evreiască" perioada Rákosi, ÁVÓ-ul*, lagărul de muncă forțată de la Recsk**. Mă întreb: în ce măsură a fost asta treaba evreilor? Cât de tare se poate compara cu rolul jucat de minoritatea maghiară în Ardeal? Nu s-a întâmplat oare și în Ardeal la fel, nu s-au dus la poliție mulți minoritari maghiari oprimați, așa cum mulți din minoritatea evreiască s-au dus la poliția politică denunțându-și prigonitorii, sau pe cei pe care i-au considerat prigonitorii lor? Oare trebuie ca acest lucru să fie numit „răzbunare maghiară"?*

— Uite cum stau lucrurile, maghiarii sunt ultimii care au dreptul să vorbească despre „răzbunarea evreiască" în legătură cu perioada Rákosi. Au jucat în România, în perioada lui Gheorghiu-Dej, același rol, pe toate planurile, pe care l-au jucat evreii în Ungaria – și bineînțeles în România. Dar în România nu i-a trecut nimănui prin cap să folosească o astfel de expresie ca „răzbunarea maghiară". Am mai spus

* Államvédelmi Osztály – securitatea statului, poliția politică comunistă (n.tr.).

** Lagărul de muncă forțată de la Recsk, funcțional în perioada 1950–1953, a fost considerat gulagul maghiar (n.tr.).

asta deja. Toți ardelenii știu ce rol important au avut cadrele maghiare în aparatul administrativ de partid și la Securitate, și mai știu și faptul că aceștia au fost cu toții cadre de încredere, foarte conștiincioase și devotate. Însă în conștiința publică românească acest lucru nu a apărut așa cum s-a întâmplat cu „răzbunarea evreiască" în conștiința publică maghiară.

— *Vrei să spui că maghiarii ardeleni au jucat un rol asemănător în România cu cel jucat de acei evrei maghiari care și-au asumat roluri în ÁVÓ, respectiv, în aparatul de partid; cu diferența că acest lucru nu a lăsat urme în conștiința publică a oamenilor din Ungaria?*

— Da, asta este realitatea, în conștiința publică a oamenilor din Ungaria acest lucru nu există. În conștiința publică românească există, nu ca „răzbunare", dar există. Acolo, maghiarii reprezintă 10% din populație. Zece procente pot avea deja greutate. În America sunt 8% oameni de culoare.[1] Asta înseamnă deja ceva, are o anumită greutate, toată lumea înțelege asta. Maghiarii reprezentau însă un alt nivel în societatea românească decât negrii în media societății americane. Se aflau deasupra nivelului românesc, ceea ce și statul român știa. Statul socialist i-a folosit pentru că ducea lipsă de cadre, iar maghiarii făceau față foarte bine. Erau devotați. Viziunea istorică a minorității maghiare este dominată de conștiința oprimării. Ceea ce este real. Însă acest lucru este însoțit de substratul sentimental al martirologiei maghiare. Conștiința rolului jucat de „noi" – persoana întâi, plural – în aparatul de partid, în Securitate și în funcționarea regimului comunist

1. Populația afro-americană din Statele Unite atingea în 2002 36,1 milioane de oameni, ceea ce corespunde unui procent de 12,7% din populație.

român este înăbușită în conștiința publică maghiară. Dimpotrivă: pentru cei care au fost la un moment dat activiștii Comitetului Central, cadre cu grade mari, mijlocii sau mici, secretari locali de partid sau înalți funcționari de stat, și au fost cu siguranță foarte mulți, acest trecut este, practic, parte a martirologiei maghiare universale. „Noi ne-am slujit partidul cu un devotament neclintit, tovarășe Tóth!" mi-a spus într-o zi la București, la Confederația Balcanică, tovarășul Kovács, care cu câteva săptămâni înainte încă mai ocupa o poziție înaltă în Comitetul Central de Control. Avea dreptate.

„Cu devotament" – aceasta era expresia corectă, expresia preferată a cadrelor maghiare. Această expresie nu se afla în vocabularul securiștilor români sau al cadrelor lor de partid. Ei știau că „devotamentul, cinstea, conștiinciozitatea, hărnicia" sunt toate genul acela de atitudine plină de suficiență tipic maghiară. „Ne-am slujit partidul cu un devotament neclintit" – îmi spun toți, tovarășul Kovács, tovarășul Dán, un secui din moși-strămoși, îmi spun Gombai, și Párhonyi, și Butyka, și Szloboda și mulți alți vechi, buni și încercați tovarăși, și adaugă: „Și asta e recunoștința?" Ceea ce era adevărat. Toți acești tineri polițai secui erau devotați. Erau cei mai buni polițai. Și când i-au dat afară, nu au avut, cu siguranță, nici o îndoială că acest lucru s-a întâmplat pentru că erau maghiari – ceea ce era adevărul pur. Și bineînțeles că suspinau, căci, sigur, asta-i soarta maghiarilor, maghiarii sunt „evitați", nu sunt apreciați, nu sunt recompensați potrivit meritelor lor. Lucru la fel de adevărat. Tovarășul Dán, pe care l-am amintit mai devreme, nu era un caz extraordinar, dar era unul emblematic. Am adus vorba despre el doar pentru că am locuit ușă în ușă, iar între noi a luat naștere o relație apropiată de buni vecini. El avea rang de

căpitan și lucra într-o zonă foarte secretă la Securitate; soția lui, Rózsika, o tânără din secuime jovială și simpatică, lucra la Comisia de Control. Râdea cu poftă întotdeauna. Tovarășul Dán avea mereu o față serioasă, nu schița un zâmbet, era modest și politicos, dar simțeai că e conștient de propria lui importanță. Știau amândoi cât de cât românește, dar și ungurește vorbeau un teribil talmeș-balmeș maghiaro-român. Într-o zi, tovarășul Dán apare în civil, e distrus, stă acasă. Ce se întâmplase? Păi l-au dat afară. Dar nici o lacrimă, nici un mormăit, nici o tânguire, nici un cuvânt despre soarta de minoritari a maghiarilor. Tovarășul Dán acceptă disciplinat decizia Partidului: Partidul știe ce face, Partidul are întotdeauna dreptate, Partidul e mereu drept. Descoperiseră, se pare, că exista în familie o rudă îndepărtată, chiabură, pe care tovarășul Dán nu o „declarase". Dar tovarășul Dán nu se lasă, va demonstra Partidului ca aceasta este o informație falsă, mai mult, o calomnie. Tovarășul Dán are o încredere neclintită în Partid și abordează problema autocritic. Muncește apoi ca simplu muncitor într-o fabrică, dar și acolo conștiincios, cu devotament, căci aceasta e sarcina pe care Partidul i-a încredințat-o acum. Soția, Rózsi Dán, a rămas în continuare la Comisia de Control, dar un pic mai jos în schemă.

Tonul evreiesc era diferit. Aici nu exista martirologie, nici un fel de lamentare din pricina ținerii la distanță, nici un fel de decepție cauzată de ingratitudinea partidului față de devotamentul lor. Dacă te întâlneai pe stradă cu un evreu, membru al Comitetului Central, ministru sau colonel de Securitate proaspăt dat afară, dădea din cap cu un zâmbet ușor amar, devenea dintr-odată direct și dezinhibat, și explica doar cu un gest mut că a survenit sfârșitul natural și inevitabil: își desfăcea brațele și ridica din umeri. Acestea

erau gesturile mute ale neputinței, gesturi care însemnau: „Ce vrei, sunt evreu!" – dar nici nu mai era nevoie să spună asta, acceptau acest lucru ridicând pur și simplu din umeri cu un zâmbet amar împăcat și un gest mut. Nu se plângeau de lipsa de recunoștință, ar fi fost și caraghios, căci ei, ca evrei, știau prea bine ce înseamnă recunoștința și care este în lume răsplata devotamentului, mai ales pentru evrei, dar și pentru neevrei. Maghiarii erau încă începători pe terenul acesta, de aceea erau un pic naivi în legătură cu chestiunile importante ale puterii și judecata reală a partidului.

În perioada 1949–1953, în Perimetru se vorbea practic numai ungurește. Majoritatea minunatelor vile de lux fuseseră rechiziționate pentru ofițeri de Securitate și activiști ai Comitetului Central maghiar. Acum ei locuiau în ele. Și evrei basarabeni. Dar și o mulțime de maghiari! Strada pe care locuiam, spre exemplu, era o stradă elegantă cu mici vile galbene în care voiau să mute Cominformul, însă dintr-odată s-a oprit totul, *s-a schimbat macazul**. În fiecare vilă însă locuia câte un activist de partid sau securist, majoritatea maghiari. Vorbeau ungurește pe stradă. Am mai spus că am auzit de multe ori aristocrați români zicând: „Trăim sub ocupație maghiară. Ne-au dat afară din casele noastre și acum ei locuiesc în ele." A început apoi lichidarea liniei maghiare. Nu era un caz unic, nemaiîntâlnit. Partidul nu este popular? Au lichidat atunci linia evreiască. Apoi i-au lichidat pe maghiari. Nu mă refer aici la procesele clar antimaghiare, ca acelea fabricate lui Edgár Balogh, János Demeter, Gyárfás Kurkó, Méliusz și altor intelectuali maghiari expuși. Cele două lichidări s-au petrecut la scurt timp una de cealaltă. Din câte îmi aduc aminte, desființarea liniei

* În rom. în original (n.tr.).

evreiești – Ministerul de Externe, Comerțul Exterior, aparatul de partid, Securitatea – s-a petrecut prin '52-'53. Lichidarea liniei maghiare – a cadrelor de partid și de Securitate – a degenerat după evenimentele din '56 din Ungaria într-o masivă și furibundă curățare. Partidul și-a dat seama că ungurii nu erau deloc atât de devotați și de sinceri cum îi socotise și încrederea în ei i-a fost zdruncinată. Au devenit suspecți. Intuiau în fiecare maghiar un revoluționar din '56. Așa că au început să-i lichideze, iar cadrele maghiare au început să supraliciteze, ceea ce nu i-a ajutat deloc, așa cum nu-i ajutase nici pe evrei. La un moment dat, pe la mijlocul anilor '60, un alt boier român mi-a spus: „La început au fost evreii la putere. Știm ce hahalere au fost, dar cu ei te puteai totuși înțelege cumva. I-au dat apoi afară pe evrei. Au venit atunci ungurii. Ceea ce a fost cumplit, pentru că ei nici nu înțelegeau limba, iar cu ungurii nici că nu se putea vorbi. Pe ei nu puteai să-i îndupleci, la ei nu există așa ceva. Merg înainte ca locomotiva. Duri, nemiloși, cumpliți. I-au dat apoi afară și pe unguri și a venit pleava curată. Acum puterea se află în mâinile lepădăturilor, și asta este cea mai cumplită situație dintre toate."

De altminteri, lasă-mă să adaug aici care sunt prejudecățile reciproce pe care atât maghiarii, cât și românii le amintesc fără încetare unul despre celălalt. La întrebarea cum sunt românii, răspunsul standard al ungurilor este că sunt foarte cumsecade, dar neserioși, leneși, mincinoși și hoți. O aristocrată româncă însă, care era o mare admiratoare a maghiarilor, iar după anii '30 o prietenă intimă a familiilor Bethlen și Kendeffy, mi-a spus odată: „Imre, maghiarii sunt cinstiți, oameni distinși, de încredere, dar neînduplecați și nemiloși."

— *Aceasta este Securitatea ultimilor treizeci de ani? Nu s-au deprins între timp și românii să bată și să tortureze?*

— Nu știu dacă au avut nevoie de profesori maghiari. Pe de-o parte, se pricepeau și ei foarte bine, pe de altă parte ei erau deja mai degrabă coruptibili. Cu alte cuvinte, lucrurile nu mai mergeau cu aceeași rigoare și seriozitate ca în vremurile staliniste, când de asta se ocupau tinerii secui, oameni care știau ce este munca făcută conștiincios.

Dacă vorbești cu ardeleni, în cercurile maghiare toți știu cine a fost în partid, în Securitate, în aparatul de stat. Nu spun nimănui nimic nou, nu demasc pe nimeni, dacă evoc la întâmplare câteva nume, ca să ilustrez importanța cadrelor maghiare în funcționarea României comuniste. Iată, de exemplu, două nume: László Bányai și Ion Vințe (János Vincze). I-am cunoscut la sfârșitul anilor '30, la o întâlnire organizată la Cluj a Uniunii Oamenilor Muncii Maghiari din România (MADOSZ). Cu Bányai și soția lui m-am împrietenit imediat, m-au și invitat la ei acasă, și s-au purtat extrem de frumos cu mine. Bányai era unul dintre cei mai străluciți reprezentanți ai publicisticii maghiare. Mai târziu s-a adeverit că era un monstru, un psihopat, n-am fost niciodată capabil să înțeleg cum a putut soția sa, blândă ca o madonă, să suporte viața în preajma lui.

Bányai era un personaj de roman, pe jumătate nebun, întotdeauna cel mai feroce apărător al liniei partidului, cel mai fanatic, un turbat denunțător al naționalismului maghiar. Înaintea carierei lui în partid, urmase studii teologice. Avea doi fii străluciți, unul din ei celebru fizician specializat în fizică nucleară, în Germania. Știu că nu au nici o iluzie în ceea ce-l privește pe tatăl lor. Bányai n-a fost niciodată destituit, toată viața lui a fost unul dintre cei mai duri activiști cu funcție importantă în partid; toată lumea îl ura și se temea

de el. La un moment dat, imediat după război, a fost procuror-șef, apoi a ocupat, tot timpul, o funcție de ministru.

Noi, de altfel, am fost buni prieteni, iar prietenia asta s-a păstrat și mai târziu. O dată, ca să spun așa, pot spune că mi-a salvat viața. Eram deja de mult exclus din partid, când, pe la sfârșitul anilor '50, într-o duminică dimineață, m-a sunat să trec pe la el. Nu locuia departe, în zona Perimetrului, într-o splendidă vilă cu etaj. Mă duc la el. „Fii atent aici", îmi spune, „citește asta!" Îmi dă două pagini dactilografiate în românește. Titlul: „Remarcile unui cititor". Bányai îmi spune: „Articolul ăsta trebuie să apară mâine în *Scânteia* și mi l-au trimis pentru aprobare." Articolele care făceau referire la maghiari nu puteau să apară fără aprobarea lui Bányai.

Citesc articolul. Analiza amănunțită a unui studiu de-al meu publicat nu cu mult înainte demonstrează, citesc, că eu sunt principalul propagator al filozofiei idealiste în România. Într-un cuvânt: aveam în mână propria-mi condamnare la moarte. Articolul nu e semnat, dar recunosc stilul deosebit de elevat și spiritul fin al autorului. Pavel Apostol, spun. Bányai dă zâmbind din cap. L-am cunoscut pe Pavel Apostol în 1938, sub numele de Pál Erdős[1]; era, pe atunci, ideologul principal al revistei sioniste de extremă stângă *Hashomer Hatzair* și geniul absolut al acesteia, admirat de toată lumea. Lucru pe care și el îl știa foarte bine și nu-l ascundea nici de alții. Adevărul este că nu am întâlnit probabil niciodată un tip cu o cultură atât de complexă și profundă. Citise pur și simplu totul în toate limbile, știa totul, cunoștea toată literatura filozofică, și mai ales extrem de detaliat. Articolul era excepțional, scris în cunoștință de cauză, o analiză extrem

1. Nu este aceeași persoană cu matematicianul Pál Erdős, despre care Imre Tóth vorbește cu altă ocazie.

de fină, fiecare aluzie era perfect interpretată și avea, fără îndoială, dreptate: articolul – articolul meu – era munca unui vădit adept al filozofiei idealiste. Bányai îl ura pe Pavel Apostol – așa cum, de altfel, pe Pavel Apostol îl urau toți, el fiind exponentul evreu al comunismului național românesc. Dincolo de toate astea, Bányai pe mine voia să mă salveze. Mi-a spus: „Scrie repede aici contraargumentele, eu nu mă pricep." Am discutat împreună contraargumentele. Bányai și-a notat observațiile și articolul nu a apărut.

În ceea ce-l privește însă pe bunul prieten al lui Bányai, Ion Vințe, despre el este poate suficient să spun doar că a fost, cu numele, vicepreședintele Comisiei Centrale de Control și, de fapt, șeful acesteia. Președintele, Pârvulescu, era unul dintre fondatorii senili ai partidului și era protejat ca un monument istoric. La Comisia de Control, Vințe era responsabil cu așa-numitele „cazuri speciale". Era considerat eminența cenușie a cazurilor complicate, dar nimeni nu știa exact ce făcea. El era unul dintre stâlpii cei mai solizi ai Partidului Comunist Român. După 1956 a devenit, cu numele românizat, ambasadorul României la Budapesta. Era unul dintre cei mai duri staliniști și cel mai dârz inchizitor al naționalismului maghiar. Nu a căzut niciodată, nu a trebuit niciodată să apeleze la autocritică, nu a apărut niciodată în fața opiniei publice.

Și apoi, ceilalți! Alexandru Moghioroș*, unul dintre secretarii Comitetului Central. Portretele sale în mărime naturală erau purtate la defilările festive alături de cele ale lui Gheorghiu-Dej și ale celorlalți secretari ai Comitetului Central. Nici Moghioroș n-a căzut niciodată. El a fost responsabil cu Securitatea la Secretariatul partidului. Și să nu uităm de

* Sándor Mogyorós (n.tr.).

Vasile Luca*, care era de asemenea una dintre bestiile cele mai feroce. El a și căzut destul de repede, împreună cu Ana Pauker, împotriva căreia însă, sub îndrumarea tovarășului Moghioroș, a fost fabricat un proces pentru complot sionist. A intervenit însă moartea lui Stalin și procesul n-a mai avut loc. Dar întotdeauna cel puțin unul dintre membrii cu mai multă greutate ai Secretariatului era maghiar. Ultimul, pe care l-am cunoscut numai cu numele, a fost tovarășul Gere, iar înaintea lui a fost celebrul János Fazekas, care arăta la fel de bine în poze și la televizor. János Fazekas, un învățător secui, a devenit funcționar de partid, iar apoi secretar al Comitetului Central.

La fel ca evreii în lupta împotriva cosmopolitismului, secuii au fost niște tineri dârji care și-au găsit locul în lupta împotriva naționalismului maghiar. În 1949, lucram la Ministerul Educației împreună cu un tovarăș maghiar pe nume Lőrincz. Era profesor de gimnaziu, se lupta de asemenea cu mult zel împotriva naționalismului maghiar, l-a și denunțat pe Vasile Luca pentru tendințe naționaliste. Luca era secretarul Comitetului Central și, după Gheorghiu-Dej, cel mai important membru al Comitetului. L-au dat afară pe Lőrincz, nu a pățit nimic mai grav, știau că e ușor țicnit. Adulmeca peste tot comploturi naționaliste maghiare. Când, după puțin timp, l-au demascat pe Luca drept agent infiltrat al vechii Siguranțe române, l-au reabilitat desigur solemn pe Lőrincz. La scurtă vreme a înnebunit de-a binelea și l-au internat într-un spital de psihiatrie. Personal, eu nu știu nimic despre János Fazekas, dar oricine își poate pune întrebarea cum este posibil ca un învățător secui să devină secretar al Comitetului Central dacă nu dă ceva în schimb.

* László Luka (n.tr.).

Poți să socotești asta cu regula de trei simplă. M-am întâlnit cu el în perioada în care era secretar de partid, cu prilejul pregătirilor pentru un mare festival. Era o hienă înfricoșătoare, cum l-am văzut m-am și grăbit să dispar din zonă. Alerga de colo-colo, îi înjura pe toți în modul cel mai grosolan cu putință, îi umilea cu brutalitate, gesticula, amenința cu pumnul, ochii îi scăpărau fulgere, zbiera din toți rărunchii. La un moment dat l-au zburat și pe el. Mi-au povestit prietenii că de atunci s-a transformat în instituție de binefacere, voia să ajute pe toată lumea.

Așa cum și la evrei există un zel neofit – de cum sunt primiți în cercuri sociale maghiare sau germane mai bune, îi depășesc pe toți cu patriotismul lor –, la fel se întâmplă și cu maghiarii, care în planul rigorii și al devotamentului față de partid trebuie să-i întreacă pe toți. Într-o bună zi e dat afară și, de la o zi la alta, se transformă în instituție de binefacere, devine băiat bun, nu-i așa, se străduiește să ajute pe toată lumea, și se plânge că întotdeauna asta a vrut să facă. Însă... împrejurările... La fel și evreii, nu-i așa, azi secretar de partid, mâine îl zboară, zâmbește atunci puțin și cu asta treaba este rezolvată. Atunci e un băiat foarte bun, om de omenie.

Există un alt nume important, dar abia cunoscut: Laci Ady, da, din familia Ady. L-am cunoscut în toamna lui 1944, la puțin timp după eliberare, în primul meu drum la București, când am fost trimis ca reprezentant al Organizației Comuniste de Tineret de la Cluj, să iau legătura cu cei de la Centru. Trei frați de cruce locuiau aici într-un apartament de lux, am fost invitat la ei: Ceaușescu, Drăghici și Laci Ady. Ceaușescu era șeful. I-am făcut un raport detaliat despre situația tineretului din Ardealul de Nord, despre istoria sa, despre structura sa sociologică, despre influența

ideologică a confesiunilor catolică și protestantă, toate acestea strict în lumina și prin prisma materialismului dialectic și istoric, și înțesate cu considerente psihanalitice ascunse. Un demers teoretic extrem de pătrunzător și temeinic, firește. În tot acest timp Ceaușescu își scărpina bărbia iritată de foliculită fără să-mi arunce nici o privire. Era tipul acela de om care nu te privește niciodată în ochi. Se uita de colo-colo bombănind, apoi, după ce vorbisem deja destul, m-a întrerupt și mi-a zbierat: „Și tu ești separatist!", după care s-a ridicat și, cu un gest teatral, a plecat. A fost respingător, eu eram complet distrus. Drăghici a încercat să mă consoleze, era un băiat frumos, cu înfățișare de italian, bine făcut și cu un zâmbet plin de bunătate. Soția lui, Márta Czikó, care provenea dintr-o veche familie de comuniști secui, m-a tratat cu tandrețe maternă. Aveau dulap frigorific și Márta mi-a dat o felie de șuncă, ceea ce eu nu mai văzusem de ani întregi. Drăghici a devenit mai târziu ministru de interne și șeful Securității, până când Ceaușescu a pus capăt și carierei lui. L-a făcut vinovat de toate omorurile, mai ales de lichidarea lui Pătrășcanu. În apartamentul acela era și Laci Ady. Avea ochii umflați, apoși, inexpresivi. Și el a încercat să mă consoleze în legătură cu brutalitatea și comportamentul ostil ale lui Ceaușescu. Laci Ady a luat apoi numele de Mureșan, generalul Vasile Mureșan, și a fost până la sfârșit una dintre cele mai misterioase figuri ale Securității. A avut reputația unei bestii sângeroase.

Un alt maghiar bine cunoscut era László Szilágyi, care a fost, cu numele de generalul Sălăjan, ministru al apărării și titular al altor portofolii ministeriale. Despre el nu am auzit niciodată nimic rău. Mai puțin cunoscut a fost tovarășul Szloboda, un alt maghiar de asemenea devotat și de încredere. Nu a fost niciodată un secret faptul că în timpul celei

mai dure perioade staliniste el a fost la Securitate directorul general al închisorilor. Șeful poliției din Cluj era, cu rang de colonel, Jóska Hutira, foarte bun prieten de-al meu, membru al unei vechi familii comuniste băimărene. Nici despre el n-am auzit niciodată ceva rău. În schimb, un fapt cunoscut probabil în multe cercuri a fost că partidul, drept dovadă a încrederii pe care o avea în el, l-a avansat în grad de colonel și l-a numit directorul secției de anchetă a Securității pe tovarășul Butyka, membru al comisiei de partid de la Cluj. Cuvântul „anchetă" în acest context nu însemna altceva decât smulgerea prin tortură a mărturiei incriminatoare, lucru practicat la Securitate, la ÁVH* și prin alte părți. Tovarășul Butyaka s-a bucurat de o incontestabilă faimă de sadic.

Există pe urmă încă un caz mai puțin cunoscut. În 1947-1948 a început reforma cadrelor juridice. Partidul a înființat atunci un curs pentru judecători, urmat de o parte din vechii judecători deveniți membri de partid, precum și de cadre ale clasei muncitoare cu totul noi. Prietenul meu Gyula Csehi, eminent istoric al literaturii, în secret ultimul troțkist adevărat, a predat la acest curs bazele materialismului dialectic și istoric, și m-a luat asistent pe lângă el. Printre studenții acestui curs era și un tâmplar maghiar din Deva sau din Alba Iulia. Îl chema Mocsári, Mocsonyi sau poate mai curând Macskási, nu mai știu sigur, dar între noi s-a legat o caldă prietenie. Vorbea foarte prost, și nu prea înțelegea românește, așa că-i explicam în ungurește, la ore particulare, trecerea schimbărilor cantitative în schimbări calitative, precum și misterele identității contrariilor. Mă asculta cu gura căscată. Nu-și ascundea uriașa admirație pentru cât de multe

* Államvédelmi Hatóság (Autoritatea de protecție a statului), poliția secretă a Ungariei între 1945 și 1956 (n.tr.).

știe tovarășul Tóth. Era foarte inteligent, extrem de amabil și cât se poate de cinstit. Era modelul de muncitor cultivat și absolut de încredere. Nu avea nici o urmă de carierism. Partidul l-a ales să fie judecător, iar el a acceptat disciplinat această sarcină. După absolvirea cursului a devenit imediat judecător la tribunalul militar, în grad de colonel, și s-a mutat la București. Locuia nu departe de noi, în Perimetru. Avea o vilă de lux, dar nu și-a instalat telefon. Jos pălăria! Era o rară excepție și o nouă dovadă de modestie sinceră. Știu asta pentru că și el, și eu obișnuiam să ne plimbăm seara, ne întâlneam aproape în fiecare zi și ne plimbam împreună pe sub tei. Rămăsese aceeași persoană modestă pe care o cunoscusem. Își făcea doar datoria, acolo unde-l pusese partidul, ducea conștiincios la bun sfârșit sarcina de partid care-i fusese încredințată. I se citeau în ochi devotamentul și încrederea, era o persoană agreabilă, zâmbitoare – o plăcere să discuți cu el. Conversațiile noastre aveau întotdeauna un efect liniștitor asupra mea.

Într-o zi, asta trebuie să fi fost la puțin timp după moartea lui Stalin, pe prima pagină a ziarului partidului, o veste înfiorătoare: tribunalul militar l-a condamnat la moarte pe Lucrețiu Pătrășcanu și sentința a fost executată. Dacă ar fi să alegem frumoasa balului între Gheorghiu-Dej și Rákosi, să decidem care a fost mai ticălos, aș spune probabil că Rákosi a fost mai deștept și mai ticălos. După moartea lui Stalin, Gheorghiu-Dej s-a apărat cu faptul că aici, la noi, nu a fost nimeni executat, cu excepția lui Pătrășcanu, un bandit de cea mai joasă speță, și nici el nu fusese executat în timpul lui Stalin, ci după. Ceea ce era adevărat. După moartea lui Stalin, Gheorghiu-Dej a intrat în panică. Pătrășcanu fusese singurul său rival periculos. Un comunist reformator și un intelectual excepțional. Tatăl lui fusese un celebru istoric

român, provenea dintr-o veche și distinsă familie românească. Pătrășcanu îl ura cumplit pe Gheorghiu-Dej. Fiica Anei Pauker, Tania Pauker, mi-a fost prietenă apropiată. Crescuse în hotelul Lux din Moscova și nu fusese niciodată membră de partid. A fost omul cu unul dintre cele mai curate și puternice caractere pe care le-am întâlnit vreodată. Tania mi-a povestit cum odată, de Revelion, a apărut la ei Gheorghiu-Dej. Era și Pătrășcanu acolo – cel mai bun prieten al Anei Pauker. Când a intrat Gheorghiu-Dej a început să șoptească în așa fel încât să audă și ceilalți: „Pute a picioare, pute a picioare." Chiar dacă Gheorghiu-Dej nici nu l-a auzit atunci, în cadrul secretariatului Comitetului Central se știa cu siguranță cât de tare disprețuiește și urăște Pătrășcanu întreaga bandă, în special pe Gheorghiu-Dej. Toți ceilalți erau evrei din Basarabia, maghiari sau ardeleni, evrei maghiari din Partium* și Banat, deci nu puteau fi considerați concurenți. Singurul care după perioada stalinistă ar fi putut să-i ia locul lui Gheorghiu-Dej era Pătrășcanu. Trebuia omorât. Și l-a și omorât.

În 1945, Gheorghiu-Dej a devenit în mod oficial secretar de partid, iar mai târziu a fost ucis secretarul de partid de până atunci, Foriș**, care era maghiar. Apoi, după război, au omorât-o și pe mama lui Foriș, au înecat-o în Criș, la Oradea. Despre Foriș am auzit vorbindu-se doar în toamna lui 1944, cu ocazia primului meu drum la București, ca despre „Foriș trădătorul". El era trădătorul de partid, cu gândul acesta am ieșit în lume, asta am primit ca bagaj de drum. A fost secretar de partid, s-a dovedit apoi că a fost

* Partium (din lat. *Partium regni Hungariae* „partea regatului Ungariei") sau Részek (magh.) se referă la regiunea aflată la nord și vest de Transilvania (n.ed.).

** István Fóris (n.tr.).

trădător, după care n-a mai fost deloc. Nici mie, nici altora nu ne-a trecut măcar o clipă prin cap să punem la îndoială acest fapt. Apoi cumva a dispărut. Cum a dispărut – nici în legătură cu asta n-au apărut întrebări. Atunci când Gheorghiu-Dej a murit și Ceaușescu a vrut să facă carieră, a scos la iveală păcatele lui Gheorghiu-Dej. S-a aflat, printre altele, că și pe Foriș tot el l-a omorât*. Și știm cine au fost cei care l-au omorât. Unul dintre ei, Alexa, a devenit procuror general. A ucide, a sugruma, toate acestea erau sarcini revoluționare à la Saint-Just, pe care le considerau acte necesare pentru a anihila un trădător.

Uciderii lui Pătrășcanu i-au rezervat însă un cadru festiv. Printre cei care au pronunțat sentința se afla și prietenul meu, colonelul Macskási. A fost cumplit. Nu-mi venea să cred. Am aflat de asemenea că Pătrășcanu s-a comportat extraordinar de ferm și curajos. Nu a recunoscut nimic, pe Gheorghiu-Dej l-a făcut asasin în public, nu l-au putut îngenunchea.

Nu m-am îndoit nici o clipă de cinstea naivă a lui Macskási, și nici de faptul că partidul l-a ales pe el pentru această sarcină onorifică tocmai pentru că se știa că abia vorbește românește, abia înțelege. Lucru care-l făcea cu atât mai de încredere. M-am întâlnit și mai târziu cu el. Despre procesul lui Pătrășcanu n-a fost vorba niciodată, dar se putea vedea pe el cât de onorat se simte că tocmai el, ca muncitor maghiar, colonel și judecător militar, a putut să joace un rol în acest proces de importanță istorică pentru România. Pe urmă am încercat să-l evit, dar câțiva ani mai târziu, după reabilitarea lui Pătrășcanu, l-am reîntâlnit cu ocazia unei plimbări de

* În 1946, Foriș este ucis de Gheorghe Pintilie (Pantiușa Bodnarenko), la ordinul direct al lui Gheorghiu-Dej (n.ed.).

seară. Purta, ca întotdeauna, uniformă de colonel, dar nu mai zâmbea. Nici nu mai mergea în linie dreaptă pe trotuar, ci se legăna ca în transă și se holba înainte cu ochii ieșiți din orbite. Am observat că între timp gâtul i se îngroșase îngrozitor. Mă vede, nici nu mă salută, ci fără nici o introducere începe să vorbească, de parcă ar fi continuat o discuție lăsată neterminată, pe care o îngăima în permanență cu jumătate de voce: „Tovarășe Tóth, eu am avut încredere în partidul nostru, și partidul mi-a spus că este un bandit!" Apoi se oprește, mă prinde de mânecă și, cu ochii umflați, mă privește ca și cum ar aștepta un răspuns liniștitor. Nu l-am mai văzut de atunci, nu știu ce s-a întâmplat cu el, care i-a fost soarta.

La toate acestea ar trebui poate să mai adaug doar că în București aproape toate cadrele[1] ministeriale erau maghiare. Maghiar a fost și cadrul de proastă reputație din Uniunea Artiștilor Plastici, tovarășul Sapkás, singurul despre care știu că era coruptibil. Dar nu cu bani. Era sensibil la sexul frumos, și așa, în schimbul favorurilor feminine, putea fi cumpărat. Maghiar era și cadrul din Ministerul Educației, un bun prieten de-al meu din Satu Mare, Pista Ziman. Tot personalul universitar român depindea de el. El însă era modelul maghiar absolut al incoruptibilității. Dar mulți alți oameni de încredere din diverse instituții culturale românești, cu sarcini care țineau deci de Securitate, erau maghiari: lectori din edituri, ziariști și tot restul. Redactorul-șef al ziarului bucureștean *Magyar Szó* era Imre Robotos, un ziarist evreu din Oradea cu un condei excepțional. După 1956 l-au mătrășit, l-au dat afară și din partid, pentru că în lumina evenimentelor din Ungaria s-a dovedit că nu mai puteau avea încredere în el. În locul lui l-au numit pe Dezső Szilágyi, un activist de partid din Satu Mare, care se afla mai

1. Șefii birourilor de personal.

presus de orice bănuială. Scopul lui în viață fusese, dintotdeauna, devotamentul față de linia partidului, oricare ar fi fost ea; problemele stilistice și artistice ale jurnalismului îl lăsau complet rece.

Eu aveam un manuscris mai vechi, *Viața și opera lui János Bolyai*, scris în limba română pentru publicul românesc. Aveam contract cu Editura Tineretului. Asta trebuie să fi fost prin 1949-1950. M-au chemat la redacție și lectorul principal și-a spus părerea: manuscrisul este excepțional etc. etc., dar are o obiecție: nu este subliniată în text prioritatea marelui om de știință rus Lobacevski. Îi spun: Lobacevski, ținând cont de temă, apare cu prisosință și în text, și în bibliografie; în plus, cartea este despre Bolyai, nu despre Lobacevski. Nu am fost de acord să-i dedic un capitol special lui Lobacevski, și cartea nu a apărut. După câțiva ani, iar s-a schimbat macazul: România trece la o politică antisovietică. Într-o zi sunt chemat la Editura Tineretului. Lectorul principal, tovarășul Molnár, vorbește acum ungurește cu mine, semn al încrederii și al onoarei deosebite. Consideră extrem de fericit faptul că volumul nu conține nici un fel de lingușeală față de întâietatea și superioritatea științei ruse. Cartea poate apărea, fără îndoială, dar are și el o observație. Bolyai, nu-i așa, aparținea minorității maghiare, dar populația Ardealului a fost întotdeauna predominant românească, trebuie deci să reiasă din carte că opera lui Bolyai a fost inspirată și făcută posibilă de atmosfera spirituală a majorității românești. Îi spun: „Dragă tovarășe Molnár, știți ce? Îmi retrag manuscrisul." Tovarășul Molnár abia și-a putut stăpâni bucuria. La Editura Tineretului, el era omul de încredere al partidului și al organelor de partid.

În pofida faptului că bucureștenii trăiau cu ideea unei „ocupații maghiare", cu ideea că Securitatea și partidul erau

în mâinile ungurilor și evreilor, la București nu se putea simți nici un fel de ură față de maghiari, nici o tensiune între români și maghiari. Spre deosebire de ce se întâmpla în Ardeal. De aceea erau atât de atrași muncitorii secui de București. În toate familiile mai răsărite, angajatele din gospodărie, pe românește servitoarele, erau tinere din secuime. Acest lucru era unul dintre simbolurile obligatorii ale statutului social, ca odinioară *Fräulein* nemțoaică sau *mademoiselle* franțuzoaică. Prezența cadrelor maghiare la toate nivelurile aparatului de partid și de stat, inclusiv în cele mai înalte dintre ele, nu însemna în nici un caz că minoritatea maghiară nu ar fi fost oprimată. Nici măcar partidul nu folosea acest argument ca alibi pentru acuzațiile care i se aduceau și care și pentru el erau bine cunoscute și fondate. Dar cadrele maghiare, cu sau fără voia lor – mai mult fără –, erau oricum parte a organelor de oprimare. Dilemele lor secrete, frământările lor, neliniștile lor sufletești erau aceleași ca ale evreilor și ca ale multor români. Era, de asemenea, firesc ca în psihanaliza miniștrilor maghiari, a coloneilor, a directorilor generali, a șefilor de cadre opresiunea minorității maghiare să fie componenta decisivă; cu alte cuvinte, în privința egalității în drepturi a minorității maghiare își puneau speranțele în partid. După mine, numărul cinicilor adevărați – care-și pierduseră orice urmă de conștiință – era relativ scăzut. O fracțiune infimă a cadrelor aveau unele mustrări de conștiință încă dinainte de a fi dați afară; la majoritatea au apărut însă abia după excludere, însoțite, fără excepție, de o uriașă autocompătimire și jale: toți se socoteau victimele bunei lor credințe, toți erau trași pe sfoară, înșelați, trădați, mințiți, toți crezuseră totul din corectitudine. N-am întâlnit însă pe nimeni care să fi admis că avantajele personale au jucat un rol în credulitatea lor, în naivitatea lor pe termen lung, în dispo-

ziția lor de a fi înșelați, că și din acest motiv negaseră atât de mult timp umilințele și nemerniciile absolut evidente.

Nu-ți spun toate astea ca să dau în vileag pe cineva, să vorbesc în fața națiunii, căci nu este nimic de dezvăluit: în Ardeal lucrurile astea se știu de foarte mult timp. Cine nu știe cine au fost tovarășii Bányai, Ion Vințe, Laci Ady, László Szilágy, Alexandru Moghioroș, Vasile Luca, János Fazekas, Butyka sau Szloboda? Cine nu știe toate numele micilor și marilor activiști de partid și securiști maghiari? Toate acestea sunt cunoscute acolo de toată lumea. În dinamica socială a maghiarilor din România se găsește același spectru larg ca în cea evreiască: de la cei mai îngrozitori borfași, nemernici fără seamăn, până la oameni de mare calibru, care s-au ascuns în echivoc, reprezentanți de marcă ai sistemului, care au reprezentat partidul, dar care n-au făcut nimănui nici un rău, iar câteodată mai și ajutau oamenii. Acest spectru fantastic exista deci și la maghiari.

Toate astea, caz cu caz, sunt cunoscute acolo de toată lumea. Dar în Ungaria nimeni nu știe nimic despre asta. Știu din experiența personală. Prietenii mei din Budapesta se miră toți când aud câte cadre maghiare în poziții înalte și respectate au fost în partid și în Securitate. Ei știu doar despre oprimarea minorității maghiare din Ardeal și despre groaznica suferință care însoțește această oprimare. Acest lucru este exact, trebuie doar cunoscut și trebuie luate măsuri împotriva lui. Dar toate astea sunt valabile și pentru evrei. Întotdeauna a existat un real antisemitism și o reală oprimare, în timp ce evreii – fapt notoriu – au luat parte cu entuziasm la construcția socialismului. În cazul României însă exact acest lucru este caracteristic, că nu numai evreii, ci și maghiarii au jucat un rol esențial și în bună măsură asemănător în funcționarea regimului.

— *Spune-mi câteva cuvinte despre Edgár Balogh!*

— Edgár Balogh posedă o vastă hagiografie, firește, la fel ca András Sütő. În cazul maghiarilor din România, măsura morală este foarte elastică și maleabilă. Important este că ei sunt maghiari. Lui András Sütő i se acceptă faptul că a colaborat, iar după evenimentele din Ungaria a făcut și carieră cu asta. Ce-i drept, este un scriitor foarte bun, dar cu asta n-a făcut încă nimeni carieră. Nici ca talent românesc, nici ca talent maghiar, iar în România cu atât mai puțin. Faptul că a devenit membru sau membru supleant al Comitetului Central, președinte ici și colo, că a beneficiat de recunoaștere ici și colo se poate întotdeauna justifica prin talentul lui, dar toată lumea știe că talentul, într-un stat ca România, nu era suficient pentru ca cineva să beneficieze de asemenea poziții și distincții. Toată lumea știe despre el că a adus benevol servicii partidului. Cu asta a făcut carieră politică. Una dintre victimele acestei cariere a fost cel mai bun prieten al meu, Laci Földes. De la el știu toate lucrurile acestea, m-a ținut la curent cu ce i se întâmplase. Îi era foarte teamă că-l arestează, dar l-a salvat Vasile Vajda. Laci Vajda a fost secretarul de partid de la Cluj și, când a venit Securitatea la București după Földes, a garantat pentru el și nu i-a lăsat să se atingă de el. Vajda era un muncitor, un orfan crescut la Dej de o familie de maghiari evrei. Nu s-a băgat niciodată în nici un fel de chestiune naționalistă. Nu încape îndoială că András Sütő este un scriitor talentat. Între timp, cu siguranță a regretat deja lucrurile pe care le-a făcut.

Vezi tu, în țările acestea turnătoria este cu totul altceva decât aici, în Vest. Aici există turnători de meserie, care toată viața lucrează pentru poliție. Din asta trăiesc. În Est asta nu-i o meserie, ci poate fi o toană, un interes de moment, o chestiune de frică. Aceiași oameni se schimbă ulterior, le

pare rău, sau sunt și ei turnați. În aceste țări lucrurile sunt mai complicate, diferite de Franța sau Germania. Nu ai bani, poliția te angajează și te plătește lunar pentru serviciile aduse. În Germania, un astfel de om se numește *V-Mann*, *Vertrauensmann*[1]. Un turnător infiltrat, faci asta sau din convingere, pentru că ești devotat statului, sau pentru că ești cinic și nu te interesează. Ei plătesc, tu raportezi. Aceasta este o slujbă, o meserie. În Est lucrurile nu stau așa, cu toate că, firește, există și varianta asta, dar acolo poți fi în același timp dușmanul sistemului din convingere și turnător. Poți fi turnător pentru că te plătesc sau poți fi pentru că te șantajează: sau torni, sau te arestează, torni pentru că vrei să faci carieră sau pentru că vrei să dai pe cineva jos dintr-o poziție. Acolo toată lumea poate fi turnător, chiar și fără să știe. De exemplu, cineva se prostește și spune totul despre prietenii lui, chiar și ce visează ei. Nu știe că pentru Securitate sunt date importante. Importante fiindcă atunci când te arestează îți spun că o dată ai visat așa și pe dincolo. Scopul lor fiind să te distrugă sufletește: „Știm totul despre tine." Iar tu habar n-ai de unde știu. Așadar, ținând cont că acolo turnătoria este un lucru existențial, că poliția este parte din viață, că acolo ea se strecoară prin porii societății, turnătoria e o stare, nu doar o meserie.

De aceea spun că András Sütő a fost un patriot exemplar, care a avut un motiv pentru ceea ce a făcut. Sigur că suferă sau a suferit din pricina asta, i-a părut rău, i-a fost silă și a încetat de mult. A izbucnit apoi în el marea răzvrătire, pe care el o purta în sine și atunci când a făcut ce a făcut. El nu este antisemit, acest lucru e sigur.

1. *V-Mann*, *Vertrauensmann* sau *Verbindungsmann* înseamnă om infiltrat, turnător plătit al poliției.

Edgár Balogh a fost de asemenea dintotdeauna comunist, străbătut totodată, în primul rând, de un puternic sentiment național. Și nu-i iubea pe evrei. Acest lucru, într-un fel sau altul, mereu răzbătea din el. Bineînțeles, nu sub forma „sunt antisemit", n-ar fi spus niciodată așa ceva. Dar s-a aflat, toți știau asta despre el la Cluj. În afară de asta, el n-a fost niciodată turnător. Și asta-i sigur. A practicat o politică prea inteligentă, ca să spun așa, elastică. Politica lui era să colaboreze în așa fel cu autoritățile române încât să facă posibilă dezvoltarea la maximum a vieții maghiarilor în cadrul dat. Trebuie să recunoaștem că există în asta o anumită rațiune politică. Eu nu sunt de partea acestui lucru, dar nu-l pot cataloga drept turnătorie sau trădare. Este conștientizarea reală a unei anumite situații istorice. Trebuie să alegi: sau spui „nu mă încurc cu voi", sau „am o vocație, să salvez ce se poate salva, pozițiile maghiarilor trebuie cumva asigurate", dar atunci pentru asta trebuie să-ți asumi și o anumită colaborare. Edgár Balogh nu a fost niciodată turnător, ar fi fost și incapabil de așa ceva. Și printre maghiari au fost mulți care nu-l iubeau, cu toate că sigur a fost un politician maghiar onest și a reușit să salveze foarte mult cu această fantastică acrobație de circ. În ochii maghiarilor era, într-o oarecare măsură, îngrozitor de antipatic, cu toate că, trebuie să recunoaștem, a fost în primul rând un foarte bun patriot maghiar și de aceea a făcut totul cu mai mult sau mai puțin succes. S-a bucurat astfel de un mare prestigiu, pe drept cuvânt, și asta este ceea ce contează.

Aș putea să-l amintesc și pe István Nagy, un renumit scriitor comunist. Și un om extrem de vanitos. A suferit enorm din cauza lipsei de faimă. Oamenii aceștia erau atât de bolnavi după faimă, că nici nu-ți poți închipui. Debordau de

suficiență și înfumurare. István Nagy trăia la Cluj, era un renumit scriitor muncitor maghiar, s-a lansat în anii '20. Hortiștii au avut o astfel de politică față de scriitori: puteau să fie și de stânga, dacă erau scriitori, atunci îi susțineau și se străduiau să-i câștige de partea lor. Când au intrat maghiarii, au început să-l facă cunoscut și pe István Nagy. Au început să-l publice. A urcat pe scenă și, la întâlnirea de la Szárszó, a fost una dintre vedetele întâlnirii. Era acolo și Béla Józsa. Îl cunoșteam bine. Era cumnatul lui István Nagy, dar nu mai vorbea cu el. Îl disprețuia îngrozitor. Spunea despre el că este o curvă, că din vanitate este gata să se facă preș. Chiar și după război, István Nagy a continuat să aibă accese de vanitate. A primit un premiu de stat, a suferit apoi tot mai tare din cauza felului în care erau tratați maghiarii. Opresiunea națională și violarea fățișă a drepturilor erau tot mai puternice. Au început să-l treacă și pe el în linia a doua. Dar el a continuat să scrie, pentru că acești oameni pot fi ușor șantajați din cauza vanității lor. A fost unul dintre punctele forte ale regimului.

Mai târziu am văzut și în Vest cât de ieftin poți cumpăra oameni de știință celebri. Vladimir Jankélévitch mi-a vorbit la Paris cu dispreț despre acești academicieni francezi, oameni de știință deținători ai Nobelului: despre cât de ușor pot fi cumpărați, fac totul pentru o invitație la Baikonur, la centrul spațial sovietic. Încep să-i flateze, îi duc la televiziune și, nu după mult timp, își desfac picioarele și se poate face cu ei orice. Li se pare că se bucură acolo de mai multă recunoaștere decât la ei acasă, li se recunoaște adevărata importanță. Și ceilalți știu bine asta. Asta au făcut, la scară mai mică, cu intelectualii maghiari și români. Este o vorbă românească: „Dă-i vin, dă-i bere, dă-i femei." Românii sunt foarte buni psihologi, excelenți cunoscători de oameni. Filozofia lor de bază este că nu există acea fortăreață de la

Sevastopol, acea fortificație de necucerit, care să-i reziste. Ce înseamnă că este un om de știință premiat cu Nobel, ce înseamnă că este un prelat? Nimic! Ce-i place să bea, ce fel de fete îi plac, asta trebuie știut despre el. Sau trebuie să-i oferi faimă.

Iată, de pildă, un scriitor maghiar foarte talentat, stă îmbufnat și-l macină invidia. Ce-am observat la scriitori și la oamenii de știință m-a îngrozit. Aici nu există diferență între evrei, maghiari, germani, francezi și români: dorința de recunoaștere, vanitatea, gelozia profesională, faptul că eu sunt cel mai mare savant din lume și totuși nu mi se acordă suficientă atenție! De aici rezultă coruptibilitatea. Partidul a observat acest lucru imediat. Așa și-a atras cei mai buni oameni de știință, chimiști, biologi. Au îndreptat la un moment dat reflectorul spre el, a vorbit, el este marele savant, i-au arătat recunoștință și l-au decorat. Partidul, în sfârșit, îi recunoaște măreția, se implică în intrigile breslei. Dacă are vreun conflict profesional cu un alt chimist, de exemplu în domeniul priorității, al recunoașterii, partidul îl susține pe el. Sau a făcut o descoperire care este dezbătută în lumea științifică. Așa cum știi, în domeniul acesta totul este o problemă, nu se acceptă nimic imediat. Iar descoperirea lui este mai controversată decât a celorlalți, descoperă leacul pentru SIDA sau cancer și lumea științifică nu vrea să ia cunoștință de asta, nu vrea să-i acorde recunoaștere. Pentru că este maghiar, de stânga, comunist, evreu, dintr-un motiv sau altul. Partidul se grăbește atunci să-l ajute. În România, de exemplu, o doctoriță, o aristocrată româncă a descoperit leacul absolut împotriva procesului de îmbătrânire. Procedura Aslan. Făcea injecții cu novocaină*, sau ceva de genul ăsta.

* E vorba despre procaină (n.ed.).

Avea un institut de gerontologie și s-a fotografiat înconjurată de picturi, cu pelerină de hermelină, cu mantie și decorații. Procedura medicală Aslan era un fel de șarlatanie de ordin superior, toți medicii știau asta. Știi asta, nu era singura care făcea asemenea lucruri. Întotdeauna au existat astfel de vraci, chirurgi și doctori de Curte. Devine într-o zi medicul de Curte al ducesei Luxembourgului sau al reginei Olandei – niște fete în casă, gospodine și spălătorese naive, care poartă însă coroană. Lumea crede că, dacă regina Olandei, ducesa Luxembourgului sau țarina apelează disperate la Rasputin să-l vindece pe bietul lor copil care suferă de hemofilie ereditară sau e orb din cauza rubeolei, atunci el sigur poate face minuni. Ele și americanii bogați s-au înghesuit la Madame Aslan să le oprească procesul de îmbătrânire precoce. Și pe această aristocrată româncă a ajutat-o partidul. Nu era decât un medic neînsemnat și dintr-odată spune: iată, am găsit ceva împotriva îmbătrânirii. Hai și-ncearcă-l, băiete! Unii se distrează puțin pe seama ei, dar ea are niscai clientelă, le face injecțiile împreună cu un pic de hocus-pocus sentimental, și unii simt cum se vindecă, cum le este un pic mai bine. Lucrul ăsta se întâmplă peste tot, nu-i așa, genul ăsta de știință aflată la limita șarlataniei. Am trăit printre ei, am văzut cum fizicieni, matematicieni, medici, aristocrați români, anticomuniști convinși, burghezi masoni, toți s-au lăsat corupți imediat.

Explicația participării semnificative a evreilor și maghiarilor nu se poate reduce la un simplu slogan cum ar fi „răzbunarea“ sau chiar vanitatea, ci are cauze sociologice mult mai profunde și similare în aceste două straturi ale populației. Lucru care ar merita cu siguranță un studiu sociologic și istoric aprofundat, dar care încă nu există nicăieri. Despre rolul personalităților maghiare, al oamenilor publici, al

activiștilor de partid, al persoanelor importante din guvern, al scriitorilor celebri și artiștilor în interiorul partidului și al aparatului de stat român se vorbește numai în termeni de categorii psihologice și morale: om cinstit, băiat bun, carierist, colaborator, arivist, ipocrit, informator etc. etc. Totuși este vorba în primul rând despre o problemă socială și istorică specifică, care nu exclude evaluarea morală a unor persoane, dar care nu este suficientă pentru evaluarea întregului complex. Este, așadar, vorba despre faptul că, după cel de-al Doilea Război Mondial, minoritatea maghiară se afla la un nivel cu mult mai înalt decât majoritatea și avea, în special, mai multă greutate ca element în crearea statului. În același timp, lipseau cu desăvârșire cadrele competente și de încredere necesare pentru funcționarea partidului și a aparatului de stat al noului stat comunist român. Prezența maghiarilor a fost mană cerească, pentru că erau perfect în stare să facă acest lucru. Și erau și de încredere. După războiul pierdut, majoritatea absolută a maghiarilor a realizat că nu există nici o șansă pentru o revizuire a hotarelor, pentru o reanexare, că, vorba cântecului, „fie că te binecuvântează mâna destinului, fie că te pedepsește: aici – în România – trebuie să trăiești și să mori", și a înțeles că în România puterea se află în mâinile unui partid care, în numele liniei politice oficiale, condamnă orice discriminare etnică, fapt care pentru maghiari era singura cale spre egalitate și afirmare socială. Cert este că, după război, partidul a fost singurul mijloc de afirmare socială pentru maghiarii din Ardeal și pentru evrei, în aceeași măsură. Ceea ce partidul a și făcut. Un exemplu concret, din probabil multe mii, este cel al lui Macskási: unde în altă parte ar fi putut deveni un simplu tâmplar judecător militar cu grad de colonel, expertul în drept pentru cele mai importante chestiuni de stat? Unde în altă parte ar fi fost

posibil ca un simplu muncitor în construcții avansat în grad de colonel să fie președintele comisiei de etică a armatei române? Sau ca simpli muncitori precum Vasile Luca, Piusz Kovács sau tovarășul Szloboda să fie promovați în rang de miniștri, miniștri adjuncți, generali de Securitate sau directori de închisori?

Și nu erau niște carieriști. Asemănarea dintre cele două minorități din România, evreii și maghiarii, nu se întemeiază pe caracterul subiectiv al indivizilor, ci pe situația lor socială. Ambele sunt minorități cu adevărat importante, constitutive ale statului. Valoarea lor a devenit evidentă odată cu întemeierea sistemului comunist. Pe de o parte, extrem de puțini funcționari de stat români capabili să țină țara în stare activă au rămas în funcții după schimbarea regimului. Iar puterea nici nu prea putea să aibă încredere în ei. Dar evreii și maghiarii erau aici. Tradiția de stânga era vie în ambele grupuri, nivelul social al ambelor se situa cu mult peste nivelul general, și ambele erau în stare să ocupe poziții responsabile în societate, în stat și în partid. Maghiarii din Ardeal au fost de asemenea nevoiți să afle calea politică care le oferea posibilitatea să trăiască între granițele statului român. Și nici că puteau să găsească o cale diferită și mai bună decât Partidul Comunist! Oare nu partidul a fost cel care și-a asumat protejarea tuturor oropsiților și apărarea drepturilor minorităților? Maghiarii și, bineînțeles, evreii au fost în România susținătorii stalinismului și ai liniei partidului. Evreii erau mai degrabă prezenți în zona economică și ideologică, iar maghiarii în zona administrativă și organizatorică. Așadar, cadre superioare, ofițeri de Securitate, anchetatori: zonă în care maghiarii erau prezenți într-un mod bătător la ochi. Aveau dreptate boierii români: în statul comunist se aflau sub ocupație maghiară și evreiască. Alianța dintre maghiari, evrei

și Partidul Comunist a funcționat cu forța unei legi a naturii, aveau interese sociale comune obiective. Consecințele ar fi fost pozitive pentru toate părțile implicate dacă ar fi recunoscut și admis acest fapt. Au intervenit însă aici naționalismul atavic, etnicismul tribal. În timpul marxismului, internaționalismul s-a atrofiat, a devenit de altfel o crimă împotriva partidului și a statului. Invidia și ura împotriva maghiarilor, iraționalismul deplin al vieții a preluat puterea. În primii zece ani de după război, maghiarii din România au ajuns într-o situație socială similară cu cea a evreilor în istoria Europei din ultimii două mii de ani. Același fenomen social, dar pentru numai zece-douăzeci de ani și la scara unui teritoriu geografic restrâns, România. Apoi i-au exclus, atât pe maghiari, cât și pe evrei. Spre marea pierdere a României comuniste, apoi, de bine de rău, democrate.

Trecând peste grosolănia și prostia expresiei, acesta este motivul pentru care nu sunt de acord cu folosirea vechiului topos creștin „răzbunarea evreiască" în contextul istoric maghiar și român de după război. De aceea ți-am și spus că maghiarii sunt ultimii care au dreptul să vorbească despre „ÁVÓ-ul evreiesc". La fel de puțin poate fi vorba despre răzbunare evreiască și răzbunare maghiară, când cu adevărat foarte mulți evrei și maghiari îmbracă uniformele organelor represive ale puterii de stat. În ambele situații este vorba despre problema integrării unui strat social important într-un mediu social dat, dar care-i este străin. Este problema socială a supraviețuirii și a convieţuirii. Cu ce sentimente subiective și conform căror norme morale se realizează acest proces pentru anumite persoane – asta este deja o cu totul altă problemă. Pot juca un rol răzbunarea, invidia, carierismul mai ales, dar asta nu înseamnă că avem de-a face doar cu invidioși, geloși, vanitoși arivişti, carieriști, turnători, răzbunători or-

biți, trădători de popor sau denunțători. De acest proces însă aparține în mod organic ceea ce se numește supralicitare. Iar maghiarii au supralicitat în România exact ca evreii.

— *Ce rol a avut Méliusz?*

— Dintre toți intelectualii maghiari care au jucat un rol în viața publică, toată admirația și dragostea mea se îndreaptă către József Méliusz. L-am cunoscut în toamna lui 1938 la Cluj, la reuniunea MADOSZ. Și acolo tot Miklós Törökfalvi m-a trimis. Aveam șaisprezece ani. MADOSZ era una dintre organizațiile eficiente ale Partidului Comunist Român – dacă nu cumva singura. Locul reuniunii era o pivniță spațioasă, participanții stăteau pe bănci de lemn, cei care prezidau și vorbitorii stăteau în fața lor la o masă lungă. Foarte mulți țărani secui au luat parte la acea reuniune, sala era plină până la refuz. Unul dintre ei, Antal Vargyas, m-a impresionat profund cu fantastica lui inteligență. Nu știu ce a devenit, dar numele și persoana lui mi s-au întipărit în memorie. Acolo i-am cunoscut și pe László Bányai, și pe Ion Vințe, care erau buni prieteni. La acea reuniune MADOSZ prezida tocmai Ion Vințe. Nu mai știu sigur, dar am impresia că și Edgár Balogh era acolo.

Méliusz mi-a atras însă imediat atenția. Era o apariție remarcabilă: pulover, profil subțire, aristocratic, păr complet alb, des, pieptănat pe spate, un bărbat extraordinar de expresiv și atrăgător. Fuma pipă. Cultiva stilul dandy cu bună știință, se vedea cu ochiul liber, dar absolut fără mândria și aroganța acestui stil. Se purta cu modestie, natural, curtenitor și direct. Îmi insufla respect. Da, ieșea în evidență în acel mediu. Nimic folcloristic, fără ciorapi albi secuiești, fără baston, floricele de perle, ci o apariție hotărât citadină și cosmopolită. Numele lui îmi era deja bine cunoscut, era colaborator permanent al revistei *Korunk*, acolo îi citisem

poemele, eseurile, traducerile. În perioada aceea, tocmai se întorsese de la Paris, și își publica în *Korunk* scrierile referitoare la Franța. În esență, această legătură cu Franța mă atrăgea cel mai tare la el. Era singurul înconjurat de o atmosferă de urbanitate occidentală. L-am reîntâlnit pe Méliusz la Cluj, imediat după război. În timpul războiului a stat la Timișoara, deci în România. După război a ajuns imediat într-o poziție înaltă, se ocupa de teatre – poate doar de teatrele maghiare. Apoi, într-o zi, a dispărut. L-au arestat. Asta se întâmpla la sfârșitul anilor '40. Au arestat întreaga intelectualitate maghiară de stânga și au organizat primul „proces al maghiarilor" de mare calibru. Eu eram atunci deja la București, și am aflat despre toată povestea – la acea vreme încă de necrezut, dar deja vestitoare de primejdii – prin palide șușoteli confidențiale. L-au acuzat că e trădător de țară, naționalist maghiar, revizionist și câte altele încă, poate că și era spion japonez. Printre cei arestați se numărau Edgár Balogh, János Demeter, Gyárfás Kurkó, cred că și Lajos Csőgör, și bineînțeles foarte mulți alții, inclusiv Ádám Teleki, care sigur nu aparținea grupului de intelectuali comuniști maghiari. Au arestat-o și pe soția lui Méliusz. O cunoșteam, era o femeie splendidă, atrăgătoare și cultă. Între două interogatorii, a reușit să se arunce pe fereastra de la etaj din clădirea Securității. A murit pe loc. Condamnările erau în general cam de zece ani. Dar au fost poate și condamnări pe viață. Gyárfás Kurkó a înnebunit în timpul interogatoriilor. Nici Vințe, nici Bányai nu se aflau printre arestați. Bányai și-a apărat patria cu sabia scoasă, împotriva lui însuși, adică împotriva naționalismului maghiar. A dobândit astfel multe merite și a adus importante servicii partidului.

Apoi, dintr-odată, după câțiva ani, nu știu de ce și cum, i-au eliberat pe toți conspiratorii maghiari. S-au bucurat

chiar și de un fel de reabilitare de rangul al doilea. Pe vremea aceea eu trăiam deja la București. Într-o zi apare bunul și vechiul meu prieten Ernő Gáll și-mi spune să mergem să-l vedem pe proaspăt eliberatul Méliusz. Méliusz locuia la București într-o vilă foarte elegantă, mobilată cu gust. Să-și fi căpătat oare înapoi vechea locuință? Nu știu. Se recăsătorise, soția lui era tot o frumusețe răpitoare cu ochi negri, strălucitori și zâmbet tandru, tot o femeie inteligentă și tot o evreică. Ea ne-a și primit. Eu și Ernő ne-am uitat unul la altul: lângă un om de calibrul lui Méliusz, nici nu ne puteam închipui un tovarăș de viață lipsit de valoare. A apărut apoi și Méliusz. A ieșit din baie, purta un halat bleumarin. S-a instalat în fața noastră. Trăgea din pipă. Era, ca întotdeauna, o prezență extrem de elegantă, captivantă, decorativă. Noi am început să bâlbâim ceva pe un ton compătimitor. Méliusz ne-a întrerupt și ne-a spus povestea lui. Ce se întâmplase deci, de fapt? Partidul – ca întotdeauna – făcuse dreptate. Când a fost eliberat, un tovarăș de rang înalt l-a convocat și i-a explicat că totul fusese o provocare murdară pusă la cale de clica Luca–Pauker și că „tovarășul Gheorghiu-Dej a cerut personal cercetarea cazului și a făcut dreptate". Cu puțin înainte, se descoperise complotul împotriva partidului și statului pus la cale de Vasile Luca și Ana Pauker. Méliusz se uita la noi cu o mină ușor încordată și cu ochii albaștri larg deschiși pătrunși de o adâncă convingere. Răzbătea din privirea lui o credință naivă, aproape religioasă, ca din ochii unui copil. Se putea simți că nu voia să audă nici o plângere sau acuzație la adresa partidului, nu voia să fie parte, nici măcar martor, la vreo bombăneală nesănătoasă împotriva partidului. Méliusz nu era desigur un naiv, dar în vocea lui se putea simți limpede frica. L-am înțeles și am tăcut mâlc.

„Apăi, bine l-au mai prelucrat", mi-a spus pe un ton necăjit Ernő Gáll îndată ce-am ajuns în stradă.

Ultima mea întâlnire cu Méliusz s-a petrecut la începutul anilor '60. Într-o după-amiază târzie, beam singur o cafea la cofetăria Nestor, chiar la geamul ce dădea în stradă. Era un loc elegant, cam ca Gerbeaud, de la Budapesta, locul preferat de întâlnire al intelectualilor și artiștilor bucureșteni. Pe stradă apare Méliusz, mergea ușor opintit, rătăcind pe trotuar. Privirile ni s-au intersectat, îi fac semn să intre. Intră, elegant ca întotdeauna, îmbrăcat într-un sacou gri-închis la două rânduri, dar cu cravata răsucită într-o parte și gulerul de la cămașă ridicat. Era vizibil tulburat. Se trântește pe un scaun privind în gol. Comand o cafea pentru el. Ciudat, nu fumează pipă, scoate o țigară, o bate ușor și o aprinde. „Ce-i cu tine, Neló?" îl întreb speriat. Numele lui inițial era Nelovánkovits, prietenii îi spuneau numai Neló. Trecuse la reformați în tinerețe și luase numele celebrului teolog și predicator ardelean reformat. Arăta rău, se vedea pe el disperarea. Și-a lăsat capul în jos, privea pierdut. „Vin de la spital", îmi răspunde, „de la fiul meu. A încercat a patra oară să se sinucidă". Îl știam pe fiul lui de când era copil, un adolescent cu o claie de păr ciufulit, blond deschis, slab, crescut parcă peste noapte. Méliusz s-a uitat la mine o clipă, apoi, privind în gol, a început să povestească încet, cu o voce stinsă. Atunci când i-au arestat pe el și pe soția lui, copilul a umblat toată noaptea pe stradă, ca un câine pierdut, până când nu mai știu cine, poate Manci Bányai, l-a găsit și l-a luat la el. După scurt timp a urmat înmormântarea maică-sii, iar echilibrul sufletesc i-a fost zdruncinat. Când taică-său a fost eliberat, l-a luat la el, dar copilul a devenit din ce în ce mai sălbatic. A urmat prima încercare de sinucidere. „Asta-i a patra", spune cu ochii lui albaștri în lacrimi, mă privește

deznădăjduit, își deschide brațele: „Și acum, ce urmează?" mă întreabă, și-apoi se ridică și pleacă. Nu l-am mai văzut niciodată de atunci. Ce s-a întâmplat cu fiul lui? Nu știu. Cam atât despre Méliusz.

„Unde este comoara care nu este?"

— În final aș vrea să te mai întreb încă ceva. Știi oare ce s-a întâmplat cu averile, bunurile de valoare, mobilierul și proprietățile imobiliare împrăștiate care le-au aparținut evreilor?

— Am doar o vagă experiență personală în legătură cu modul în care partidul a gestionat aceste lucruri. Cu siguranță au fost depozitate la ei bunuri evreiești de valoare, mobilier, dar nu se putea pune problema ca acestea să fie restituite. Au devenit pur și simplu ale poporului. Știu că evreii care s-au întors erau foarte necăjiți din pricina asta. Pot să-ți povestesc câte ceva. Lucrurile din casa noastră, nu-i așa, au fost de asemenea împrăștiate în stânga și-n dreapta. Mă gândeam câteodată, cinic, că adevăratul antisemitism a izbucnit doar a doua zi după deportare, când toate lepădăturile au spart casele evreilor, au smuls scândurile podelelor, au săpat în curți. Când au văzut apoi că nu găsesc nimic, și-au dat seama că evreii i-au tras din nou pe sfoară, căci ei se prefăceau doar că sunt plini de comori și de bani, evreimea asta sătmăreană în special, și acum se dovedea că nu aveau nimic. Așadar, „unde este comoara care nu este?" Pentru că sau au înșelat lumea întreagă, și n-aveau de fapt nimic, sau au ascuns-o cu viclenie. Jandarmii anchetatori, și tu știi asta bine, le-au verificat evreilor cu minuție fiecare orificiu, i-au torturat și i-au bătut cu bestialitate ca să le spună unde este aurul, unde sunt diamantele, unde este comoara. Ghetoul

din Oradea era în mod special vestit pentru asta. Sfârșitul primului act. Cu câțiva ani în urmă, la Budapesta, am aflat că Pál Erdős a fost distins în Israel cu un mare premiu.[1] O sumă incredibilă, ceva în jurul a o sută de mii de dolari. Atunci am și auzit pentru prima oară de acest premiu israelian. Am spus: „Ia te uită! De când are Israelul bani pentru așa ceva?" Unul dintre profesorii universitari, chimist cred, îmi răspunde pe un ton ironic: „Ehei! Evreii? Păi au ăia bani!" Iarăși același idei preconcepute, evreii ăia, nu-i așa?, care se scaldă în bani, din buzunarele cărora se revarsă dolarii, aurul și diamantele.

— *Cu apartamentul vostru ce s-a întâmplat?*

— L-au răscolit și l-au prădat. Dintre noi, sora mea a ajuns prima acolo, după război. Mi-a povestit plângând în hohote ce-a văzut, a și scris despre asta un articol cutremurător în presa sătmăreană. Ușa de la intrare era închisă cu o sârmă ruginită, când a intrat, tapetul era jupuit de pe pereți, dulapurile erau goale, ușile smulse, podeaua spartă peste tot, paturile goale, saltelele sfâșiate. Căutaseră evident ceva despre care bănuiau că ar fi fost ascuns. În mijlocul camerei era un mic teanc de cărți. Neatinse. Cărțile mele și ale surorii mele. Înainte să fie luați, tata așezase cărțile într-un teanc: *Candide* de Voltaire, *Nepotul lui Rameau* de Diderot, câteva romane de Gyula Krúdy (autorul preferat al mamei), *Lexiconul social* al lui György Madzsar, *Antologia Occidentului*, strălucitul eseu polemic al lui Boldizsár Kollányi despre căsătoria civilă, în apărarea lui Ady și împotriva acuzației de

1. Premiu creat în 1975 de Ricardo Wolf, un farmacist israelian de origine germană. Knessetul recompensează anual cu câte un premiu de 100 000 de dolari șase realizări excepționale în domeniul matematicii, chimiei, fizicii, medicinei, științelor agrare și artei.

„imoralitate" adusă lui, scrierile de tinerețe ale lui Marx în traducerea lui Ervin Szabó, lucrări de Spinoza, Schopenhauer, Nietzsche, *Die Vorsokratiker* de Nestle, *Femeia și socialismul* de Bebel, lucrările teoretice ale lui Plehanov, *Viața lui Isus* și *Viața Apostolului Pavel* de Renan, *Critica rațiunii pure* de Kant, *Iosif și frații săi* de Thomas Mann (lectura preferată a tatei), romanele lui Arnold Zweig și ale lui Stefan Zweig, printre care *Suflete zbuciumate*, care se numărau printre scrierile preferate ale surorii mele, romanul lui Franz Werfel despre pogromul din Turcia împotriva armenilor[1] (unul dintre cele mai îndrăgite romane ale surorii mele), romanul *Rezultatul* al lui Lion Feuchtwanger, un roman-cheie despre inevitabila ajungere la putere a lui Hitler, *Donul liniștit* de Șolohov, pe care, ca mare reușită a literaturii moderne sovietice, am citit-o cu multă admirație și eu, și sora mea, apoi romanele lui Anatole France, *Istoria filozofiei* a lui Schwegler, o carte de-a lui de arheologie a Bibliei și multe altele, talmeș-balmeșul acela care se adună în biblioteca unei fete tinere și a unui băiat. Tata a sperat că le voi regăsi când voi fi eliberat. Căci pe vremea aceea eram închis la închisoarea militară a garnizoanei numărul 9 din Cluj, iar tata era încrezător că acolo, ca pușcăriaș condamnat pe drept la închisoare, voi fi în siguranță. De cărți, nu s-au atins. A rămas și scrisoarea pe care tata a lăsat-o pe maldărul de cărți. Scrisul tatei. *Ultima verba*, scrisoare către Învingător:

Vă rog...
Am 56 de ani.

1. Franz Werfel, *Die vierzig Tage des Musa Dagh* (1933) (vezi și *Cele patruzeci de zile de pe Musa Dagh*, trad. de H. Matei, Univers, București, 1970 – n.ed.).

Atât am reușit să strâng. Aceste cărți.
Nu le distrugeți...

———— . ————

Atunci când romanii au ocupat Siracuza
și au năvălit în casa lui Arhimede,
el tocmai desena cercuri geometrice în praf.
Doar atât le-a spus soldaților care
au tăbărât pe el:
Nu-mi distrugeți desenele!

. . . — . . .

Încă mai am această scrisoare. Au răscolit cărțile, dar le-au lăsat acolo. Nu erau interesați de ele. Au luat toată mobila. Aveam în casă un mic birou Biedermeier, foarte frumos, astfel de lucruri. O dată, la Timișoara, am fost președintele comisiei de bacalaureat pentru un liceu. M-au invitat la teatrul din oraș, pentru că în ziua aceea juca o trupă de teatru din Satu Mare. Iar pe scenă văd biroul. M-am dus la director, care tocmai vorbea cu secretarul de partid, o actriță. I-am spus că biroul acela ne aparținea, era un obiect personal. A râs de mine și mi-a spus că partidul știe ce face, așa că nici vorbă să mi-l dea înapoi. Asta era atmosfera generală, ceea ce nu avea stăpân era însușit de partid drept bun al clasei muncitoare.

Sora mea a pățit exact la fel. Când s-a întors, prima dintre noi, la Satu Mare, a găsit câteva din lucrurile dispărute ale familiei noastre și a încercat să recupereze o parte din ele pe cale legală. Dar nici vorbă despre așa ceva.

— *Nu a primit înapoi nimic?*

— Absolut nimic. Au refuzat-o în cel mai brutal mod. S-a adresat partidului, dar răspunsul a fost că acele lucruri

aparţineau acum poporului. Nu se punea problema să le recupereze. Toate astea au rănit-o foarte mult. Şi faptul că în continuare tot ei erau la putere.

— *Cam când s-a întâmplat povestea de la teatru?*

— Pe la mijlocul anilor '60. Am avut apoi altă situaţie. Cumnata lui Kati Ziegler lucra la un bijutier evreu din Cluj. Kati ascunsese mica avere a acestui bijutier. Nu mai ştiu exact când, dar la un moment dat, în zilele îngrozitoare de după venirea ruşilor, Kati mi-a spus că îi este foarte teamă de ceva: ascunsese în salteaua mamei ei o cutie cu lucrurile de valoare ale acestui bijutier. I le dăduse înainte de deportare, să i le păstreze cumva. După cum povestea Kati, în cutie trebuie să fi fost vreo cincisprezece-douăzeci de ceasuri, câteva ceasuri de buzunar din aur, verighete, cercei, brăţări, lănţişoare şi alte mici bijuterii. Exact nu ştiu nici eu, pentru că nu le-am văzut niciodată. Ruşii căutau soldaţi germani şi făceau razii cu regularitate. Mama lui Kati era nemţoaică şi se temea cumplit că vin ruşii şi îi răscolesc casa. Tremura de frică şi nu mai voia să ţină pachetul. Dacă ruşii găseau ceasurile la ea, o lichidau. Toate astea mi-au fost povestite de Kati. Ca altcineva să ia în păstrare pachetul nici nu putea fi vorba, pentru că nimeni nu trebuia să ştie nimic despre asta. Biata cutie s-a transformat în cutia Pandorei, cu marea comoară înăuntru: un blestem de care toţi se grăbeau să scape îngroziţi. Ce să fac acum cu ea? m-a întrebat disperată Kati. Dă-i-o imediat partidului, i-am răspuns fără nici cea mai mică ezitare. A fost de acord cu mine, nici ea nu vedea altă soluţie. Am avut însă impresia că ezită puţin. Poate pentru că în ochii ei eram încă prea lipsit de experienţă. Aşa că i-a întrebat ulterior şi pe alţii, oameni serioşi, ca dr. Feri Köppich, un dermatolog foarte respectat, cu un caracter

ireproșabil, și soția acestuia, un pediatru, și ea o persoană cu un caracter foarte puternic, apoi o prietenă comună, pe dr. Regina Joszipovics, care era tot pediatru. Toți trei erau persoane extrem de serioase, ferme și foarte chibzuite. Toți i-au răspuns fără să clipească: „Dă-i-o partidului!" Mai mult, Regina Joszipovics a și condus-o pe Kati, care nu era membră de partid, la sediul comisiei de partid din oraș. Kati mi-a povestit cum acolo i-au predat cutia lui Alexandru Iacob (Sándor/Sanyi Jakab), unul dintre secretarii de partid, care era adevăratul șef al comisiei de partid din Cluj și unul dintre cei mai vechi și mai buni prieteni ai Reginei Joszipovics.

La scurt timp după aceea, mă întâlnesc într-o bună dimineață, exact în fața sediului partidului, în piața centrală, cu Bandi, fratele mai mic al lui Alexandru Iacob. Scoate un ceas din buzunar și se uită cât e ceasul. Ceas de aur. Am fost foarte surprins. Pe atunci Bandi tocmai scăpase dintr-un lagăr de muncă. Îl întreb: „Tu, Bandi, de unde ai tu ceasul ăsta de aur?" Îmi răspunde: „L-am primit de la Sanyi de ziua mea." Chestia asta m-a trăsnit ca din senin. Eram complet răvășit. Aveam un alt prieten, secretar de partid, Gheorghe Adorian (György Adorján). Adorian era un domn exemplar, politicos, gentil, dar fanatic de rigid, respecta întocmai directivele, dedicat total Partidului: ce face Partidul este întotdeauna etic și corect, Partidul are întotdeauna dreptate. M-am dus la el. „Gyuri, dragă", îi spun, „mă adresez ție cu o treabă confidențială. Este o chestie care mie mi se pare suspectă într-un fel, dar n-am nici o dovadă". Și îi spun toată povestea. Mă ascultă liniștit, dar cu o privire severă, și îmi pune apoi întrebarea: „De unde știi că ceasul acela provine de acolo? L-ai văzut cu ochii tăi?" Îi răspund: „Nu, n-am văzut niciodată cutia aceea și nici conținutul ei. Nu pot să spun că ceasul provine sigur de acolo." Ceea ce, de altfel,

este adevărat și în ziua de azi. Adorian m-a făcut, bineînțeles, cu ou și cu oțet, cum de-am putut avea o asemenea bănuială, care nu poate fi dovedită, împotriva unui tovarăș responsabil. Nici nu poate fi vorba despre așa ceva, e un coșmar, mai mult, o calomnie ordinară. De altminteri, a fost foarte cumsecade, mi-a spus că o să se ocupe discret de asta, dar m-a avertizat că ar fi bine să-mi țin gura. Și oricum să mă gândesc bine înainte să spun ceva. Lucru care pe mine m-a și liniștit. Pentru mine treaba era încheiată.

Iacob a fost trimis după aceea la București, a devenit adjunctul ministrului de finanțe, Vasile Luca. Apoi, într-o zi, la primele ore ale dimineții, a fost ridicat de acasă și reținut. Cu o seară înainte de a fi arestat, Gheorghiu-Dej, secretarul general al partidului, l-a invitat la el acasă, a dat o cină festivă în cinstea lui și s-a purtat extrem de amabil cu el. Acestea erau micile distracții ale lui Gheorghiu-Dej. Alexandru Iacob era un intelectual evreu, un organizator extrem de talentat, un tip lipsit cu totul de sentimentalism, dur, nesuferit, un fel de „Gerő, constructorul de poduri"*. Noi eram concetățeni, și el era tot sătmărean, datorită acestui lucru exista între noi un fel de relație amicală, cu toate că eram cu mult mai tânăr decât el. Dar de la bun început, când i-am povestit ce fac soldații ruși în oraș, m-a certat zdravăn că-mi permit să răspândesc astfel de știri dușmănoase și mincinoase. Toți îl urau, și eu la fel. Plin de el, insistent, nemilos, dur, un tip cu adevărat insuportabil – dar în același timp un foarte eficient organizator și o minte foarte ascuțită. El, ca vechi ilegalist, își putea permite să se ia și de cadrele de conducere superioare. Îi privea pe toți, evident, de sus și

* Gerő Ernő – lider comunist maghiar de dinainte de 1956, un om extrem de dur și detestat. În maghiară, joc de cuvinte intraductibil: „Gerő, a hídverő" (n.tr.).

îi disprețuia, fiecăruia îi spusese deja câteva lucruri foarte neplăcute. Cultiva sportul acesta cu plăcere. Era extrem de nepopular, nu doar în structurile inferioare, ci și în cele superioare. În timpul procesului lui Luca, înainte de moartea lui Stalin, l-au arestat și pe el și l-au condamnat. Pe viață, cred.

Vasile Luca era un foarte vechi tovarăș secui. A fost, alături de Gheorghiu-Dej, cea mai importantă persoană din partid. Vorbea o română cumplit de chinuită. Obișnuia să țină discursuri în cascadă, era în stare să pălăvrăgească și câte patru-cinci ore fără întrerupere. Trăncănea vrute și nevrute, și zbiera ca o bestie. Simplul fapt de a-i asculta discursurile era înfricoșător. Era cumplit de brutal și violent, o bestie sângeroasă. El a fost cel care, cu ocazia unui astfel de discurs-maraton la Cluj, a anunțat marea întreprindere revoluționară: „Colectivizăm agricultura!" Asta a fost scris cu litere uriașe pe prima pagină a ziarului partidului. Dar acest lucru a generat și probleme. A doua zi au fost dați afară câțiva oameni de la ziar, poate că au fost și reținuți puțin, pentru că subtitlul era: „Uniunea Bicicliștilor din Cluj a împlinit o sută de ani."

Vasile Luca era ministru de finanțe, Iacob era adjunctul lui, așa că l-au arestat și pe el și l-au condamnat. Din toate cazurile pe care le cunosc, cu el Securitatea s-a purtat cel mai neîndurător și cu cea mai neobișnuită cruzime. Cu nesimțirea lui își făcuse o mulțime de dușmani în cercurile cele mai înalte, toți îl urau, pentru că tuturor, miniștri și membri ai biroului politic de partid în aceeași măsură, tuturor le-a trântit câte ceva în față, fără ezitare. I-a făcut dobitoci, incompetenți, buni de nimic. Se considera „comunist reformist", și cu siguranță că asta a și fost. Când l-au dovedit, a izbucnit o veselie generală: în sfârșit, a dispărut din peisaj și

personajul ăsta nesuferit, i s-a înfundat și lui, nu-i așa? Toată lumea îl ura, de sus până jos. Aceasta a fost, deci, răzbunarea aparatului de partid: l-am prins, în sfârșit, am scăpat de țanțoșa lui infatuare. Eu nu m-am bucurat, chiar deloc. Nu am simțit nici un fel de satisfacție. Dimpotrivă. Am fost cuprins de groază. Știam deja, pe atunci, cum stăm de fapt, nu aveam nici o îndoială asupra situației reale. Iacob fusese unul dintre liderii ardeleni ai partidului aflat în ilegalitate, îl urmăriseră cu îndârjire în toată Ungaria în timpul războiului, dar n-au reușit să-l prindă. Era, printre altele, un excelent conspirator. După cum mi-a spus Adorian, se aflase din ce cauză nu-l arestaseră: a fost de la bun început agent infiltrat, informatorul jandarmeriei. În timpul procesului, însuși Luca a recunoscut că încă de la începutul anilor '20 a fost informatorul infiltrat al Siguranței române. În legătură cu acest lucru, eu unul nu mai aveam iluzii. Încetasem să mai am vreo iluzie încă din timpul procesului Rajk, n-am crezut nici un cuvânt din acuzațiile aduse. N-am avut nici o îndoială că arestarea lui Luca și a lui Iacob și procesul lor era o treabă asemănătoare, foarte bizară.

Acum însă, Adorian a ajuns la București, a devenit director general la Securitate, cu rang de colonel, șeful educației politice poate, sau ceva asemănător. Pe el îl iubeau, nimeni nu-l ura. Era un devotat intransigent al partidului, desigur, și introvertit, dar extrem de manierat și civilizat. Un adevărat domn *k und k.* Pe vremea aceea eram în relații bune. Locuia în Perimetru, avea o splendidă vilă boierească, baie de marmură în pardoseală, cadă de marmură în pardoseală, o vilă de lux de un excepțional gust românesc. Cred că la Budapesta erau puține astfel de case. În acest domeniu, românii au un gust excepțional, au un simț dezvoltat al luxului. Într-o zi, numai ce mă sună Adorian: „Vino repede la mine!

Vreau să-ți vorbesc." Eu locuiam, bineînțeles, în afara Perimetrului, dar aproape de casa lui. Eram cu soția mea, ne-am dus la el. Mi-a dat vestea cu fața strălucind de bucurie, veste pe care eu o știam deja: „Frățioare, Iacob a fost arestat. S-a dovedit că este trădător și agent infiltrat. Ai avut probabil dreptate. Ți-amintești? Tu mi-ai povestit odinioară. Spune-mi doar încă o dată treaba aceea cu ceasul de aur, și dă-mi totul în scris!" M-a luat amețeala, mi se întorsese și stomacul pe dos. Îi spun: „Gyuri dragă, dacă Iacob este agent infiltrat, și, după cum spui, acest lucru este un fapt demonstrat deja, atunci de ce aveți nevoie de declarația mea? Pe vremea aceea, la Cluj, tu m-ai lămurit că toată chestia asta e doar o născocire de-a mea sinistră. Lucru pe care l-am și acceptat atunci, și pe care îl accept și în ziua de azi. Mi-am dat seama că tu ai avut dreptate. Rămân în continuare de aceeași părere cu ce mi-ai spus tu atunci. Nu dau nimic în scris." În treacăt fie spus, nici azi nu cred că Iacob ar fi putut să-și însușească ceva din cutia aceea, pur și simplu nu era genul.

— *Cum a reacționat Adorian când ai refuzat să aduci mărturia acuzatoare?*

— A fost sincer surprins, se vedea pe el că l-am luat cu totul pe nepregătite. S-a mirat foarte tare, părea profund dezamăgit. A fost sigur că eu, despre care știa cât de tare nu-l pot suferi pe Iacob, aveam să-i ofer ce voia.

— *Îi era probabil teamă că și asupra lui ar fi putut să se aștearnă o bănuială?*

— Nu, nu. Despre asta nici nu poate fi vorba, Adorian nu se temea de arestare. Era desigur un om mărginit, dar cu un trecut perfect curat, voluntar în Brigăzile Internaționale din Spania. În Franța a luat activ parte în Rezistență. A organizat atentate împotriva Wehrmachtului. Fusese un tânăr curajos, demn de admirație. La un moment dat însă, a fost prins

cumva împreună cu ai săi și a fost deportat. A revenit acasă cu un nimb de glorie. Îl admiram cu toții. Iată un veritabil erou, care nu s-a mulțumit să trăncănească, ci a și făcut ceva împotriva fascismului. Iar acest lucru era adevărat. Ca secretar de partid, apoi, a devenit un mic filistin fricos.

— *Dar ar fi putut să-și dea seama că tot acest trecut eroic nu ajută: și Iacob fusese un vechi comunist ilegalist.*

— Pe vremea aceea acest lucru nu era încă clar pentru toată lumea. În Uniunea Sovietică, da, dar la noi încă nu. Se aflau încă în vârf, și erau profund convinși de faptul că dacă respectă linia partidului nimic nu-i poate clătina. Știu de la una dintre cele mai bune prietene de-ale mele, fata Anei Pauker (care, de altfel, nu a fost niciodată nici membră de partid, nici comunistă), că maică-sa, în pofida experienței sale de ani buni la Moscova, a fost sincer și profund surprinsă când Biroul Politic, în timpul unei ședințe, a demascat-o dintr-odată ca agent sionist infiltrat. Adorian, care era director general la Securitate, care era un membru de partid integru și disciplinat? Nu cred că s-a gândit măcar o secundă că ar putea și el să cadă. Lui îi era doar teamă să nu intre în conflict cu linia partidului. Și dacă tot a venit vorba, Adorian ar fi fost printre ultimii care să-și dea seama ce se întâmplă cu adevărat. Mi-amintesc cum într-o dimineață – era în 1956 – m-am întâlnit cu el în mica piață Balcani, la jumătatea drumului dintre casele noastre, în stația autobuzului 31. Îl întreb: „Ce știi, Gyuri dragă, despre discursul lui Hrușciov?" „Ce discurs? De unde-ai mai scos-o și pe asta?" îmi răspunde. Pe atunci tot Bucureștiul vorbea despre discursul lui Hrușciov[1], la toți ajunsese într-un fel sau altul articolul din *Le*

1. Este vorba despre discursul secret ținut de Hrușciov în februarie 1956 la ședința închisă la cel de-al XX-lea Congres al Partidului Comunist al Uniunii Sovietice, în care îl critica pe Stalin.

Monde. Îi explic: „Am citit discursul ieri, la Biblioteca Academiei. *Le Monde* l-a publicat în întregime." Știam că Adorian îl citește zilnic. Cu un scurt hohot de râs superior, mă bate prietenește ușor pe spate și-mi zice: „Păi tu ești în continuare atât de naiv încât să dai crezare minciunilor antisovietice ale presei burgheze?"

— *Și nu te-ai temut de consecințele răspunsului pe care i l-ai dat lui Adorian, și anume că n-ai vrut să-i oferi nimic în scris?*

— Eu? M-am temut, cum să nu!

— *Adorian ți-ar fi putut face felul.*

— Mi-a fost groaznic de frică. Acum, când mă uit în urmă, îmi dau bineînțeles seama că mi-ar fi putut face și mie rău. Dar, repet, nu a făcut-o. Cu alte cuvinte, Adorian nu m-a reclamat la Securitate, ca să înceapă apoi să mă interogheze și să mă oblige să depun mărturie împotriva lui Iacob. Ceea ce aș fi făcut probabil, dacă m-ar fi torturat. Adorian a luat cunoștință de acest fapt, dezamăgit, bineînțeles, dar nu mi-a făcut nici un rău din pricina asta. Ți-am spus că din punct de vedere sociologic aparțineam acestei clase; desigur, eram mai degrabă o oaie rătăcită, dar cu toate astea mă opuneam. Mie nu mi-au făcut așa ceva, pentru că eram totuși vechi prieteni. Înțelegi, le-am spus și altora lucruri cu mult mai dure. Mă avertizau întotdeauna cu degetul: „Frățioare, faci prea mult pe nebunul, ai grijă, până și tu ai putea avea probleme!" Dar pe mine mă iubeau totuși, într-un fel sau altul. Eu nu reprezentam o concurență pentru ei, eram cu mult mai tânăr, un copil încă, pe mine mă iubeau, eu eram tânărul erou comunist care, rănit fiind, evadase.

— *Câți ani ai stat în total în închisoare?*

— A început în '40, în '44 am scăpat. Cred că au fost probabil 3 ani în total. N-a fost însă monoton, a fost foarte distractiv, știi, un fel de joc de război, un amalgam de cru-

zime și nesiguranță. Și comandantul, și paznicii se temeau un pic de noi, iar atitudinea noastră arăta că, sigur, acum suntem aici, dar viitorul este al nostru; erau câteodată aluzii și amenințări. A fost, cu alte cuvinte, un fel de închisoare pe timp de pace. Era un iad, dar un iad palpitant și distractiv, căci acolo nu era Auschwitz-ul și nu erau trupe SS. În ceea ce privește condițiile fizice, închisoarea a fost cumplită, un iad, dar era totuși în mâinele maghiarilor, nu-i așa? Eu aveam așadar o aură, căci fusesem condamnat de două ori, o dată la 8 și o dată la 6 ani, evadasem din închisoare, rănit, un erou al clasei muncitoare. De altfel, am intrat în istoria partidului, singurul menționat nominal. Nici în ziua de azi nu-mi pot explica. Cineva a făcut probabil o glumă proastă amintindu-mă pe mine: căci, nu-i așa, după al Doilea Arbitraj de la Viena tineretul revoluționar a protestat, și acolo sunt eu amintit cu numele întreg, singurul, ca exemplu, deci, și model de urmat. Un lucru anecdotic, lipsit de importanță, dar care surprinde exact situația. Îți dai seama că întreaga istorie a partidului este o mare contrafacere, sau, ca să fiu delicat (*râde*), un nimic. A apărut în anii '70, când eram deja aici. Un prieten mi-a trimis cartea, spunându-mi să mă uit la o pagină sau alta. Altfel cum aș fi putut eu găsi în Germania o lucrare despre istoria mișcării revoluționare de tineret din România publicată de partid? În legătură cu gluma aceea, că m-au nominalizat tocmai pe mine, cel pe care nu l-au considerat vrednic nici măcar de o medalie antifascistă... Întotdeauna există oameni de felul ăsta. Sigur, după ce și-au scos cizmele militare, toți acești securiști și ofițeri Stasi au povestit cât de anticomuniști fuseseră ei dintotdeauna. Asta este singura propoziție spusă de ei pe care o cred, căci știu că este adevărată: au urât mereu comunismul. Este adevărat.

— *Securiștii?!*

— Păi sigur, e clar.

— *Asta trebuie să-mi explici!*

— Îi cunosc pe români. Acolo nimeni nu crede în nimic, erau securiști, un serviciu bun, care vine cu tot felul de privilegii. Dar ca ei să fi fost comuniști? Nici vorbă.

— *Și totuși, Adorian?*

— Adorian e o altă poveste, o altă epocă. Între timp s-a schimbat cu totul garnitura. Și pe Adorian l-au dat afară de la Securitate, de acolo a ajuns la Institutul de Istorie a Partidului, unde a lucrat asiduu ca mic funcționar. A fost un adevărat domn orădean *k und k*. O dată l-am văzut foarte supărat, după ce tocmai fusese descoperită o scrisoare din închisoare a lui Gheorghiu-Dej, din care reieșea că el organizase ieșirea României din alianță. Singura dovadă prezentată era textul apărut în ziar, deci nu au publicat nici măcar un facsimil. Adorian lucra acolo, în acel institut, și am văzut că era foarte acru. Iar eu știam și de ce. Căci să falsifici astfel documente era probabil și pentru el un pic cam mult. Dar disciplina de partid și frica l-au făcut să-și țină gura. Era însă foarte supărat. A apărut scrisoarea, și nici măcar n-a fost cu adevărat un fals, fals ar fi fost dacă publicau un facsimil. Și nici atunci n-aș fi crezut, pentru că ar fi putut s-o scrie ulterior, nu-i așa, sau să o compună acolo pe loc. Dar n-au publicat-o niciodată. Trebuia să mergi la Muzeul de Istorie a partidului, unde într-o sală era expus modul în care Gheorghiu-Dej organizase întoarcerea armelor de către România, și acolo figura, pe post de document, și articolul din 1954 sau '55 din *Scânteia*, din ziarul Partidului, deci numai scrisoarea tipărită. Nici măcar nu și-au dat osteneala să fabrice un facsimil, ceva, să-l fotografieze și să-l pună acolo drept scrisoare originală. Atunci iar i-am spus o răutate: „Dragă Gyuri, ești acum la Institutul de Istorie a Partidului, spune-mi,

ce-i nou în trecutul nostru?" S-a supărat foarte tare și s-a plâns unui alt tovarăș că am vorbit în bătaie de joc despre dificila lui muncă de la Institutul de Istorie a Partidului. El știa de ce o numea „o muncă dificilă". Dar, cum îți spuneam, n-am pățit nimic din cauza asta. Nu m-au turnat, se plângeau doar unul altuia de mine, de ideile mele nesănătoase și de faptul că aveam gura mare. Dar din punct de vedere social eram în tabăra lor, și în afară de asta nu le-am făcut niciodată concurență, nu aveam o poziție importantă, nu aveam putere.

Dar îmi era totuși și mie groaznic de frică. Mergând spre casă, am fost cuprins de panică: ce se va întâmpla acum? Soția mi-a fost însă alături imediat, fără să ezite, și m-a încurajat. Fusese și ea de față la discuția avută cu Adorian și era la fel de revoltată ca mine de propunerea lui. „Rușine!" a spus. Acum îmi dau bineînțeles seama că Adorian mi-ar fi putut face rău. Dar n-a făcut-o. M-am și bazat pe asta, mai mult, am fost sigur că nu era în stare de așa ceva. A fost foarte dezamăgit, dădea doar dezaprobator din cap, măi, măi... Dar n-a mai spus nimic. Nu mi-a făcut nici un rău.

— *În perioada cazului Iacob, unde ai fost?*

— Eram atunci deja la București, la început, pentru puțin timp, la Ministerul Educației, ca referent tehnic pentru predarea matematicii, dar când s-a întâmplat asta mă dăduseră deja de mult afară din minister ca titoist. Ca toți ceilalți, firește că și Adorian știa că sunt investigat ca titoist și că trăiesc sub presiune morală. Din punctul meu de vedere, a vrut să-mi facă un serviciu amical: dacă ajut partidul cu mărturia mea în scris, atunci mă pot aștepta să renunțe la cazul meu. Și chiar mai mult de-atât!

— *Ți-ai luat diploma la Cluj?*

— Da, acolo, la Universitatea Bolyai.

— *În matematică?*

— Am terminat matematica, dar de fapt mă interesa filozofia. Am fost atras spre matematică tocmai de latura filozofică a *Mathesis*-ului. În perioada aceea nu exista pregătire adevărată. Majoritatea studenților erau evrei reveniți în țară și soldați care fuseseră pe front, prin urmare oameni maturi deja, nu studenți adevărați. Și profesorii ne tratau ca pe niște adulți.

— *Cu alte cuvinte, nu acolo ai învățat meserie?*

— Ba da, bazele ei. Am avut profesori cu totul excepționali, Samu Borbély, Imre Fényes, Lóránd Dezsö. Am avut relații prietenești cu ei. Dar este adevărat, în esență am început să învăț intens după ce m-au dat afară din minister. Ceea ce s-a întâmplat prin 1949-1950. Am rămas în schimb conferențiar la Universitatea din București, cu toate că nu aveam nici o numire formală.

— *Când s-a întâmplat chestia aceea cu bijuteriile ascunse?*

— În zilele sau săptămânile care au urmat imediat după eliberare.

— *Nu te-ai gândit să le spui „hai să mai așteptăm câteva săptămâni, poate se întoarce acasă bijutierul"?*

— Nu, fiindcă fusese deportat. Și apoi, chiar dacă s-ar fi întors, lucrurile acelea nu-i mai aparțineau! Căci sunt capitaliști, este o avere obținută prin jaf, prin furt și exploatare. Simțeam că acest lucru era un fapt justificat din punct de vedere moral. Nu mă interesa dacă se întorc sau nu. Mai mult, dacă s-ar fi întors le-aș fi spus că eu le-am predat partidului, pentru că acea expropriere era în slujba unui scop mai nobil. Că am făcut acest lucru fără să-i întreb? Oricum n-ar fi fost de acord cu el, iar scopul mai important era oricum partidul. Nici c-ar fi putut folosi unui scop mai bun! Nu după mult timp, s-a întors fiul bijutierului. În perioada aceea se întorceau primii oameni de la Auschwitz. A aflat

de la Kati ce s-a întâmplat. S-a dus la partid și a cerut înapoi ceea ce îi aparținea. L-au dat afară, bineînțeles. La scurt timp a plecat din România, asta a fost tot. Însă eu l-am întâlnit totuși în zilele acelea exact în fața intrării în clădirea partidului. Nu-l cunoșteam, dar el m-a recunoscut. S-a înfuriat, a făcut scandal, m-a scuipat în stradă și a vrut să mă bată. A fost un scandal uriaș. Mi-a fost îngrozitor de rușine. Pentru că avea dreptate. I-am dat perfectă dreptate. M-am simțit îngrozitor. În special după ce m-a cuprins îndoiala, probabil fără temei, în legătură cu onestitatea lui Iacob. Dar n-am spus nimic. Nu știu ce să-ți spun, nu vreau să mă autodenigrez. Nu am fost singurul care în acele vremuri a făcut asemenea porcării mai mici sau mai mari. Au fost din belșug. Nu spun că a fost o porcărie, nu spun că a fost o nemernicie. Parțial pentru că, nu-i așa?, standardele morale deveniseră mai flexibile. În afară de asta, trăiam vremuri revoluționare, așadar părea că aceasta era moralitatea la superlativ. Dar nu e nimic de explicat: mi-am dat seama că a fost unul dintre lucrurile pe care n-ar fi trebuit să le fac. N-am primit palma aceasta în legătură cu problema evreiască, dar am meritat-o din plin.

— *Avea dreptul să ceară bijuteriile înapoi, nu?*

— Da, dar nu le-a primit înapoi, l-au dat afară spunându-i că-i evreu. Și cine i-ar fi înapoiat lui ceva? Pe atunci autoritățile române nu se întorseseră încă în Ardealul de Nord, era un fel de autoguvernare confuză care căuta să se identifice cu partidul.

— *Dar tu nu le-ai predat drept „cadou pentru partid".*

— Cum să nu! Este tocmai ce-am sfătuit-o pe Kati, „să le predea partidului". Partidul are nevoie de bani. Asta era încă în 1944. Ce text a însoțit „predarea", asta nu știu. Pentru că nu a existat, bineînțeles, nici o urmă scrisă, recunoaștere,

număr de inventar, chitanță. Să ceri așa ceva de la partid? Nimănui nu i-ar fi trecut prin cap.

— *Ai fost deci și tu complice al faptului că partidul și-a însușit acele bijuterii.*

— Complice? E cel mai blând lucru care se poate spune. Dar pentru mine acesta era deja un semn despre poziția partidului față de deportare și, în general, față de evrei. Teoria – cu care eram sincer de acord – că, din considerente tactice, pentru a câștiga mulțimile, scoatem deportarea de pe ordinea de zi era o înșelăciune mizerabilă. O voce furibundă, sugrumată îmi șoptea încontinuu: „Tâlharilor, nu mă mai joc cu voi!" Și, cât am putut, m-am ținut de asta. Ceea ce m-a bulversat nu a fost latura legată de dreptul de proprietate din această chestiune. Trebuie să-ți spun că nici nu aveam habar de asta și tratam totul oarecum indiferent. Ceea ce m-a frapat a fost atitudinea partidului față de evrei și față de deportare. Aici nu mai era vorba despre o tactică provizorie, ci de aversiunea viscerală, ura față de evrei, în special față de evreii exterminați. A plesnit ceva în mine, am simțit că propriul eu mi-a fost sfâșiat.

— *Povestea asta cu Iacob cum s-a sfârșit?*

— Iacob a fost condamnat.

— *A rămas în viață?*

— Iacob a rămas în viață, dar l-au torturat pe omul ăsta mai mult decât pe oricine altcineva. 12 ani a stat singur în celulă. N-a știut că Stalin murise, s-au jucat în continuare cu el. Mi-a povestit că se gândea: „Dacă tovarășul Stalin ar ști..." Și anume faptul că el era închis pe nedrept. Căci el s-a întâlnit o dată personal cu Stalin, ca membru al unei delegații economice. Și era sigur că tovarășul Stalin nu știa ce s-a întâmplat cu el. Spera că, în vreun fel, va ajunge vestea la el. Dar tovarășul Stalin murise de mai bine de 10 ani.

Lucru despre care el nu știa nimic. Și chiar dacă ar fi trăit, ce-ar fi fost? Mi s-a părut de necrezut că un om atât de experimentat și strălucit de inteligent ca Iacob poate fi atât de naiv! La început l-au torturat, apoi în închisoare a stat singur în celulă. În spatele unei uși duble, totul funcționa ca o ecluză. Gardianul punea mâncarea între cele două uși, așa că nu-și vedea nici paznicul. La final era deja atât de slăbit, că doar în patru labe, sprijinit în coate, mai putea să se miște și așa sorbea zeama aceea infectă din gamelă, ca un câine.

— *Nu a înnebunit?*

— Nu a înnebunit, dar nici departe n-a fost. Soția lui, Magda Farkas, era cea mai blândă, cea mai delicată și cea mai adorabilă ființă din lume. Era fata proprietarului fabricii de pantofi Dermata. Era foarte bogată. Avea o minunată clădire modernă cu patru etaje la Cluj, pe strada Majális. Pe care a făcut-o cadou partidului, împreună, cred, cu întreaga fabrică Dermata. Au arestat-o și pe Marta odată cu Iacob. A înnebunit în timpul anchetei. N-a mai putut fi vindecată. Sora ei mai mare, care trăia la Paris, a reușit s-o ducă în Israel, într-un sanatoriu închis. Am auzit că acolo, cu tonul ei calm, le întreba tot timpul pe surorile medicale dacă tovarășul Stalin ar fi oare de acord cu cutare sau cutare lucru. Pentru că ea numai atunci accepta acel lucru. Înfiorător. Mai târziu, Iacob a fost mutat cu alții în celulă, printre care și cu procurorul său. Asta era, de altfel, o procedură destul de frecventă: în aceeași celulă condamnatul și procurorul său. Atunci începuse deja să se mai întremeze. În cele din urmă, a fost eliberat prin 1964, cu ocazia amnistiei. Atunci a devenit din nou cineva. Toată lumea știa că fusese condamnat complet nevinovat. A devenit și un pic mai omenos – din punctul ăsta de vedere, iartă-mi cinismul, dar i-a făcut bine pușcăria. Ne întâlneam des, a petrecut multe seri lungi și

nopți la mine. Îmi părea rău de el. Era într-adevăr un tip foarte antipatic, răutăcios, plin de el, dar foarte talentat. Cunoști felul ăsta de oameni. Avea o aroganță înfiorătoare, dar pentru mine nu era suficient ca cineva să fie torturat și condamnat nevinovat pe viață. Treaba aceea cu ceasul de aur nu i-am amintit-o niciodată. Era o chestiune închisă pentru mine. Și, ca să spun așa, n-aveam nici un chef să răscolesc rahatul.

— *Când ți-ai dat seama că acea comoară n-ar fi trebuit predată partidului?*

— Imediat după ce-am văzut ceasul acela la fratele mai mic a lui Iacob. „Ticăloșilor, păi voi ați împărțit lucrurile între voi" – acesta a fost primul meu gând. Poate că fără motiv, pentru că eu n-am văzut niciodată la Iacob obiecte predate. Dar fratele lui a scos ceasul de aur din buzunar. De unde putea să-l aibă? Un evreu, imediat după deportare? Atunci, imediat, mi-a trecut prin minte că n-ar fi trebuit s-o sfătuiesc pe Kati să predea partidului cutia. Nu știu ce să spun. *Dans la vie il y a des choses qu'on fait pas...* În viață sunt lucruri care nu se fac. Și care totuși se fac...

Dreptul la ultimul cuvânt

I. Cum ne-am cunoscut

L-am cunoscut pe Imre Tóth la începutul toamnei lui 1974, la o conferință maghiaro-olandeză. Imre a vorbit despre problemele teoretice ale geometriei neeuclidiene. S-a dovedit imediat că era un strălucit conferențiar, clar, sensibil, mai mult, entuziast, fiind îndrăgostit de subiect. În timpurile acelea se întâmpla frecvent ca unul sau altul dintre vorbitorii maghiari să nu poată ajunge la timp din pricina dificultăților pe care le aveau cu pașapoartele. Așa a fost și atunci. Una dintre comunicări nu a mai fost prezentată. Așa că Imre a improvizat o prelegere, liber, precis și dedicat despre János Bolyai. Pe vremea aceea el nu mai putea fi atins de secăturile organelor de interne, nici ale Ungariei, nici ale României: din 1969 se refugiase din București în Germania Federală cu ajutorul unor prieteni. Înainte de asta, în anii '50-'60, l-au tolerat cum-necum la Universitatea din București, dar în Ungaria, datorită ilustrului László Vekerdi, era deja cunoscut. Făcuse mare impresie în Vest în 1967, când i-a fost publicată în Berlinul Occidental lucrarea deschizătoare de drumuri în care demonstra și explica nu mai puțin de optsprezece fragmente neeuclidiene din opera lui Aristotel. În 1970, la recomandarea lui Karl Popper, a fost numit la Catedra de filozofia științei a Universității din Regensburg.

Două teme comune: idealismul obiectiv și evreitatea

De atunci, din septembrie 1974, am început un schimb de scrisori, un dialog care continuă încă.* În anii '70 și '80, Imre Tóth a fost de trei ori profesor invitat al Universității Twente. Aici, la Enschede – unde scriu aceste rânduri –, am expus pentru prima dată fantasticele sale colaje metafizice, străluciți hibrizi ai umorului și ai groazei. Transformarea admirației mele pentru Imre în prietenia care ne-a legat mai apoi a avut două motive. Cel dintâi era de ordin intelectual. În prima scrisoare pe care am primit-o de la el, știința este caracterizată astfel: „*Natura își găsește conștiința de sine în Spirit. De aceea știința este precipitatul Spiritului însuși în istorie.*" Acest crud idealism obiectiv a fost elementul pe care-l simțeam înrudit cu concepțiile mele.

Al doilea motiv a fost cel al evreității. Că era vorba de o temă existențială comună, rezultă din convorbirea de față, dar în ce măsură este și pentru Imre, o știu de douăzeci de ani. În 1982 mi-a apărut lucrarea cu titlul *Trecutul neterminat – realitatea evreiască maghiară de astăzi*, în care încercam să localizez proiecțiile, refulările și problemele spinoase specifice așa-numitei „probleme evreiești" în conștiința socială maghiară de atunci. Am trimis manuscrisul multora, printre care și lui Imre. Am primit numeroase răspunsuri interesante, dar dintre ele două mi-au rămas întipărite în minte: cel al lui Gyula Sipos, de la Paris, și cel al lui Imre Tóth, din Regensburg. Voi cita aici pe larg din scrisoarea lui Imre:

„*Câștigul meu personal a fost că lucrarea a lămurit pentru mine ceva de care nu eram conștient înainte (cu siguranță că*

* Ediția maghiară a acestei cărți a apărut în 2004, când Imre Tóth era încă în viață (n.tr.).

asta o să te surprindă și probabil că nici n-o să crezi): și anume că evreimea a avut și are o problemă de identitate, respectiv o permanentă criză de identitate. Eu însumi am trecut prin asta, și încă de multe ori, ca subiect, predicat și complement tipic, care săvârșește și suferă acțiunea, am văzut-o și la alții, de toate culorile politice, strălucind și prăbușindu-se – și tot n-am știut că există.

Această conștientizare – teza ta despre criza identitară a evreilor și despre necesitatea de a o depăși – insuflă îndrăzneală sufletului meu lipsit de curaj, speranța ca și eu, cândva, să-mi aduc contribuția la acest text fără sfârșit. Așa cum ți-am mai spus, am și eu teoriile mele de cafenea despre problema evreiască. Eu, din păcate, am fost întotdeauna de părere că acest lucru este un fel de eseu subiectiv a cărui unică bibliografie este chiar viața mea, cu îngrădirile și limitările ei, și, dacă ținem cont de asta, complet irelevantă. Irelevantă pentru că viața mea este în întregime la fel cu a tuturor celor care au reușit să rămână cumva în viață într-un mod necinstit; prin urmare, nu dețin nici un fel de experiență care ar merita comunicată lumii... Dar din tot ceea ce scrii tu, din ceea ce scrie Bibó și din cele citite pe ici, pe colo în America – cu alte cuvinte, din ceea ce observ peste tot – rezultă faptul că ceea ce am eu de spus ar fi tocmai o încercare de a răspunde la întrebarea ce este identitatea evreiască astăzi, ce-a fost ea ieri și poate și ce va fi ea mâine, ce înseamnă în fond expresia to be a Jew, *ce este totuși ceea ce am putea numi* la condition juive. *Am fost preocupat de această întrebare multă vreme, tocmai pentru că nu am găsit nicăieri un răspuns satisfăcător... N-am reușit să găsesc răspunsul decât în propriul meu atelier de creație, dar până în ziua de azi am fost sigur că acest răspuns există deja într-o formă completă și mult mai pregnantă și mai bine documentată undeva în marea de literatură necunoscută mie (în*

apele căreia încă n-am căzut, așa că nu am obligația nici să beau din ea și nici să o străbat înotând), doar că nimeni nu l-a citit. După ce ți-am parcurs lucrarea, credința mea s-a clătinat precum marele candelabru al catedralei din Pisa sub efectul privirii hipnotice a lui Galilei...

P.S. Poveste menită să completeze fabulele tale maghiaro-evreiești...

Toată afacerea nucleară a fost invenția unui tovarăș american pe nume Cohen. Folosirea ei în scopuri pacifiste, bomba, cosmogonia îngrozitoare, teoria gravitațională și antigravitațională cu sau fără simetrie. Demonstrațiile violente împotriva imperialismului american, împotriva pericolului nuclear, a bombei cu neutroni etc. sunt conduse de același tovarăș american Cohen în aceleași campusuri universitare de pe Coasta de Est unde se află reactoarele nucleare și unde se desfășoară experimentele. Cei doi Cohen sunt congruenți, doar inițialele sunt diferite (se deosebesc, cu alte cuvinte, doar prin inițialele lipsite de importanță). După toate acestea, pe tovarășul Cohen îl ard de două ori și-l trimit de două ori în camera de gazare; asta e limpede, obvious*: o dată pentru instigare la război, ca agent al capitalismului internațional, sluga imperialiștilor, și încă o dată ca agent comunist, care periclitează securitatea Occidentului.*"[1]

1. Președintele Reagan a decis pe 6 august 1981 ca Statele Unite să înceapă fabricarea bombei cu neutroni, acest lucru însemnând o nouă etapă în procesul de înarmare atomică. Așa-numita bombă N, care omoară oameni fără să producă mari distrugeri clădirilor, a fost, din punct de vedere strategic, un pas echivoc: era, pe de-o parte, un *flexible response*, adică un demers mai moderat, care a contribuit la dezlănțuirea războiului atomic, dar pe de altă parte cobora și nivelul pragului de izbucnire a acestuia. Împotriva bombei cu neutroni s-au organizat demonstrații în masă la Frankfurt, la Londra și la Paris,

Istoria convorbirii

Imre Tóth a formulat răspunsul propriu la întrebarea „ce este azi identitatea evreiască" la sfârșitul anilor '90. Lucrarea lui a apărut în 2001 și în limba maghiară cu titlul *Zsidónak lenni Auschwitz után**.

Pe la sfârșitul anilor '80 am început să întreb martori, supraviețuitori și creștini care au salvat evrei despre realitățile zilnice de atunci ale evreilor maghiari. Eram curios dacă se poate evoca lumea dispărută a anilor '20-'30-'40 în memoria, refulată *până atunci*, a subiecților care au trăit și au suferit în acele timpuri. Ceva mai devreme, în 1987-1988, l-am întrebat pe Ferenc [François] Fejtő ce rol a avut chestiunea evreiască în dezbaterile populare-urbane din anii '30. De aceea, eram la Paris, și astfel l-am întâlnit atunci din întâmplare în Grădina Luxembourg pe Imre, care tocmai ținea cursuri la Collège International de Philosophie. Cu el am realizat primul meu interviu de probă despre experiențele dobândite în mediul său social, din viața de zi cu zi. Am început pe vremea aceea cercetarea în Ungaria în trei, împreună cu colegii mei János Rékasi și Erzsébet Hetesi.[1] În cei cinci ani de cercetare, am adunat mai mult de șaizeci de interviuri temeinice, dar acest prim interviu de probă făcut

printre altele. Fizicianul amintit aici se numește S.T. Cohen. Nu am găsit date despre numele organizatorului din opoziție.

* Vezi nota de la p. 198.

1. Colecția a ajuns, împreună cu cele adunate de Sándor Szenes și soția lui Emil Grandpierre, Magda Szegő, din anii '70-'80, la aproape 130 de interviuri în total. În incendiul de la Universitatea olandeză Twente din clădirile A și D din noiembrie 2002 a ars întreaga colecție, și odată cu ea înregistrările originale ale interviurilor și toate exemplarele scrise la mașină. Au rămas salvate în calculator textele a aproape nouăzeci de interviuri.

la Paris este poate până astăzi cel mai valoros text al meu. Formulările lui Imre Tóth sunt pline de miez, amintirile îi sunt vii, este sincer cu el însuși, înțelegător cu alții, cunoașterea faptelor rivalizează cu profunzimea gândurilor sale. De aceea, public această convorbire, împreună cu adăugirile ulterioare, în întregime.

Textul este rezultatul mai multor încercări și a aproape doisprezece ani. Am regrupat pe teme și am redactat conținutul rezultat din mai multe întâlniri. Ideile născute în continuare la Paris, Enschede și Budapesta s-au alăturat celor formulate deja. Imre a adus ulterior completări esențiale textului dactilografiat: amintiri, reflecții. Dar și așa au mai rămas totuși întrebări fără răspuns din pricina efemerității memoriei.

Memoria ca sursă

În cercetarea noastră ne-am îndreptat atenția în special asupra vieții de zi cu zi: cum au fost și cum s-au schimbat, de-a lungul acestui secol, în planul locuirii, vecinătății, la școală, pe stradă, relațiile dintre evrei și neevrei? Intensitatea trăirilor individuale și emoțiile pe care le transmit dau valoare experiențelor personale împărtășite în interviurile aprofundate. Aici sociografia depășește posibilitățile documentare ale istoriografiei. Atmosfera cotidiană, savoarea și suflul vieții dispar primele împreună cu memoria individuală și se pierd pentru totdeauna. Îl citez aici pe eseistul olandez Rudy Kousbroek: „*Marea distrugere începe deja din timpul vieții noastre. Cu fiecare inimă care se oprește, o întreagă lume de amintiri personale dispare și se scufundă în veșnică uitare.*" Nici Imre Tóth nu-și prețuia foarte tare amintirile atunci când scria „*nu dețin nici un fel de nouă experiență sufletească*

demnă de a fi împărtășită cu întreaga omenire". Cunoscând convorbirea realizată între timp, putem spune că Imre Tóth a subestimat profund valoarea lucrurilor pe care le avea de spus: amintirile sale evocă trecutul într-o manieră extrem de sensibilă, cum funcționau prejudecățile în anii '20-'30 în orașul de pe malul Someșului, între copii, colegi de școală, între bărbați și femei, cum conviețuiau etnicii maghiari, evrei și români și care era relația dintre unele straturi sociale ale acestor etnii, care era tonul dominant atunci și acolo, undeva la mijlocul drumului dintre barbarie și societatea burgheză.

Probabil că în asta constă forța genului: evocarea atmosferei acelor timpuri, a unei lumi dispărute. Ceea ce monografiile istorice sau colecțiile de documente pot realiza într-o măsură cu mult mai mică. Dar pentru asta există un preț care trebuie plătit: notoria lipsă de acuratețe a memoriei. Amintirea personală este aproape imposibil de probat cu documente. Credibilitatea celei mai fidele amintiri rămâne discutabilă. Cu cât este mai subiectivă, cu atât valoarea sa obiectivă este mai greu de dovedit. Știm din cercetările psihologiei experimentale că amintirile sunt infiltrate cu cunoștințe dobândite ulterior, care se răsfrâng apoi asupra evenimentelor autentice. Așa se explică, de exemplu, faptul că mulți dintre supraviețuitorii de la Auschwitz și-l amintesc pe Mengele la rampa de selecție, când știm din surse obiective că acesta participa la selecție personal doar în mod cu totul excepțional. În timpul realizării interviurilor m-am confruntat și eu cu multe asemenea convingeri comune. Concordanța amintirilor se observă câteodată și în alegerea cuvintelor. De pildă: comportamentul ostil al femeilor *kapo**

* Deținut din lagărele de concentrare naziste desemnat de gărzile SS să supravegheze munca forțată (n.ed.).

slovace față de deportatele din Ungaria a fost redat practic cu aceleași cuvine în două relatări diferite: „*În timp ce voi vă îndopați cu gâscă friptă, noi trebuia să ne ardem părinții.*" Motivul acestei concordanțe este o dilemă pentru istorici: pe de o parte pune la îndoială credibilitatea relatării, pe de altă parte însă o întărește. Această ambiguitate ar trebui rezolvată de la caz la caz. Cel puțin acolo unde suntem în stare să o facem.

Memoria vie este foarte nesigură în materie de cronologie. În convorbirea din cartea de față această nesiguranță se poate observa în mai multe locuri. De pildă, când au apărut primii supraviețuitori de la Auschwitz în Cluj: în 1945 sau încă din toamna lui 1944? În ce zi au comemorat comunitatea evreiască și Samu Borbély deportarea evreilor ardeleni, pe 5 sau pe 3 mai? În ce ordine a organizat Partidul Comunist Român anihilarea membrilor de partid maghiari, respectiv evrei? Mai mult: ce fel de inexactități s-au strecurat în amănunte cum ar fi titlurile cărților din vremea aceea, numerele caselor, amintirile despre János Fazekas sau Hugó Homonnay? De la caz la caz, poate fi vorba despre inexactități ușor explicabile și clarificabile sau de greșeli lipsite de importanță, dar și ele subliniază faptul că valoarea amintirilor personale este limitată din punctul de vedere al documentării istorice obiective.

Nu cade în sarcina editorului să retușeze memoria deficitară. Nu încerc să rectific amintirile folosindu-mă de datele cunoscute azi. Aparenta exactitate n-ar face decât să falsifice textul și să-i diminueze credibilitatea. Sociografia nu trebuie conspectată din documente. Tocmai aceasta este ispita recurentă a literaturii memorialistice, să sprijine validitatea amintirilor nesigure ale autorului în cârja cărților de istorie. Iar adevărul oricum nu este măsura exclusivă a amintirilor. Să

luăm spre exemplu povestea băiatului căruia i-au fost scoși ochii în poarta mânăstirii Sfintei Tereza de Lisieux. Nu se mai poate proba nici măcar dacă nu cumva Imre Tóth își amintește de mânăstirea de maici aparținând ordinului Sfântul Vincențiu de Paul. Dar această amintire scoate oricum la lumină groaznicele temeri ale evreilor, chiar dacă nu pot demonstra că s-a întâmplat cu adevărat, și că totul s-a petrecut exact așa cum s-a păstrat în folclorul sătmărean. La fel stau lucrurile și în cazul omorului ritual: independent de caracterul său mistic, a generat – și a alimentat, totodată – cumplite temeri în popor, odinioară în lumea creștină, iar acum în cea arabă. Iar acest lucru este cu atât mai semnificativ, dacă fac pentru un moment abstracție de memoria colectivă, respectiv de credința mitică, adică de faptul că în cazul omorului ritual este vorba de un coșmar colectiv, în vreme ce la polul opus avem seriile nesfârșite de persecuții împotriva evreilor, autodafeurile, cruciadele, pogromurile, care au gravat pe bună dreptate teama mitică în memoria colectivă a evreilor.

Ca sociografi ai oralității, cronicari ai vieții cotidiene, nu putem să ne mulțumim cu valoarea subiectivă a amintirilor. Trebuie cu orice preț să distingem valorile reale de motivele de grup, arhaice, psihologice, economice sau alte temeri mitice, chiar dacă în anumite situații nu putem decide dacă este vorba despre o amintire veridică sau de o interpretare ulterioară, secundară, un retuș motivat de legile sufletului, o autojustificare, o autoînvinuire sau pur și simplu o eroare. În cazul nostru, veridicitatea amintirilor lui Imre Tóth este întărită de deprinderea sa autocritică.

II. Imre Tóth, omul și savantul

În anii '50-'60, lui Imre Tóth i-au apărut în Ungaria doar câteva articole, dar nici o carte. În pofida recenziei avizate a lui László Vekerdi la lucrarea sa despre paradoxele eleate*, Imre Tóth a rămas totuși mai mult sau mai puțin necunoscut în Ungaria. Tăcerea a fost spartă abia odată cu publicarea, în 2000, a volumului de eseuri *Dumnezeu și geometria.* La scurt timp după aceea, în 2001, au apărut eseul *A fi evreu după Auschwitz* și *Palimpsest. Teologia negativă a triunghiului*, apoi, în 2002, volumul *De la Viena la Timișoara. Drumul lui János Bolyai spre revoluția neeuclidiană.* Convorbirea de față este deja cel de-al cincilea volum publicat în limba maghiară, și în același timp primul text de Imre Tóth care apare mai întâi în Ungaria.

Imre Tóth s-a născut într-o familie de evrei la sfârșitul anului 1921, la Satu Mare. Părinții lui au copilărit în comunitățile de pe malul Tisei: tatăl lui s-a născut la Büdszentmihály, iar mama lui la Mezőcsát. S-au căsătorit la sfârșitul Primului Război Mondial, la Carei, de unde s-au mutat la Satu Mare în 1921. Imre a fost fiu de contabil cu venituri modeste. Spunea despre situația financiară a familiei sale că se situau printre „primii zece mii", pentru că el avea deja pantofi, și, mai mult, în anii '40 aveau apă curentă în apartament.

Satu Mare a devenit teritoriu românesc după Primul Război Mondial. Populația sa era împărțită în maghiari, români și evrei, fiecare grup având stratificarea sa socială.

Majoritatea de limbă maghiară era divizată între cei cu stare și cei săraci, minoritatea românească era împărțită, în

* Vezi *Ahile: Paradoxele eleate în fenomenologia spiritului*, Editura Științifică, București, 1969, în curs de reeditare la Editura Humanitas (n.tr.).

plus, și după origine. O parte erau români ardeleni din tată în fiu, de cele mai multe ori fiind și vorbitori nativi ai limbii maghiare, cealaltă parte era formată din funcționari nou-veniți de dincolo de Carpați, așa-numiții *coloni*. Stratificarea economică la evrei era supusă și diferențelor de cultură. Marea lor majoritate, inclusiv pătura evreilor asimilați, aparțineau comunităților religioase ortodoxe – *statu quo ante* –, erau, cum s-ar spune, strânși în jurul nucleelor fidele tradiției. Comunități religioase liberale nu existau sub nici o formă în Satu Mare, dar asimilarea a înaintat și în cadrul comunităților ortodoxe. În același timp, marea comunitate hasidică care se opunea asimilării trăia tot în acest cadru ortodox. Astfel, în Satu Mare, nu ortodoxia ca formă de organizare reprezenta un reper distinctiv al evreilor obișnuiți, căci evreii asimilați într-o mai mare măsură erau, de asemenea, păstrători ai tradiției. Asimilarea a făcut diferența. Pentru că însăși comunitatea religioasă era divizată de dilema dacă asimilarea era sau nu compatibilă cu respectul față de tradiție.

Grupurile etnice sunt despărțite de granițe invizibile, dar adânci, imposibil de străbătut. Orașele din provincie (iar acest lucru nu este caracteristic doar estului Ungariei), în comparație cu Budapesta, sunt mai puțin atinse de integrarea socială și de fenomenul căsătoriilor mixte. Nici în viața cotidiană evreii asimilați nu se amestecau cu celelalte etnii. În viața personală abia dacă aveau vreo legătură unii cu ceilalți, mai mult, inclusiv la școală și pe stradă, experiențele negative erau frecvente. Acest lucru era valabil și pentru tinerii evrei asimilați de limbă maghiară crescuți în spirit european. Cercul de prieteni al lui Imre Tóth aparținea acestui grup. Societatea tinerilor evrei burghezi era caracterizată de egalitatea dintre băieți și fete. Grupul lor nu rezona la performanțele sportive, ci la cele mai noi cuceriri ale științei

și artei. Îi citeau pe Kant, pe scriitorii germani ai Weimarului, revista *Korunk*. Discutau despre Nietzsche și psihanaliză, vitamina C, principiul incertitudinii al lui Heisenberg, constructiviștii ruși, suprarealism, teoria relativității a lui Einstein și muzica lui Schönberg. Acest mediu era un teren propice diletantismului. În același timp, totuși, excepționali savanți și muzicieni s-au născut în interiorul său. Potrivit lui Imre Tóth, grație bine informatei reviste *Korunk* și atmosferei mai liberale a politicii românești, intelectualitatea ardeleană dintre cele două războaie mondiale avea un orizont mai larg decât intelectualitatea din Ungaria. În plus, deschiderea spirituală de care s-a bucurat Imre Tóth s-a datorat și orientării francofone a societății românești.

Ambii copii, Imre și sora sa mai mare, Manci, se îndepărtează devreme de supravegherea religioasă din casa părintească, fiecare îndreptându-se însă în altă direcție. Sora sa devine o ferventă sionistă, extrem de combatantă în timpul ocupației germane. Imre Tóth, după un scurt episod sionist, devine un tânăr comunist și organizează un grup de educație socialistă pentru țărani. Autoritățile române îl arestează la puțin timp după ce își dă bacalaureatul și îl condamnă la opt ani de închisoare. Evadează de mai multe ori, este din nou arestat. După reanexarea Ardealului de Nord răspândește manifeste de protest. Îl găsim apoi la Budapesta, ca muncitor într-o fabrică de baterii. Autoritățile maghiare îl arestează din nou și îl trimit în lagărul de la Garany, apoi într-o tabără de muncă silnică din Carpați. De acolo este dus la proces și condamnat la șase ani, apoi încarcerat la închisoarea militară din Cluj. Reușește să-și ia rămas-bun de la părinți înainte ca aceștia să fie deportați la Auschwitz. După cum s-a dovedit ulterior, închisoarea i-a salvat viața. Ca urmare a legalismului sistemului juridic maghiar, în prima

parte a ocupației germane deținuții cu sentințe definitive nu au fost deportați. În detenție este grav rănit: îi zdrobesc bazinul. Ajunge în spitalul militar, se vindecă treptat și, în haosul generat de întoarcerea armelor de către România, se strecoară șchiopătând din spital. Este ascuns apoi de o nemțoaică din Cluj până la venirea trupelor sovietice.

După terminarea războiului, este student la Facultatea de Matematică a Universității din Cluj. (Întâmplător, facultatea primește numele lui János Bolyai tocmai în urma inițiativei lui Imre Tóth și a profesorului său Samu Borbély.) După licență lucrează pentru scurt timp la Ministerul Învățământului din București. Este exclus din motive politice, dar rămâne ca profesor suplinitor la universitate. Conform hârtiilor, este un erou al mișcării muncitorești, dar din pricina naturii sale directe nu primește nici un fel de sarcină sau distincție oficială. După epurările naționaliste și antisioniste românești care au urmat revoluției maghiare din 1956, este și el exclus din partid. Nu e dispus să-și facă autocritica, și nici să ceară mai târziu reprimirea sa în partid. Ținându-se cont de trecutul său în mișcarea muncitorească, este tolerat semioficial la Universitatea din București; la adăpost de furtunile politice, se adâncește în filozofie și istoria matematicii.

Centrul de greutate al cercetărilor sale este geometria neeuclidiană. Diferența dintre geometria euclidiană și cea neeuclidiană poate fi caracterizată printre altele de suma unghiurilor unui triunghi: în cazul primeia, este de 180 de grade, iar pentru cea de-a doua, fie mai puțin de 180 de grade (așa-numita geometrie hiperbolică), fie mai mult de 180 de grade(adică geometria lui Riemann, geometria teoriei relativității generale). În cele din urmă, conform geometriei absolute a lui Bolyai, suma unghiurilor unui triunghi este nedeterminată. Astfel, în aceste patru modele geometrice,

întâlnim și o diferență în ceea ce privește existența dreptelor paralele. Se dă o dreaptă și un punct în afara dreptei. Conform geometriei euclidiene, prin acest punct se poate trage doar o singură dreaptă care să fie în același plan cu dreapta dată și care nu se intersectează cu ea. Conform geometriei hiperbolice, există un număr infinit de astfel de drepte. În schimb, conform geometriei lui Riemann, există doar drepte care se intersectează. În sfârșit, în geometria absolută, existența dreptelor paralele nu poate fi determinată. Activitatea lui Imre Tóth a fost stimulată, printre altele, de relația dintre geometria euclidiană și cea hiperbolică, de acel fantastic adevăr că, pe de-o parte, se exclud reciproc și, pe de altă parte, depind una de cealaltă, și anume dacă una dintre ele este contradictorie, atunci și cealaltă este astfel. Caracterul lor contradictoriu ar putea să însemne că și geometria absolută a lui Bolyai este contradictorie, mai mult, că întreaga geometrie – ba chiar și aritmetica – este contradictorie. Iar dacă aritmetica și geometria sunt contradictorii, atunci întreaga matematică se prăbușește. Dar cum se poate explica faptul că două sau mai multe sisteme matematice care se exclud reciproc sunt în același timp interdependente? Această dilemă fundamentală a avut un fecund rol stimulator pentru activitatea lui Imre Tóth.

Prima lucrare științifică a lui Imre Tóth, realizată în anii '50, tratează opera lui János Bolyai. Încă din primele lui articole apar acele întrebări fundamentale tulburătoare la care a căutat un răspuns de-a lungul întregii sale vieți. Din ce cauză adevăruri matematice declarate false și vehement negate (cum sunt de exemplu numerele iraționale, numerele negative și imaginare, existența geometriei hiperbolice), în pofida respingerilor repetate, se dezvoltă din ce în ce mai mult, se maturizează, se consolidează și, în final, ni se înfățișează

în toată complexitatea lor? Cum e posibil să se nască noi adevăruri și noi construcții tocmai din mijlocul negațiilor? De ce descoperirea geometriei neeuclidiene se leagă tocmai de numele lui Gauss, Bolyai și Lobacevski, în timp ce geometria hiperbolică apare deja în secolul al XVIII-lea în lucrările altor savanți (Saccheri, Lambert, Taurinus, Wachter, Thomas Reid), iar printre ei au fost unii care nu au contestat, ci, dimpotrivă, i-au recunoscut și acceptat realitatea? Cum se transformă în adevăr ceva imposibil de dovedit? Cum trece neființa în ființă? Acestea sunt stăruitoarele întrebări care l-au însoțit pe Imre Tóth mai bine de cincizeci de ani. Răspunsurile lui pășesc pe urmele lui Spinoza și Hegel. Negarea, contestarea sunt scânteia luciferică pe care libertatea spiritului o face să țâșnească din sine. Potrivit formulării lui Imre Tóth, puterea de creație a spiritului uman este amprenta negativă a creației divine. „*Să nu fie: și a fost.*" Adică acel act spiritual prin care formulăm existența unei imposibilități face de îndată să existe în conștiința noastră lucrul negat. Ceea ce este într-adevăr valabil, căci cum am putea nega ceva dacă nici măcar nu am înțelege ce negăm? Cel puțin în mintea noastră, așadar, trebuie să existe deja noțiunea negată. Izvorul existenței matematicii este libertatea spiritului, mai exact actul negării. Sfera existenței obiectelor matematicii – numerele, suprafețele, mulțimile, structurile – este însăși gândirea. În matematică, lucrurile se petrec întocmai ca în sfera creației artistice, a libertății, a dreptății, a valorilor, care sunt condițiile vitale ale existenței ființei umane. Și tocmai aceste condiții vitale au fost călcate în picioare de rasismul secolului XX, de nazism, de democrația populară, așa cum fuseseră deja călcate în picioare întotdeauna în trecut de genociduri, autodafeuri și pogromuri sângeroase.

În opera lui Imre Tóth, acesta este permanentul *cantus firmus.* Nu era un habotnic, ci acel tip de intelectual care prezintă

într-un raport sinoptic unic comorile istoriei mentalităților, catastrofele istoriei și valorile omului liber.

În anii '60 a făcut acea descoperire care i-a adus recunoașterea mondială. După două mii de ani de interpretări neîncetate ale lui Aristotel, el a fost primul care a observat un lucru extraordinar, și anume că în *corpus aristotelicum* există nu mai puțin de optsprezece fragmente neeuclidiene, printre care unele extrem de avansate, inclusiv noțiuni de tip Riemann, pe care matematica a început să le redescopere de abia în anii 1820. Altfel spus: geometria neeuclidiană – mai precis negarea geometriei neeuclidiene – este anterioară geometriei codificate așa-zis euclidiene, din preajma anului 300 î.Hr., în care autorul său include axioma paralelelor, pentru că matematicienii contemporani recunoscuseră deja faptul că această axiomă (al cincilea postulat al lui Euclid) nu poate fi demonstrată și, mai mult, că, fără acceptarea acestei afirmații cu neputință de demonstrat, este imposibil să te eliberezi de ideea geometriei neeuclidiene. Se știe că Aristotel nu a fost un matematician creativ, de altfel nici nu i se atribuie descoperirea vreuneia dintre ideile neeuclidiene. Pornind de la acest raționament (apoi în baza dialogurilor *Cratylos* și *Republica* ale lui Platon), Vittorio Hösle, el însuși elevul lui Imre Tóth, a susținut probabilitatea faptului că în Academia lui Platon s-a descoperit axioma metamatematică conform căreia cu instrumentele matematicii nici geometria euclidiană nu poate fi demonstrată, și nici cea neeuclidiană nu poate fi contestată.

Aceasta este și tema antologiei de eseuri apărute în limba maghiară cu titlul *Isten és geometria* (*Dumnezeu și geometria*). Este un volum reprezentativ, care tratează temele de bază ale autorului: prezența noțiunilor de libertate umană și absolut în raport cu problema iraționalității și a geometriei neeuclidiene. Caracteristic abordării sale este faptul că analizează

problemele sistematice ale filozofiei în legătură cu studiile de caz din istoria matematicii.

În abordarea lui Imre Tóth, știința este o parte a istoriei libertății umane. La acest nivel se tratează dilemele vieții și ale morții. Din acest izvor beau cei căzuți, cei prigoniți fără de vină, Oamenii Adevărați veniți – fără a fi chemați și așteptați – în apărarea victimelor prejudecăților. Eroii istoriei științei, în opinia lui Imre Tóth, sunt marii matematicieni și visătorii științelor exacte: Felix Hausdorf, Georg Cantor, Henri Poincaré, misteriosul Bourbaki și ceilalți. Ei sunt frații de suflet ai lui Estienne de la Boétie, Andreas Osiander, ai lui tanti Lukács și ai medicului cu grad de căpitan Lakatos, care, cu vorba și fapta, se împotrivesc sclaviei, acuzației de omor ritual, camerelor de tortură și persecuțiilor rasiale. Ei sunt adevărații păstrători ai moștenirii Vechiului Testament, apărătorii văduvelor, orfanilor și străinilor.

Lucru caracteristic și în abordarea unei alte zone tematice de care s-a ocupat în mai multe rânduri Imre Tóth începând cu anii '60: problematica paradoxelor eleate[1], în varianta radicală a lui Zenon, așa-numitul „Ahile"*. Acel celebru paradox pune în discuție condițiile teoretice ale mișcării și ale schimbării. Potrivit lui Imre Tóth, paradoxurile lui Zenon, la fel ca geometria neeuclidiană, demonstrează că doar fundamentul (*subiectum*-ul/*hypokeimenon*-ul) matematicii, adică libertatea spiritului uman, poate decide asupra limitei infinitului, asupra existenței sau non-existenței infinitului efectiv.

1. Elea – oraș din sudul Italiei, care în secolele VI-V î.Hr. a dat numele școlii filozofice a lui Melissos, Parmenide și Zenon. De la ei provine doctrina existenței stabilității absolute în contradicție cu doctrina lui Heraclit conform căreia numai fenomenele care se află în permanentă schimbare sunt reale.

* Argumentul *Ahile și broasca țestoasă* (n.tr.).

Imre Tóth a demonstrat și faptul că Platon, în dialogul *Parmenide*, în confruntarea (cursa) dintre cel bătrân și cel tânăr, oferă o variantă extrem de rafinată a lui „Ahile"*. În continuare el a susținut probabilitatea ca Platon să fi fost acea persoană excepțională din istoria matematicii antice care a acceptat existența infinitului efectiv.

Profitând de libertatea datorată marginalizării sale, Imre Tóth a aprofundat matematica în timp ce studia aceste probleme filozofice. În 1967 a reușit să trimită în Germania Federală lucrarea sa despre descoperirea fragmentelor neeuclidiene. Manuscrisul reușește să treacă de cenzura poștei române și este publicat imediat în Berlinul Occidental de celebra editură Gruyter cu titlul *Das Parallelenproblem im Corpus Aristotelicum*. Doi ani mai târziu, în 1969, cu ajutorul unui prieten, Ödön Pollák, ajunge în Germania Federală unde, după ocuparea unor locuri de muncă temporare în Bochum și Frankfurt, este numit șef de catedră la Institutul de Filozofia Științei al Universității din Regensburg. În plus, predă ca profesor invitat la Institute for Advanced Studies din Princeton și la École Normale Supérieure din Paris. Predă la Regensburg până în 1991, iar apoi trăiește la Paris ca profesor emerit, muncind însă fără întrerupere. Cărțile îi apar una după alta, printre ele interpretările la dialogurile lui Platon *Parmenide* și *Menon*, precum și ediția în două volume, revăzută, a studiului său despre Aristotel.

În ultimii ani i-a apărut de asemenea și strălucita lucrare începută în urmă cu douăzeci și cinci de ani și continuată de atunci fără oprire, cu subtitlul *Palimpsest*[1]. Este un colaj

* Se referă la discuția dintre Socrate tânăr și Parmenide, la care a fost martor Zenon (n.tr.).

1. Lucrarea a apărut într-o primă variantă în Olanda, în antologia publicată de Hollandiai Mikes Kelemen Kör cu titlul *Az em-*

de texte, realizat prin urmare cu foarfecă și clei. Materia primă a fost aluviunea scrisă a istoriei ideilor, al cărei creator este însuși spiritul acestei lumi. Ca un redactor al Vechiului Testament, Imre Tóth alege și așază fragmentele, nu intervine în text decât din când în când: adaugă sau scoate câte o literă, câte un cuvânt. Cu acest decupaj, el oferă o interpretare proprie celor 2 500 de ani de scrieri europene; îi dă numele de „palimpsest", pentru că din adâncul fiecărui fragment se ivește un text coerent în care Spiritul, dezbătând cu sine însuși, caută calea și sensul propriei evoluții. Tema acestui decupaj al textului este de fapt *parousia*, apariția și travaliul Spiritului Absolut. Exemplul său este geometria neeuclidiană, în istoria căreia se poate urmări autonomia spiritului uman, puterea creatoare a libertății. De ce tocmai caracterul euclidian sau neeuclidian al geometriei plane reprezintă pentru Aristotel sentimentul de frumusețe generat de adevăr, demnitatea deciziei morale libere raportate la bine și la rău? Care este miza teoretică fundamentală aflată la baza unei întrebări tehnice cum e cea despre suma unghiurilor unui triunghi? Încă din Evul Mediu, teologia filozofică se luptă, de fapt, cu aceste probleme. De pildă: stă oare în puterea lui Dumnezeu ca o *corrupta* să se transforme

---

bernek próbája (*Încercarea omenească*), în 1976 [în această antologie eseul lui Tóth poartă titlul *A Szentháromszög negatív teológiája* (*Teologia negativă a Sfântului triunghi*) – n.tr.]. În 1995 a apărut la București în limba română într-o variantă prescurtată [vezi *Palimpsest*, Editura Humanitas, 1995 – n.tr.]. Manuscrisul integral a apărut pentru prima dată în limba italiană: *No! Libertà e verità, creazione e negazione. Palinsesto di parole e immagini raccolto e ordinato da Imre Toth*, Rusconi, Milano, 1998. În franceză a apărut în 2000 într-o ediție publicată de Presses Universitaires de France. Traducerea în limba maghiară a apărut în ediția îngrijită de Editura Typotex.

din nou într-o fecioară neprihănită? La fel, stă oare în puterea Lui, dacă dorește, să facă trecutul neîntâmplat? Ar putea să decidă Atotputernicul, dacă ar dori, ca suma unghiurilor unui triunghi să fie mai mică de 180 de grade? Și aici, în substrat, se află puterea creatoare a negației. În întrebarea dacă segmentul irațional trebuie să aibă sau nu lungime; dacă se pot construi, la o dreaptă dată, printr-un punct care-i este exterior, un număr infinit de paralele aflate în același plan; dacă există numere negative, sau imaginare; dacă cel Mai Rapid îl poate ajunge din urmă pe cel Mai Lent: în toate aceste întrebări subiectivitatea umană, libertatea spiritului sunt cele care constituie elementul decisiv. În esență trebuie, de fapt, să ascultăm această întrebare tulburătoare: va exista oare vreun om care să îndrăznească să spună nu, care să se opună urii, provocării, iresponsabilității naturale?

Imre Tóth este cititorul și editorul, viziunea lui este cea care dă unitate fragmentelor, decupajelor, mistificărilor, el este *anagnostēs* – lectorul editurilor antice, sclavul-cititor care descoperă adevărul în adâncul textelor. Suntem martorii unui fel de reverie nocturnă în care Cratylos și Simone Weil, Tristan Tzara și sovieticul Aleksandrov, Paul Valéry și Platon, Pierre Bayle și Maurice Maeterlinck, Nicolas Bourbaki și Gottfried Wilhelm Leibniz, Hegel și Marx, Charles Lutwidge Dodgson și Lewis Carroll, Harlequin și Leporello vorbesc unii cu ceilalți dincolo de hotarele spațiului și ale timpului. Indicele de nume nu cuprinde autorii, ci subiecții care vorbesc despre o realitate ideală, personajele: Doctor Faustus și nu Marlowe, Sganarelle și nu Molière, Regele Ubu, nu Alfred Jarry. Cuvânt după cuvânt, joc de cuvinte după joc de cuvinte, citat după citat, fragment după fragment. Serios joc este acesta în care libertatea și bogăția spiritului uman vorbesc prin glasul eroilor, sfinților, provo-

catorilor și colaboratorilor. Prin intermediul lor, Spiritul Lumii este în acord cu el însuși.

Din câte știu eu, acest monolog cosmic ca expresie artistică este o creație originală. Nici un alt autor nu a scris încă în felul acesta, cu foarfeca. Textul este comentat de colajele de imagini ale lui Imre Tóth. Textul și materialul iconografic se reflectă unul în celălalt. Definitoriu pentru colajele de imagini este că nici ele nu se manifestă în spațiul euclidian, adică nu oferă nici reprezentarea în perspectivă a existenței factuale, nici ilustrarea tezelor de istorie a științei. Atât imaginea, cât și textul se manifestă în mijlocul aceluiași înfricoșător univers în care spiritul uman umilit și care se umilește el însuși râvnește după mesagerii spiritului absolut. Ei, creatorii din nimic ai unei noi lumi, care fac din nou și din nou să se nască infinitul *aici unde se află sfârșitul*, care spunând *nu* țin piept celor care calcă demnitatea umană în picioare.

Imre Tóth nu era doar maghiar, român și german, ci era și evreu. Aceasta este una dintre cheile vieții sale. La asta se referă și eseul *A fi evreu după Auschwitz*, publicat în 2001 (apărut inițial în limba franceză cu titlul *Être Juif – après l'Holocaust*e), scris în 1998 cu ocazia Conferinței despre Șoah organizată la Napoli de Institutul Italian de Studii Filozofice. Cu toate acestea, în bibliografia completă a autorului apărută în iunie 1998 lucrarea nu era menționată nici măcar în lista titlurilor în curs de apariție. Și totuși această dare de seamă a fost rodul unor ani lungi de lucru. În opera lui Imre Tóth evreitatea este firul care leagă individualul de general, experiențele sale personale de pregătirea sa filozofică. Dar acest eseu este prima scriere – din cele peste șaizeci de lucrări ale sale – care pune problema evreității. Imre Tóth caută aici răspunsul la întrebarea ce înseamnă pentru el, după Auschwitz,

cuvântul evreu. Acum acest gen literar are în Ungaria mulți – poate prea mulți – practicanți. Înainte de 1948 numeroase rapoarte subiective s-au născut din penițele scriitorilor evrei supraviețuitori ai deportării, ai persecuțiilor, apoi volume de documente, studii și lucrări de istorie, dar din punctul de vedere evreiesc. În 1948, István Bibó a rupt tăcerea încremenită. În excepționala lui cercetare asociază tonul subiectiv cu abordarea sociologică științifică. Acest ton a fost sugrumat atunci de politica populară de împăciuire forțată dictată de Moscova. În spatele tăcerii se ascundeau suferințe care puteau fi doar bănuite. Firul abandonat a putut fi reluat de György Száraz abia în 1975, după apariția cărții Máriei Ember *Hajtűkanyar**. Și el a încercat să reamintească oamenilor care au fost faptele și consecințele social-politice ale persecutării uitate a evreilor. Partidul a înăbușit atunci pentru următorii zece ani dezbaterea publică a suferințelor evreilor. Și la sfârșitul anului 1985 – în zorii epocii Gorbaciov – Partidul era încă cu ochii în patru: după o lună de distribuire limitată, volumul de eseuri cu titlul *Zsidókérdés Kelet- és Közép-Európában***, publicat de Facultatea de Științe Politice și Drept a Universității de Științe Eötvös Loránd (ELTE) și care oferea o cercetare amănunțită și cuprinzătoare a acestei teme, a fost interzis. În anii '90 a explodat numărul scrierilor cu subiect evreiesc. Abordarea întârziată a fost pe deplin compensată în ultimii zece ani atât în domeniul științelor sociale, cât și în domeniul scrierilor memorialistice.*** Dar în Ungaria nici această recupe-

* *Curbă în ac de păr* (n.tr.).

** *Problema evreiască în Europa Centrală și de Est* (n.tr.).

*** Acest volum a apărut în limba maghiară în 2004, se referă, așadar, la cei zece ani anteriori (n.tr.).

rare nu a avut în esență ecou decât printre cei „afectați". Nici opera lui Imre Kertész nu se afla cu adevărat în zona vizibilă a literaturii maghiare până la primirea Premiului Nobel. Până atunci, ceea ce avea Kertész de spus, cu câteva excepții memorabile, a fost mai degrabă interesant pentru partea străină a „république des lettres".

Din punctul de vedere al abordării și al tonului, eseul lui Imre Tóth este novator. Amintirile personale și reflecțiile teoretice se completează reciproc. Tonul său este caracterizat de o implicare intensă, guvernată și disciplinată de imperativul „a înțelege totul". Nu judecă, nu trage la răspundere, ci caută sensul. Dar tocmai această interogare rațională este deosebit de pasionată. Imre Tóth se raportează la tradiția europeană ca la propria sa moștenire inalienabilă, inclusiv la comorile pătate de sânge, ca de pildă *basso ostinato* strident de fals al vocilor antisemite. Antisemitismul ca notă fundamentală disonantă este în aceeași măsură o particularitate a tradiției vest-europene, la fel ca principiile demnității umane, ale libertății de conștiință sau ale drepturilor sociale. Și nu este dispus să se despartă de această moștenire nici măcar când este pătată de sânge. Acesta este adevărul: în moștenirea noastră inalienabilă rămân deopotrivă *Tristan*, *Călătorie la capătul nopții*, *Ființă și timp* și *Doliu*, independent de ce au spus, făcut, lăsat să se petreacă la vremea lor Wagner, Céline, Heidegger sau László Németh. Așa-numita „problemă evreiască" este cu siguranță o problemă europeană, moștenirea fiecăruia dintre noi, cei care trăim în tradiția spirituală a Europei Occidentale.

De aceea pentru Imre Tóth întrebarea cum a fost *posibilă* persecutarea evreilor este greșită. Întrebarea îndreptățită este: de ce a fost *necesară*? În cei două mii de ani de istorie europeană evreii au reprezentat principiul universalității,

mai presus de particularități, sisteme, confesiuni, regi, părți beligerante, imperii. Au jucat rolul de mediatori din punct de vedere cultural și economic. Au supraviețuit tocmai datorită acestui rol caracteristic, nu datorită religiei. Câteva dintre ideile centrale ale tradiției europene sunt în acord cu datinile evreiești: sacralitatea vieții, unitatea umanității ca pandant al credinței într-un singur Dumnezeu, justiția socială, ziua de odihnă săptămânală pentru toată lumea. Apoi, emanciparea și integrarea evreilor din ultimele două sute de ani au făcut posibil ca matematica și științele naturii, filozofia și științele sociale, artele, viața economică, presa să joace un rol indubitabil important în toate domeniile modernizării. Asimilarea nu a fost întâmplătoare, căci diaspora era o stare proprie a evreilor în care conștiința identității se împletește cu cea a alterității. Naziștii și-au purtat victoriosul război împotriva evreilor europeni convinși că, odată cu evreimea, tradițiile fundamentale ale Europei, continuitatea istoriei europene vor fi zdrobite. Una dintre temele discutate în cercurile evreiești spune că Holocaustul este prețul asimilării europene. Acesta este într-adevăr un preț de neplătit. Dar este oare vorba despre noțiuni comparabile? Părinții săi, rudele sale, prietenii săi au plătit acest preț, dar pentru Imre Tóth diaspora și asimilarea nu reprezintă fundături ale istoriei, ci, în pofida tuturor lucrurilor, sunt elemente constitutive necesare ale istoriei europene.

În mijlocul persecuțiilor, societatea, în marea ei majoritate, a tăcut. În general obișnuiește să tacă. Cinste și recunoștință acelei minorități care s-a opus; celor cincizeci și nouă de scriitori, artiști și oameni de știință, de pildă, care pe 5 mai 1938 au protestat public în presă împotriva primei legi antisemite. Și celor care, mai târziu, au salvat viețile semenilor punându-și propria viață în pericol. Majoritatea,

firește, se dă la fund de obicei. În ochii lui Imre Tóth nu există responsabilitate colectivă, dar există iresponsabilitate colectivă. Indiferența colectivă este o lege a naturii general valabilă. Lumea merge mai departe, dar diaspora evreiască a Europei a dispărut pe vecie.

Și totuși, totuși, tăcerea complice este ruptă de câte un cuvânt discret și onest: „agenții secreți" ai Spiritului Lumii vestesc prin intermediul lui indestructibila demnitate umană, libertatea spiritului.

Câteva cuvinte despre un alt text pe care îl împărtășește acest volum și care are la bază un interviu de circa douăsprezece ore în total, un material realizat între anii 1987 și 2000. Dacă ne referim la caracterul discuției, interviul detaliază parcursul vieții sale. Tema sa coincide în mare cu cele amintite în studiul de mai sus: ce a a însemnat a fi evreu în viața lui Imre Tóth? În discuția purtată, Imre Tóth explică rolul decisiv al tatălui său sătmărean în formarea conștiinței sale, în același timp împotrivirea și respingerea din tinerețe a credinței liberale, trecând prin fazele de convingere comunistă până în momentul în care, bărbat de cincizeci de ani, se declară din convingere, pentru prima dată, evreu. Această mărturie nu are o încărcătură intenționat religioasă sau de cult, ci răspunde mai degrabă unei vieți eliberate de constrângeri din perspectiva celor cincizeci de ani de viață. În amintirile lui Imre Tóth se oglindește istoria unui secol, mediul minoritar maghiaro-româno-evreiesc, un întreg șir de mentalități umane opuse. Băiatul născut la Satu Mare este martorul vieții orașului maghiar aflat inițial sub guvernare românească, apoi al celor patru ani de după reanexare: tânărul comunist este condamnat pe rând de tribunalul român

și de cel maghiar, ajunge muncitor într-o fabrică din Budapesta, este închis într-un detașament disciplinar al unui lagăr de muncă din provincie și, în final, deținut al închisorii militare din Cluj.

Fiecare viață este alcătuită din astfel de întâmplări la auzul cărora ce născuți după două-trei generații se îngrozesc. Viața lui Imre Tóth este cu prisosință una dintre acestea. Aș da câteva exemple.

Imre Tóth își reamintește cum trupele speciale ale jandarmeriei din Satu Mare au ocupat după anexare o clădire a bisericii catolice, unde în (fosta?) capelă – probabil cu știința episcopiei – îi torturau în timpul săptămânii pe deținuții politici, printre care și Imre Tóth; în zilele de duminică însă se ținea aici sfânta liturghie, în acorduri de armoniu. Exact așa cum muzica bisericească se strecura în sala alăturată, la deținuții aflați sub pază, tot astfel se auzeau din stradă țipetele lor. La asta se referă amintirea lui Imre Tóth despre localnicele care au îndrăznit să protesteze împotriva torturilor. O altă amintire evocă omenia medicului căpitan Lakatos, care, atunci când asistenta îi spune că în urma accidentului suferit au adus deținutul la Röntgen cu patru zile întârziere pentru că era evreu, amendează revoltat îndrăzneala asistentei și îi interzice să mai lucreze pe secție, spunând: jurământul depus de medic nu este diferit de la un bolnav la altul.

Despre perioada de după război aflăm că cetățenii români ai Bucureștiului au trăit ca pe o ocupație străină prezența surprinzător de numeroasă a vorbitorilor de limbă maghiară din aparatul de partid și din apărare. Maghiarii și evreii minoritari din România au jucat în cadrul partidului și Securității un rol asemănător membrilor de partid evrei din Ungaria. Ceea ce este de înțeles, căci pentru spiritele

progresiste maghiare și evreiești singura alternativă atât la naționalismul, cât și la antisemitismul românesc dintre cele două războaie mondiale a fost promisiunea internaționalismului socialist. Mai târziu, în urma valului de epurări de după 1956, cadrele maghiare și evreiești au fost excluse din partid. În fișa de membru de partid a lui Imre Tóth se menționează descendența evreiască a acestuia. Cu timpul răsare și cuiul supărător al antisemitismului din sacul frăției socialiste, atât dinspre tovarășii maghiari, cât și dinspre cei români. Din cuvintele memoriilor sale se ridică monumente funerare: în amintirea surorii sale Manci, printre mulți alții; lui Moise Klein, băiețelul desculț care căra cărămizi, cu care citea Nietzsche seară de seară pe podeaua bătătorită a pivniței, la lumina lămpii de petrol; sufletistei tanti Lukács; neînfricatului Béla Józsa; doctorului căpitan Lakatos, profund devotat jurământului depus; lui Samu Borbély, unitarian, cel care, în 1946, în ziua comemorării deportărilor, a fost singurul dintre toți dascălii universității care și-a suspendat ostentativ cursurile. Memorabile figuri. O perioadă uitată care în convorbirile lui Imre Tóth își recapătă vitalitatea zilelor trăite. Învățăm din ele despre Imre Tóth, cel necunoscut, despre trecutul nostru apropiat comun și despre noi înșine.

III. Evreii din Satu Mare

Antecedente

Istoria evreilor din Satu Mare începe de fapt la mijlocul secolului al XIX-lea. Probabil că au trăit și mai devreme evrei în oraș, dar datele individuale sunt sporadice. Principii ardeleni îi favorizează pe evrei. Gábor Bethlen strămută evrei sefarzi în Ardeal și le dă documente de proprietate. Ca urmare

a cuceririlor otomane însă, puterea politică a Habsburgilor este limitată. În 1715, Carol III conferă orașului Satu Mare statutul de oraș liber regal și îi acordă dreptul de expulzare a evreilor, armenilor și sârbilor. Evreii veniți în perioada lui Gábor Bethlen se retrag în sate. Iosif II ar fi vrut, ca domnitor al Luminilor, să ridice interzicerea stabilirii lor în orașe, dar în Satu Mare, până la mijlocul secolului al XIX-lea, este împiedicată stabilirea evreilor în oraș. La începutul secolului nu există încă date despre prezența lor în oraș, însă spre anii '50 numărul lor poate fi aproximat deja la mai multe sute de suflete. Promisiunile lui Gábor Bethlen, ale Epocii Luminilor și ale lui Iosif II au fost în cele din urmă realizate de liberalismul maghiar, dar și atunci pentru scurt timp.

Perioada emancipării

În 1840 ia naștere comunitatea religioasă evreiască din Satu Mare, care în 1858 își construiește prima sinagogă. Este congregația comunității religioase a evreilor așkenazi, fidelă tradiției, ale cărei reguli de bază au fost înregistrate în 1887 drept Congregația Autonomă Ortodoxă. La început era o societate omogenă de limbă germană și idiș, care în decurs de o generație se împarte în două, cuvioșii hasidici absorbiți de ortodoxie, pe de o parte, și evreimea asimilată de limbă maghiară, pe de altă parte. Prin 1892 este construită marea sinagogă ortodoxă din strada Várdomb, în care încăpeau 850 de persoane. În 1898 se desprind din congregație 120 de membri ortodocși aflați aproape de facțiunea mai asimilată și pun bazele comunității religioase *statu quo ante*, care în 1905 își ridică de asemenea propria mare sinagogă.

Avântul și asimilarea

E interesant să urmărim câteva date demografice. Csaba Csirák apreciază că în anii '50 ai secolului al XIX-lea comunitatea evreiască din Satu Mare avea câteva sute de membri; în 1890 ajunge la 3 500, iar în 1910 se dublează, înregistrându-se 7 200 de membri. Proporția lor depășește 14% în 1880 și 20% în 1910. Ținând cont de datele de stare civilă, Csaba Csirák arată că în a doua parte a secolului 75% din căsătoriile evreilor sătmăreni sunt între persoane care au imigrat din satele și județele limitrofe. În prima jumătate a secolului evreii emigranți din Galiția se stabilesc în primul rând în sate, apoi migrează de acolo în orașe, ajungând astfel și în Satu Mare. Aceasta corespunde migrației în două etape a evreilor maghiari din secolul al XIX-lea.

(Așa a devenit – după cum spunea primarul Vienei, Karl Lueger, celebru pentru antisemitismul lui – și capitala maghiară, în 1910, „Judapest", cu o proporție de 25% evrei. Dar sigur că nu a devenit doar orașul evreilor, ci și al maghiarilor. Căci în anii 1860 străzile Pestei și Budei aveau încă denumiri germane, și limba vorbită era tot germana. Kosztolány amintea despre asta, dar el nu putea ști decât din auzite că pe vremea aceea administratorul unei clădiri era cunoscut drept *Hausmeister*, iar canalizarea drept *Wasserleitung*. După cum spunea László Németh: satul cucerește orașul, care prin locurile astea este de origine străină. Nu doar capitala maghiară era germană, ci și orașele săsești din Ardeal, precum și Praga. După câteva zeci de ani, însă, Budapesta devine un oraș de limbă maghiară, iar Praga–oraș ceh. Minoritatea germană, slovacă, evreiască este asimilată, aceasta este evoluția firească. Excepția de la regulă este rezistența încăpățânată de odinioară a minorității evreiești, având

acum o dublă identitate: a rezistat ca diasporă rătăcitoare până când a fost aproape nimicită de genocidul din perioada 1941–1945.)

În anii 1880 împărțirea profesională este reflectată de datele din certificatele de naștere. Între 1881 și 1885, dintre tații celor 471 de nou-născuți înregistrați, 160 lucrau în sfera comercială; 64 erau zilieri; 50 erau meșteri, respectiv 50 proprietari de restaurante și producători de palincă și în total câte un avocat, doctor, respectiv inginer. Conform datelor cu mult mai sigure ale recensământului din 1910, 40% dintre avocați, 50% dintre medici și 20% dintre proprietarii de întreprinderi meșteșugărești din Satu Mare erau evrei. (Cea din urmă cifră coincide, de altfel, cu procentul de locuitori evrei din Satu Mare.) Era însă caracteristică prezența unui procent mare de evrei în comerț, iar la cumpăna dintre cele două secole și în rândul intelectualității. Conform unor date din preajma anului 1930, fabricile erau atunci în proporție de 57% în proprietate evreiască (ceea ce este cu adevărat surprinzător, dacă facem o comparație cu datele înregistrate cu aproximativ douăzeci de ani înainte). Printre proprietarii evrei de întreprinderi, Csaba Csirák îi amintește pe Chaimon Freund și fiii (industria textilă), Jenő Szabó și Mórt Reiter (fabricile de vagoane Unió și Casa Noastră), frații Princz (fabrică de mașini și turnătorie de fier), frații Markovits (fabrică de alcool și băuturi spirtoase), frații Guth (fabrică de dopuri de plută), Efraimon Willinger (fabrică de țigle și cărămizi), Dávid Grosz (fabrică de pălării de paie), Jenő Reiter și Jenő Frenkel (fabrici de ciocolată și bomboane).

Conform datelor, până la sfârșitul secolului al XIX-lea 85-95% dintre evreii sătmăreni vorbeau limba maghiară. Minoritatea evreiască din Satu Mare urma tendința generală. Măsura asimilării nu face aici diferență între evreii ortodocși

și tendința evreilor neologi, altminteri dominanți ca procent. Se abate de la acest mers al lucrurilor numai comunitatea hasidică sătmăreană. Ortodoxia comunității ortodoxe era deja din 1934 de coloratură hasidică. Atunci este numit rabin-șef Joel Teitelbaum, care după cel de-al Doilea Război Mondial a devenit o personalitate marcantă printre evreii hasidici din New York și minoritatea ultraortodoxă antisionistă din Ierusalim.

Date demografice din Satu Mare după 1920

Cu cele 8 959 de suflete în 1920, în Satu Mare trăia cea de-a patra – ca mărime – comunitate evreiască din Ardeal după Oradea, Sighetu Marmației și Cluj. Atunci Ardealul și Partiumul se aflau deja sub autoritate românească, iar evreii nu erau considerați confesiune, ci naționalitate. Conform datelor statistice, și populația de limbă maghiară era mai mică cu exact numărul acestora. Din cele 58 000 de suflete ale populației sătmărene, 67% erau considerați maghiari, 17% români și 15% evrei. În Ardeal, din pricina asimilării evreilor în rândul maghiarimii și a loialității lor față de aceștia, antimaghiarismul oficial al românilor s-a îndreptat în același timp și împotriva evreilor. Astfel, evreii din Ardeal și din Partium au fost de două ori asupriți, de naționalismul și de antisemitismul românesc.

Înaintea Primului Război Mondial, trăiau pe teritoriul regatului român 230 000 de evrei, iar la sfârșitul războiului, după anexarea teritoriilor, erau 770 000, ceea ce reprezenta 5% din totalul locuitorilor. Antisemitismul virulent românesc s-a manifestat în diferite forme până în 1942: populismul naționalist, misticismul de sânge și glie, și, în formă teoretică, antimodernismul intelectualității. În spatele crimelor

și pogromurilor a stat Garda de Fier, înființată în 1927. În 1938–1939, prin intervenția oficială a statului, 270 000 de evrei și-au pierdut cetățenia, apoi efectivele armatei române au săvârșit omoruri în masă. Din pricina teritoriilor încorporate la sfârșitul Primului Război Mondial, respectiv cele pierdute în 1940 în urma celui de-al Doilea Arbitraj de la Viena, în România s-a creat o atmosferă însetată de sânge care în cursul anilor 1941–1942 s-a transformat în asasinate dezlănțuite, ale căror cunoscute etape au fost deportarea evreilor bucovineni în ghetouri din Transnistria și asasinatul în masă de la Odessa.

Prigoana din România, conform estimărilor, a costat viețile a 10 000 de țigani și a 280 000 de evrei. Paradoxal este însă faptul că începând din 1942 viața evreilor aflați pe teritoriul Ardealului și al Regatului, în pofida reglementărilor discriminatorii asemănătoare celor din Ungaria, s-a dovedit a fi mai în siguranță decât a celor intrați sub influența autorităților maghiare în urma reanexării din 1940 a Ardealului de Nord. Cei care au reușit să se refugieze după 19 martie 1944, adică după ocuparea Ungariei de către germani, în teritoriile aflate sub autoritate românească s-au salvat de la moarte sigură, de la deportarea la Auschwitz.

Deportarea

După reanexare, numărul evreilor din Ungaria s-a mărit cu 164 000 de persoane. Conform recensământului din ianuarie 1941, populația evreiască din Satu Mare crescuse la 13 000 de suflete, 25% din cei 52 000 de oameni care reprezentau întreaga populație a orașului. Potrivit lui Csaba Csirák, aceasta s-a datorat creșterii demografice naturale, imigrației care se desfășura în continuare din zonele limitrofe

și refugiaților de război din Galiția, Moldova și Uniunea Sovietică.

Evreii maghiari au primit cu bucurie decizia celui de-al Doilea Arbitraj de la Viena de reanexare a Ardealului de Nord: județele Maramureș, Satu Mare și Ugocea. S-au bucurat – cu toate că în Ungaria cele două legi din 1938 și 1939 limitau deja drepturile evreilor, mai devreme deci decât legile introduse în România începând cu 1940. După reanexare, s-a adăugat la legea antievreiască legea XV din 1941, care, în spiritul reglementărilor legii de la Nürnberg de protejare a rasei, considera faptă penală căsătoria mixtă, respectiv legătura sexuală a bărbatului evreu cu „cinstita femeie non-evreică"; au urmat legile din anul 1942 referitoare la munca forțată și confiscarea bunurilor proprietarilor evrei de pământ. Din vara lui 1941 deja, în jur de 18 000 de așa-numiți evrei „de cetățenie incertă" sunt deportați de oficialități, printre altele din nord-estul Ungariei în Ucraina, unde majoritatea sunt împușcați și aruncați în gropi comune la Camenița (Kameneț-Podolski). În ianuarie 1942, formațiuni maghiare din Novi Sad omoară în trei masacre 3 300 de oameni în total, printre care 700 de evrei. Evreii s-au bucurat de o anumită protecție sub autoritatea maghiară doar din luna februarie 1943, după schimbarea situației de pe frontul de luptă, după străpungerea frontului la Voronej și bătălia de la Stalingrad. Această protecție însă se transformă în tragedie în martie 1944.

Pe 5 aprilie 1944 evreii sunt obligați să își coasă steaua galbenă pe haine, să își predea bijuteriile, bicicletele și aparatele de radio, nu mai au voie să intre în parcuri, teatre etc. Țara este împărțită în șase zone – respectiv teritorii controlate de jandarmerie –, este dusă la bun sfârșit internarea în ghetouri și deportarea evreilor din provincie la Auschwitz.

Nordul Ardealului este zona a II-a. În județul Satu Mare, orașele Baia Mare și Satu Mare sunt numite ghetouri centrale, unde sunt târâți evreii din comunitățile limitrofe. La Satu Mare, internarea în ghetouri s-a desfășurat pe 3 mai. În zona strâmtă delimitată de câteva străzi, sunt înghesuiți circa 19 000 de oameni. Jefuirea lucrurilor de preț se petrece ca și în alte părți: femeilor de peste 14 ani li se face examen vaginal, bărbații și femeile considerați mai înstăriți sunt bătuți până la sânge. Internarea în ghetou se sfârșește cu douăzeci și patru de sinucideri. Casele părăsite sunt sparte și jefuite. Se cunosc însă cazuri în care prieteni și cunoștințe încearcă să ascundă persoane, obiecte de preț. Conform declarațiilor jandarmului locotenent Ferenczy, el a reușit să deporteze și cele trei familii protejate de primarul orașului, respectiv câțiva evrei care se ascunseseră, printre ei András Wohl, student, care primise adăpost la seminarul catolic. Mai mulți evrei ascunși au fost reținuți în urma denunțurilor vecinilor.

Până la urmă, din ghetoul din Satu Mare în perioada 19 mai–1 iunie, cu șase transporturi, 18 863 de evrei au fost deportați la Auschwitz. Printre ei, tatăl și mama lui Imre Tóth.

Supraviețuitori după război

Soldații sovietici au intrat în Satu Mare pe 25 octombrie 1944. (Aș fi zis „l-au eliberat“, dacă ar fi fost pe cine să elibereze, căci pentru evrei eliberatorii au ajuns, de regulă, prea târziu.) Supraviețuitorii veniți înapoi din lagăre n-au mai găsit decât case răvășite. Dar s-au format din nou comunitatea religioasă și consiliul rabinic. Conform documentării lui Csaba Csirák, în iunie 1946 au ținut o slujbă de înmor-

mântare pe locul în care fusese ghetoul, și în cimitirul ortodox au înmormântat un săpun RIF[1].

Până anii '50 din evreimea din zonă s-au strâns din nou în jur de 7 500 de oameni în Satu Mare. Dar pe-atunci lumea evreiască era distrusă deja în Ardeal și în întreaga Românie. Anii 1950, 1951, 1959 și 1966 au adus noi și noi naționalizări, în care evreilor jefuiți înainte le-au fost din nou luate casele, proprietățile. Ceaușescu a permis plecarea în Israel a evreilor români contra unei sume de bani de persoană, în timp ce și la graniță erau prădați fiecare în parte.

Conform unui document din 1999, în Satu Mare nu mai trăiesc decât 65 de evrei. Marele exod însă a început deja cu puțin după terminarea războiului. Inițial dispare comunitatea religioasă *statu quo*, în 1965 este dărâmată sinagoga și în locul ei poliția județeană își construiește sediul. Ultimul rabin (ortodox) din Satu Mare emigrează în 1982. Acolo unde odinioară existau trei temple principale și 25 de case de rugăciune, au mai rămas doar pe strada Várdomb (acum Decebal) o sinagogă și o casă de rugăciune, ce-i drept, minunat restaurate. De așa-numita casă de rugăciune „németi"* de odinioară nimeni nu-și mai aduce azi aminte. Iar casa de rugăciune din strada Bem (actualmente Hám József) este în ruină. În prezent mai funcționează o singură comunitate religioasă comună, și aceea fără rabin și

1. Conform unei note din 1946 a Ministerului de Interne, interpretarea prescurtării RIF era: *Rein Israelitisches Fett*. Organizațiile evreiești și ale foștilor deportați au inițiat interzicerea comercializării săpunului, respectiv înmormântarea acestuia cu pietate. Nu a fost însă dovedit niciodată că într-adevăr s-a făcut sau s-a încercat să se facă săpun din grăsime umană.

* Prescurtare de la numele maghiar al orașului Satu Mare, „Szatmárnémeti" (n.tr.).

fără cantor, iar în zi de sărbătoare nu se adună nici zece bărbați adulți.

IV. Plimbare prin actualul Satu Mare

În septembrie 2001, George Vulturescu, redactorul-șef al revistei literare românești *Poesis*, a ținut o conferință la hotelul Dacia din Satu Mare, care se află în piața centrală a orașului, Piața Libertății. (Satu Mare este firește unul și același oraș cu Szatmárnémeti de odinioară.) Piața centrală era pe atunci piața de alimente, care mai târziu a primit numele de Piața Deák. Dacia* se numea cândva Panonia. A fost construit în preajma anului 1907; salonul de bal sub forma unei grădini de iarnă era o bijuterie Art Nouveau. Aici a avut loc conferința la care au fost de față reprezentanții poeziei românești din Regat, Ardeal, Dobrogea, Moldova, Bacica** și trei poeți din sudul Franței. Pe mine m-au luat cu ei Géza și Ilona Szávai, care, în calitate de scriitori și editori – și cunoscători ai limbii române –, reprezentau Ungaria. Dar, așa cum s-a dovedit curând, fără ca eu să fi știut, și eu tot reprezentant eram socotit. Din păcate, neștiind limba română, eram atent doar la prozodie sau mă uitam prin texte. Se afla acolo și distinsa și fascinanta Ana Blandiana, neînduplecatul dușman al lui Ceaușescu. Tocmai în textele ei mă pierdusem când Géza îmi atrage atenția, șoptindu-mi la ureche: „Acum e rândul tău!" Apoi îmi și traduce prezentarea făcută de profesorul care prezida întâlnirea cum că „filozoful olandez va susține o disertație despre șansele

* Hotelul Dacia (n.tr.).

** Regiune situată în Câmpia Panoniei, delimitată de Tisa la nord și de Dunăre la sud (n.tr.).

poeziei în secolul XXI". M-am ridicat, ce altceva aș fi putut să fac, și am început să însăilez în franceză ceva despre însemnătatea momentului 11 septembrie și despre acele întrebări la care nu există răspuns, cele referitoare la misterele nașterii și morții, ai căror veșnici depozitari sunt poezia și religia. Ascultam rușinat cum, frază cu frază, improvizația mea incompetentă era tradusă în românește. În stânga mea Géza, un pasionat malițios, zâmbește pe sub mustață. Spre consolarea mea însă, din dreapta, delegația franceză dă aprobator din cap. În sală C. este personajul care iese în evidență. Postură de regină, ochii săi vigilenți observă totul, dă ordine, rezumă, prezintă. Mi se spune că a fost omul Securității, poate că încă mai este, dar acest lucru, după cum văd, nu i se ia în nume de rău. Este oare posibil ca arătatul acuzator cu degetul și spălarea pilatiană a mâinilor să nu fie chiar un joc de societate în Ardeal?

Satu Mare este un oraș românesc cu pretenții, dar păstrează amprenta de neconfundat a Ungariei din perioada imperială. Noi sunt blocurile de la periferia orașului și cartierul din beton de pe malul Mureșului, vilele, palatul administrativ și centrul de conferințe. Și una dintre marile biserici ortodoxe. Astăzi, ambele sunt ale celor care se declară de rit ortodox pravoslav. În prezent, din cele 132 000 de suflete din Satu Mare, 55% sunt români. Celor 41% maghiari le-au rămas biserica reformată „cu lanțuri" din perioada barocă și catedrala catolică din perioada clasicismului. Sigur, și sediul episcopiei, seminarul teologic, o serie de mânăstiri de măicuțe, parohia și capela. (Numai greco-catolicilor nu li s-au mai dat înapoi bisericile confiscate în perioada socialistă din România. În 2002, totuși, și lor le-a fost ridicată o biserică nouă pe malul Someșului.) Cei patruzeci de ani de economie tâlhărească se văd pe zidăria crăpată a

caselor dărăpănate, dar renovarea clădirilor se face pe zi ce trece. Culorile fațadelor refăcute ar lumina imaginea orașului, dar sunt deprimant de mulți copii ai străzii și câini vagabonzi.

Memorabile aceste zile sătmărene. Rolul lor a fost să străbat orașul în lung și în lat pe urmele lui Imre Tóth. În piața de atunci, în așa-numitul „corso evreiesc" sunt înșirate case de la începutul secolului cu unul, două sau trei etaje, care serveau ca locuințe și magazine. În spatele lor, ghetoul cu casele pe un singur nivel, astăzi cu o atmosferă de oraș-grădină, ale cărui străzi se numeau odinioară Zrínyi, Petőfi, Báthory, Tompa. În luna mai a anului 1944, aici au fost înghesuiți aproape 19 000 de oameni, apoi târâți la gară. Pe ei îi comemorează numele străzii „Martirilor Deportați". Singura dovadă a numeroaselor case de rugăciune evreiești de odinioară este astăzi casa de rugăciune din strada Bem. În acest cartier a răsărit acum un rând de blocuri de beton, iar în spatele lor se află piața actuală și talciocul.

Din piața centrală pornește ceea ce a fost odată strada Kazinczy. La zece minute de aici este Szent István tér (astăzi Piața Eroilor Revoluției). În colț, o casă dărăpănată, cu un singur nivel, în stil neorenascentist, în ea o tutungerie și un magazin mixt. În continuarea ei, la numărul 5, odinioară vasta și populata casă Muhi, casa părintească a lui Imre. Aripa din spatele casei a fost dărâmată, terenul este sălbăticit și plin de buruieni, în casă mai trăiesc doar două familii: de la poartă pe stânga locuiește familia József Csetnek, pe partea dreaptă, în aripa cu etaj, familia lui Edit Lupra. Numele de fată al lui Edit Lupra: Muhi. Ambele familii mă primesc cu amabilitate: nu mă consideră un intrus. În tinerețea lui Imre, bunicii lui Edit, Sándor și Erzsébet Muhi, erau proprietarii clădirii. Bunicul a trăit până în 1942, iar bunica până

în 1957. Amintirile păstrate de Edit despre ei adeveresc tabloul emoționant zugrăvit de Imre. Am aflat însă că bunicul fusese inițial preot reformat, treaba lui era să slujească religia, desigur, și își câștiga existența ca proprietar de pământ. Fiul lor, pictorul Sándor Muhi, a ridicat mai târziu un etaj la această casă. Într-un timp a locuit aici, și tot aici a avut și atelierul. A devenit apoi profesorul Școlii de Arte de la Cluj. A murit în 2001, la 99 de ani. Edit are câteva picturi de-ale unchiului său, mi-a și arătat o parte din ele. Erau semnate cu numele Mohy și Mohi. În apartamentul cu intrare dinspre curtea clădirii din partea dreaptă au locuit Ábrahám Róth și familia sa. Din curte se intră în pivniță, scara te duce până la ușa locuinței. În curte mai există încă șoproanele și toaletele de odinioară.

În 1936, familia Róth se mută într-o clădire de locuințe cu etaj din strada Hieronymi (azi Crișan): „Aici avem deja apă curentă și baie." Eu însă, din greșeală, am intrat în casa cu un singur nivel de la numărul 8, de peste drum de școală. Aici am avut parte de o primire mai ciudată. În casa cu grădină despre care credeam că a fost odată casa familiei Róth, trăiește astăzi o familie de români. La rugămintea mea de a-mi îngădui să fac câteva fotografii, femeia se consultă cu unul din fii, apoi, după o scurtă ezitare, îmi dă voie. În grădină, un bătrân cu o sticlă de bere în mână gesticulează violent și protestează cu voce tare, în timp ce soția și fiul său încearcă să-l potolească. Bătrânul tată ușor băut al suspicioasei familii strigă „Heil Hitler!", ridicându-și brațul spre cer. Bătrânul încearcă, înjurând, să alunge fantomele trecutului. Era limpede că imediat și-a închipuit că a identificat situația: se întorc evreii și își cer casele înapoi.

Strada Hieronymi se află în apropierea gării. Se învecinează cu minunata Grădină Romană (numită inițial Kossuth).

De aceasta se leagă bulevardul Traian (strada Attila de odinioară). Aici strălucesc două palate neorococo cu un singur nivel, proaspăt vopsite în galben și roz. Acestea sunt așa-numitele case Princz. Moștenitorul producătorilor de mașini și vase restaurase casele monument de artă cu un an înainte. Într-adevăr, chiar și împuținați, evreii vin câteodată înapoi.

Pe strada Várdomb (azi Decebal) se află marea sinagogă și casa de rugăciuni restaurate de curând. Ambele sunt obiect de venerație religioasă, dar nu se mai strâng între zidurile lor cei zece bărbați evrei necesari pentru desfășurarea slujbei, și anume „minian"-ul*. În spatele sinagogii se găsește fostul liceu al episcopiei catolice, care poartă numele lui Eminescu, școala lui Imre. Școală de stat, frumos restaurată. Astăzi, statuia Sfintei Maria se află din nou acolo lângă treptele de la intrare.

În schimb, degeaba am căutat bulevardul Szatmárhegyi la marginea de sud-est a orașului. Fostul bulevard Hegyi poartă azi numele filozofului Lucian Blaga. Iar aici se află acum un cartier de blocuri construit în perioada socialistă. Nici urmă de capela casei de cultură în care – conform relatării lui Imre Tóth – între 1940 și 1944 anchetatorii Secției Defensive smulgeau cu bătaia mărturiile de la elementele subversive bolșevice, de la bătrânii lor părinți și de la copiii lor. Destul de aproape, există însă o capelă dedicată Sfintei Tereza cea Mică, dar nici reverendul nu poate să mă lămurească.

La mânăstirea de măicuțe de pe strada Kazinczy am ajuns abia la asfințit. Aceasta trebuie să fi fost, după câte bănuiesc eu, biserica ale cărei lumini orbitoare ale lumânărilor,

* Cvorum de 10 bărbați adulți necesari în iudaismul tradițional pentru desfășurarea unei slujbe religioase (n.tr.).

fum de tămâie și sunet de orgă, însemne ale liturghiei catolice, trezeau temeri strămoșești în băieții evrei, de unde, la porunca părinților, trebuiau să treacă pe partea opusă a drumului, și înăuntrul căreia nu aveau voie să privească. Această biserică aparținea școlii de maici a Congregației Surorilor Vincentine. Aici mergeau la școală fetele protestante și evreice de familie bună. Elu Klein își amintește: „Școala de maici era o școală aleasă. Sâmbăta, fetele evreice când veneau, când nu veneau la școală. Erau îngăduitori cu ele. Acolo nu se punea problema cine este evreu, cine este creștin. Dimineața, la școală, când începeau cursurile, toată lumea se ridica și spunea împreună *Tatăl nostru*, creștini și evrei laolaltă."[1] Bunele surori tocmai închideau poarta când am ajuns acolo, dar, ascultându-mi întrebările, au deschis amabile grilajul, m-au primit înăuntru și au aprins luminile în biserică. Am putut să fac poze cât am dorit. Eram copleșit de gentilețea lor și, bineînțeles, de simpatia mea pentru ocrotitorul săracilor, Sfântul Vincențiu de Paul. El este autorul acelei fraze adevărate și plină de umilință: „*Les pauvres, nos maîtres... des maîtres si durs*", adică săracii sunt stăpânii noștri, dar ce duri sunt acești stăpâni! Emoționat fiind, i-am povestit bunei surori temerile din copilărie ale lui Imre Tóth. Și faptul că, la un moment dat, a trăit acolo un băiat evreu despre care se spunea că atunci când a privit pierdut în biserica luminată de lumânări au sărit la el și i-au scos ochii. La auzul poveștii, buna soră s-a întristat și a spus numai atât: „Da, religia mozaică... «Ochi pentru ochi!»"

Iată cât de sărac poate fi câteodată și ocrotitorul celor sărmani!

Péter Várdy

1. Csirák, *op. cit.*, p. 382.

Listă de nume

Nu am reușit să găsesc date despre toate persoanele amintite de Imre Tóth în convorbirea de față, pe alocuri nici despre cei mai cunoscuți în epocă. Datele biografice ale celor care figurează în lista de nume, ținând cont și de tema acestei cărți, au fost abordate din perspectiva rolului lor în viața publică (căci în cazul scriitorilor vă stau la dispoziție dicționarele de literatură). Ținând seama de sursele în parte absente, în parte incomplete sau tratate unilateral din punct de vedere politic, mă văd obligat să-mi manifest unele rețineri și în privința veridicității datelor. Datorez mulțumiri lui Stefano Bottoni, Sándor Tóth și Gábor Vincze pentru ajutorul oferit în alcătuirea listei de nume, dar responsabilitatea pentru datele eventual inexacte cade în exclusivitate asupra mea. (P.V.)

GHEORGHE ADORIAN (György Adorján), comunist român de origine evreu maghiar din Transilvania. A luptat în Războiul Civil din Spania în Brigăzile Internaționale. În cel de-al Doilea Război Mondial ia parte la Rezistența franceză. După 1945, este unul dintre secretarii PCR din Cluj. A fost ginerele cunoscutului militant comunist Hillel Kohn. La București este șeful Direcției Educative din MAI cu rang de colonel la Securitate, iar mai târziu angajat al Institutului de Istorie a Partidului. Emigrează în anii '70 și se stabilește împreună cu familia în Elveția.

LADISLAU ADY (1911, Cluj–2000), cunoscut și ca Vasile Mureșan, tipograf. Membru PCR din 1935, a fost arestat la 14 iulie 1946 în București și condamnat la 9 ani și 6 luni în Procesul Anei Pauker de la Craiova (iunie–iulie 1946). După 23 august 1944, a avut următoarele funcții: secretar al PCR Oradea (până în 1947), director la Siguranța București (1947), consilier la Ministerul Industriei (1948–1949), director general la „Sovromlemn" (1949–1950), activist pe

lângă CC al PMR (1950–1953). Ladislau Ady a fost implicat în ancheta lui Vasile Luca, fiind trimis în acest sens în Ungaria, cu scopul de a strânge informații despre Alexandru Iacob, ministru adjunct de finanțe. Istoricii Robert Leavy și Marius Oprea consideră că, în urma implicării lui în această anchetă, a fost recompensat cu funcția de ministru adjunct al afacerilor interne și gradul de general maior, în 1953. În august 1955, a fost „desărcinat" din acest post și numit director la Uniunea Centrală a Cooperativelor Meșteșugărești, după ce s-a aflat că a fost informator al Siguranței. La 1 iulie 1958, a fost judecat de Tribunalul Militar al Regiunii a II-a din București și condamnat la 14 ani închisoare pentru „activitate intensă contra clasei muncitoare". A fost încarcerat la Râmnicu Sărat și Gherla. În această ultimă închisoare, există informații că ar fi fost unul dintre cei care au aderat la cea de a doua „reeducare" a deținuților politici. Înainte de condamnarea sa ori de îndepărtarea din funcția de ministru adjunct, Ladislau Ady a primit propunerea din partea autorităților maghiare să accepte o funcție de conducere în Ungaria. A refuzat însă, lucru pe care avea să-l regrete după eliberarea lui din detenție (1964). Din acest an și până în 1989, a fost urmărit constant de Securitate.

MÁRK ANTAL (1880, Devecser–1942, Cluj), matematician, pedagog. Absolvent de matematică-fizică la Budapesta. Publică în *Középiskolai Matematikai Lapok**. În timpul Republicii Sfaturilor este șeful Comisiei pentru Educație. După căderea Republicii Sfaturilor, își pierde serviciul. Se mută la Cluj în 1920. Este matematicianul societății de asigurări Minerva, mai târziu director al liceului evreiesc, pe care autoritățile române îl închid împreună cu alte școli „iredentiste". Ulterior ține seminarii în apartamentul său. Pregătește elevii școlii închise împreună cu colegii săi profesori pentru examenul de bacalaureat ce urma să fie dat de aceștia la Budapesta. Legendarul său seminar despre Marx este frecventat de cea mai mare parte a tinerimii de stânga (Lajos Csőgör, János Demeter, Jancsó Elemér, József Méliusz, Imre Mikó, Áron Tamási și alții). Este directorul liceului evreiesc din Cluj, redeschis în 1940. Lucrarea sa principală de combinatorică: *Kapcsolástan***, Budapesta, 1914.

---

* Revistă de matematică pentru gimnaziu (n.tr.).

** *Studiul legăturilor* (n.tr.).

ANA ASLAN (1897, Brăila–1988, București): gerontolog. Studentă la medicină în București între 1915 și 1922. În perioada 1949–1958 este profesor universitar la Timișoara. Eleva și urmașa la București a gerontologului deschizător de drumuri Ion Constantin Parhon. Descoperirile sale sunt: preparatul vitaminic Gerovital H3 în 1951 și Aslavital în 1980. Printre pacienții săi au fost, se pare, Mao Zedong, de Gaulle, Picasso, Churchill, Chaplin, Marlene Dietrich, soții Ceaușescu, Adenauer, Onassis, John F. Kennedy și alții. A primit printre altele titlul de Erou al Muncii Socialiste (1971) și Ordinul de Orange Nassau din partea reginei Olandei (1975).

PAVEL APOSTOL (1919, Arad–?, București), filozof, autor de studii de teoria științei, de metodologie, istoria filozofiei. S-a născut Pál Erdős, într-o familie de evrei asimilați. Fost elev al liceului evreiesc din Timișoara. Din 1937, student al Facultății de Filozofie de la Cluj. În perioada 1940–1944, încarcerat într-un lagăr de muncă. În 1945 își schimbă numele în Pavel Apostol. Este redactor-șef la cotidianul *Tribuna Nouă* și profesor de filozofie la Universitatea română din Cluj. În 1952 este arestat. După mulți ani de închisoare și eliberare, devine profesor de filozofie la Universitatea din București.

EDGÁR BALOGH (1906, Timișoara–1996, Cluj), publicist, scriitor, profesor universitar. Tatăl său, descendent al unei familii de sași din Ardeal, a fost ofițer de meserie. Elev al liceului maghiar din Bratislava. Student la etnografie la Universitatea din Praga, își ia doctoratul în 1928. Membru al mișcării de cercetare a satelor transilvănene, socotită precursoarea sociografiei de cercetare a satelor și care s-a dizolvat în mișcarea cehoslovacă Sarló. Este expulzat în 1935 din Cehoslovacia. Se mută întâi la Cluj, apoi la Brașov. Lucrează la revistele *Korunk* și *Brassói Lapok*. În 1937 este unul dintre inițiatorii Vásárhelyi Találkozó*. Învățător din 1940, demis însă în 1941. Este

* Întâlnirea de la Târgu Mureș – „Tineretul maghiar din Transilvania a organizat în zilele de 2–4 octombrie 1937, la Târgu Mureș, o întâlnire în cadrul căreia – în contextul intensificării din ce în ce mai evidente a activității dreptei în România – s-a încercat aplanarea disensiunilor de ordin conceptual dintre grupările de tineri cu concepții diferite, cu scopul de a realiza o unitate de acțiune în vederea unificării forțelor naționale“ (sursa: http://enciclopediavirtuala.ro/articoletematice/articol.php?id=143) (n.tr.).

membru al Uniunii Oamenilor Muncii Maghiari din România (MADOSZ). În toamna lui 1944 a jucat, împreună cu alții, un rol important în predarea fără luptă a Clujului și în faptul că Universitatea Franz Joseph a rămas pe loc, respingând ordinul de evacuare. Este, între 1944 și 1948, întemeietorul și președintele adjunct al Uniunii Populare Maghiare. În perioada 1944–1949 este redactorul-șef al cotidianului *Világosság*, din 1948 este profesor la Universitatea Bolyai, apoi rector. Membru al Marii Adunări Naționale. Este arestat în 1949, și din nou în 1952. Eliberat în 1955 și reabilitat. Din 1959 este profesor la Universitatea Babeș-Bolyai. În perioada 1957–1971 este redactor-șef adjunct al revistei *Korunk*. A fost redactorul-șef al *Lexiconului Literaturii Maghiare din România* început în anii 1970.

LÁSZLÓ BÁNYAI (Baumgarten) (1907, Baia de Criș–1981, București), om politic, publicist. Tatăl său provenea dintr-o familie de mineri și. A urmat cursuri la universitățile din Budapesta, Grenoble, Paris. A fost profesor la cel mai important liceu catolic din Sfântu Gheorghe. Comunist ilegalist. Este arestat în 1933, își pierde slujba. În perioada 1934–1940 este secretar general al MADOSZ. Protestează public împotriva celui de-al Doilea Arbitraj de la Viena; la începutul lui 1940 se refugiază la Brașov. Este publicist după 1945 și membru al comisiei executive a Uniunii Populare Maghiare. După 1948 este deputat în Marea Adunare Națională, membru în Consiliul Prezidențial al României, în calitate de consilier ministerial este responsabil cu problemele de politică a minorităților. Între 1950 și 1952 este secretar de stat la Ministerul Învățământului, însărcinat cu învățământul pentru minorități. Din noiembrie 1956 și până în vara lui 1958 este secretar de stat la Ministerul Învățământului, șeful Direcției naționalități. Din 1952 este profesor la Universitatea Bolyai, apoi rector până în 1956, în perioada 1956–1958 este ministru adjunct, între 1959 și 1966 este director adjunct al Institutului de Istorie din București, iar din 1970 membru al Academiei. În 1971 i se conferă titlul de Erou al Muncii Socialiste.

SAMU BENKŐ (1928, Lőrincfalva –), istoric al culturii, publicist. Urmează studiile gimnaziale la Târgu Mureș, apoi la Liceul Teologic Reformat din Cluj. Este student la Cluj la Secția de filozofie a Universității Bolyai. În perioada 1949–1952 este asistent la Catedra de

istorie a literaturii condusă de Gábor Gaál. Este demis în 1952 în timpul epurărilor generale, dar în 1953 este angajat la Institutul de Istorie din Cluj al Academiei, ca cercetător științific. Din 1975 este cercetător principal la filiala din Cluj a Academiei Republicii Socialiste România. Din 1990 este membru extern al Academiei Maghiare de Științe.

SAMU BORBÉLY (1907, Turda–1984, Budapesta), matematician. Elev al gimnaziului unitarian din Turda și din Cluj, student al Școlii Politehnice din Charlottenburg – Berlin, apoi asistent universitar la catedra Hamel*. Din 1933 este matematician la Institutul de Teorie a Aviației. Din 1941 este profesor docent al Universității Franz Joseph. În 1944, după ocuparea Clujului de către nemți, este arestat și ținut într-o închisoare din Berlin. Se întoarce la Budapesta în decembrie 1944, și apoi la Cluj la sfârșitul lui 1945. Din 1945 până în 1949 este profesor de matematică-geometrie la Universitatea Bolyai, apoi decanul Facultății de Matematică-Fizică. Este șeful Catedrei de matematică a Facultății de Mecanică a Universității Tehnice din Miskolc începând cu 1949, iar din 1955 și apoi între 1964 și 1968 a celei din Budapesta. Între 1960 și 1964 este directorul Institutului de Matematică al Universității Tehnice de Industrie Grea din Magdeburg. Continuă până la sfârșitul vieții să țină cursuri de analiză matematică. Centrul de greutate al operei sale este reprezentat de matematica aplicată, balistică, teoria aripii, problemele de conducție termică.

FERENC (FRANCISC) BUTYKA (1920, Cluj –), lăcătuș. Ofițer la Securitatea județului Cluj. În 1951 lucrează la Secția organizatorică a Comitetului Central, în cadrul Securității este însărcinat cu controlul membrilor activi ai Partidului Muncitoresc Român. Este șeful Direcției III (contrainformații). Ia parte la prigoana începută în 1952 împotriva facțiunii de dreapta ca ofițer de anchetă. Scenariul interogatoriilor a fost realizat de ministrul de interne de atunci, Alexandru Drăghici, împreună cu consilieri sovietici. Între 1952 și 1954 îi interoghează, printre alții, pe Teohari Georgescu, Vasile Luca și Alexandru Iacob. Metodele sale de interogare, torturile au generat

* Georg Karl Wilhelm Hamel (1877–1954), matematician german (n.tr.).

multe tentative de sinucidere, cum s-a întâmplat de exemplu în cazul lui Alexandru Iacob. La sfârşitul anilor '50 este şeful Direcţiei de Anchete a Securităţii a Municipiului Bucureşti*. În noiembrie 1963 este trecut în rezervă. Mai târziu lucrează la vama Poştei; în 1968 se demarează o anchetă împotriva sa din cauza faptelor de cruzime săvârşite, dar nu se ajunge la condamnare.

GYULA CSEHI (1910, Satu Mare–1976, Cluj), istoric literar, critic, publicist. Studii gimnaziale la Oradea, Satu Mare şi Cluj, studii universitare la Paris, Viena şi Cluj. Se alătură mişcării ilegaliste comuniste. În 1934 devine profesor de franceză şi germană. Din 1934 până în 1943 este profesor la Oradea. Din 1936 publică constant în *Korunk*. Este exclus din partid în 1939 în urma observaţiilor critice referitoare la Pactul Molotov–Ribentropp. Din 1943 până în 1945 este închis într-un lagăr de muncă. În 1944, soţia şi băiatul îi sunt deportaţi, nu supravieţuiesc. După 1945 este redactorul-şef a două cotidiene orădene importante. Din 1948 este prorectorul Universităţii Bolyai. În 1952 este „demascat" şi exclus de la Universitatea Bolyai. După doi ani de proscriere este profesor de istoria literaturii şi estetică la Universitatea Babeş-Bolyai. Membru în colectivul de redacţie al revistei *Korunk*. Din 1970 este, până la moarte, redactorul colecţiei Téka a Editurii Kriterion.

LAJOS CSŐGÖR (1903, Sărmaşu, jud. Mureş–2003, Budapesta), autor de lucrări medicale, profesor universitar. Absolvent al liceului din Aiud, student la Medicină la Szeged şi Cluj. Medic stomatolog în Aiud până în 1940, din 1940 asistent universitar la Universitatea Franz Joseph din Cluj, apoi, din 1944, profesor de stomatologie la aceeaşi universitate. După predarea Clujului din 11 octombrie 1944, în timpul celor cinci luni de autonomie transilvană, este numit vicecomite. În vara lui 1945 demisionează. Este unul dintre fondatorii universităţii clujene Bolyai, devenit apoi rectorul acesteia şi rector al Institutului de Medicină şi Farmacie din Târgu Mureş. Deputat în Marea Adunare Naţională. În 1949 este arestat, eliberat în 1955, reabilitat în 1956. Din 1969, membru în prezidiul Academiei de

* Şeful Direcţiei Anchete Penale a Regiunii Bucureşti (sursa: Comisia prezidenţială pentru analiza dictaturii comuniste din România, *Raport final*, Humanitas, Bucureşti, 2007) (n.tr.).

Științe Medicale, în 1971 primește titlul de Erou al Muncii Socialiste. În 1985, în urma unei percheziții în locuința sa, Securitatea îi descoperă memoriile aflate în manuscris; în consecință, decide să rămână împreună cu soția sa la Budapesta.

JÁNOS DEMETER (1908, Kerlés–1988, Budapesta), jurist, om politic, publicist. Elev al liceului principal din Odorheiu Secuiesc și al celui romano-catolic din Cluj. Obține titlul de doctor în științe juridice în 1932 la Universitatea din Cluj. În anii '30 se înscrie în mișcarea de stânga. În 1932 este redactorul-șef fondator al săptămânalului de stânga cu titlul *Falvak Népe**. În 1934 este membru fondator al Uniunii Oamenilor Muncii Maghiari din România (MADOSZ). Lucrează ca avocat la Cluj. După 11 octombrie 1944 este viceprimarul Clujului. Din 1945 este profesor de teoria statului și drept la Facultatea de Drept a Universității Bolyai, apoi decan, prorector, membru în Adunarea Națională. Jurist specializat în drept constituțional. Este arestat în 1952 sub acuzația de trădare de țară și, împreună cu ceilalți conducători ai Asociației Populare Maghiare, este condamnat la zece ani. Este eliberat în 1955. Predă până la pensie la Universitatea Babeș-Bolyai. Obiectul operei sale științifice îl reprezintă în principal dreptul internațional și problemele de drept constituțional.

ALEXANDRU DRĂGHICI (1913, Tisău, jud. Buzău–1993, Budapesta), muncitor la căile ferate, om politic. Ia parte, înainte de 1944, ca mișcarea clandestină comunistă; între 1936 și 1944 își ispășește pedeapsa cu închisoarea împreună cu Gheorghiu-Dej. Din 1946 este acuzator public în procesele judecate de așa-numitele tribunale populare, din 1948 este membru în Biroul Central al Partidului Muncitoresc Român, din 1949 este prim-secretar al organizației bucureștene de partid. Din 1950 este adjunct al ministrului de interne, apoi între 1952 și 1965 este ministru de interne. Secretar al CC al PMR și membru al Biroului Politic. În 1965, concurează cu Ceaușescu la succesiunea lui Gheorghiu-Dej. Apropierea de Dej și originea maghiară a soției sale, Márta Czikó, îi sunt însă potrivnice. După numirea lui Ceaușescu în fruntea partidului, este schimbat din toate funcțiile, exclus din CC și din partid. Începe între timp o anchetă

* *Populația satelor* (n.tr).

împotriva lui din cauza rolului pe care l-a avut în represaliile din anii 1950. Nu se ajunge la încarcerare, dar este trimis să lucreze într-un sat. În 1991 se mută în Ungaria împreună cu soția sa.

ION G. DUCA (1879, București–1933, Sinaia): jurist, filozof, om politic. Din 1907, reprezentantul Partidului Național-Liberal în Camera Deputaților, din 1922 ministru de externe, apoi ministru de interne și prim-ministru. Pe 14 noiembrie 1933, regele Carol II îl numește prim-ministru, dar peste câteva săptămâni este asasinat de militanții Gărzii de Fier.

MIRCEA ELIADE (1907, București–1986, Chicago), filozof și istoric al religiilor. Între cele două războaie mondiale este simpatizant al mișcării de extremă dreaptă. Predă la universitate filozofie antică, filozofia Renașterii și filozofie indiană. Este exclus de la universitate în 1938 din pricina activității legionare. Între 1940 și 1944 este atașat cultural, mai întâi la Londra și apoi la Lisabona. Diplomat. După război predă la Paris la École des Hautes Études. Din 1958 până la moartea sa este profesor de istorie a religiilor la Universitatea din Chicago.

PÁL ERDŐS (1913, Budapesta–1996, Varșovia), matematician. Este un om de știință prolific până la sfârșitul vieții, personalitate centrală a secolului XX în domeniile teoriei numerelor și teoria grafurilor. Se hrănește practic cu amfetamine și matematică. În lipsa unei locuințe permanente și de fapt a vreunei posesiuni personale, a dus o viață nomadă având asupra sa o sacoșă de cumpărături. Numele lui este legat de 1 475 de lucrări științifice.

JÁNOS FAZEKAS (1926, Lupeni–2004, Budapesta), om politic. Își face studiile medii la Cristuru Secuiesc, la gimnaziul unitarian și liceul pedagogic. Face politică activ din 1944, în 1949 este ales în conducerea centrală a organizației de tineret, din 1952 devine membru în Marea Adunare Națională. Din 1955 până în 1984 este membru în CC și secretar al acestuia în perioada 1955–1965, în 1974 devine membru în Comitetul Politic Executiv. Între 1955 și 1959 conduce comisia care se ocupă de „problemele naționalităților conlocuitoare". Între 1961 și 1965 este ministru al industriei alimentare, între 1974 și 1980 ministru al comerțului interior. În perioada 1965–1982 este vicepreședinte al Consiliului de Miniștri (viceprim-ministru al guvernului). În deceniile care au urmat anului 1956 s-a

ocupat de problemele de partid ce țineau de maghiari, era, pentru unii, un fel de „lobbyist maghiar". Se mută în 1996 în Ungaria.

ȘTEFAN FORIȘ (István Fóris) (1892, Tărlungeni–1946, București), ziarist, om politic. Studii medii la Brașov, continuate la Budapesta. Înainte de 1914 trăiește la Paris, iar apoi este mobilizat artilerist pe frontul italian. În timpul Comunei este student la Budapesta, apoi se întoarce în Ardeal. Este redactor la revistele de stânga din Brașov și București. În perioada 1931–1935 este încarcerat. În perioada 1940–1944 este secretarul general al Partidului Comunist Român. Pe 4 aprilie 1944, la ordinul lui Gheorghe Gheorghiu-Dej – fiind acuzat pe nedrept, cu alte cuvinte, de colaborare cu Siguranța în timpul războiului –, este schimbat din funcție. După doi ani de arest, în vara lui 1946, la ordinul lui Gheorghiu-Dej, Foriș este ucis într-o vilă din București. În 1968, după moartea lui Gheorghiu-Dej, este reabilitat de Ceaușescu.

LÁSZLÓ FÖLDES (1922, Arad–1973, Cluj), critic, editor, profesor universitar. Studii medii urmate la Arad și Budapesta. În perioada 1942–1944 se află în lagăr de muncă. În 1944 este internat în lagărul de muncă de la Târgu Jiu. Din 1945 este student la Universitatea Bolyai, la psihologie, sociologie și filozofie. La filozofie este studentul lui Gábor Gaál. Asistent universitar, lector. Este unul dintre organizatorii marcanți ai vieții literare maghiare de după cel de-al Doilea Război Mondial. Din 1953 este profesor de estetică la Institutul de Artă* și la Conservatorul din Cluj. Șeful redacției din Cluj a Editurii de Stat pentru Literatură și Artă (1950–1957) și redactor-șef al revistei clujene *Utunk* (1957–1958). Odată cu înființarea Regiunii Autonome Maghiare, Târgu Mureș devine un nou centru al literaturii maghiare ardelene, rivalizând astfel cu Clujul. Aici Győző Hajdú, sub conducerea redactorului-șef al revistei *Igaz Szó*, îi denunță în numele literaturii socialiste fidele partidului pe scriitorii liberali devianți din Cluj. În 1958, în timpul represaliilor politice, în urma unei scrisori denunțătoare scrise de Győző Hajdú, Zsolt Gálfalvi, András Sütő și György Kovács, Földes este exclus din partid, i se interzice să publice timp de cinci ani și i se retrag drepturile

* În prezent, Universitatea de Artă și Design (n.tr.).

civile. În 1969 i se permite din nou să intre în lumea literară și devine redactor-șef adjunct al recent înființatei reviste bucureștene *A Hét*. Este distins cu Steaua Republicii Socialiste România.

HANS FREUDENTHAL (1905–1990), fost asistent universitar al lui P. Bernays și L.J. Brouwer. Lucrează la Institutul de Matematică din Berlin în perioada 1928–1930 și la cel din Amsterdam între 1930 și 1946. Între 1946 și 1976 este profesor de matematică la Universitatea din Utrecht. Specializări în logică matematică, topologie, algebră, teoria mulțimilor, statistică, precum și în istoria matematicii și didactica matematicii.

LAJOS FÜLEP (1885, Budapesta–1970, Budapesta), istoric de artă, publicist, pastor reformat. După șapte ani petrecuți în Italia, este, din 1914, membru activ al Cercului de Duminică. În 1918 absolvă teologia reformată. În timpul Republicii Sfaturilor este numit profesor universitar. După 1920 se retrage la Barany. În anii 1930 este profesor particular la Universitatea din Pécs. Seria sa de articole din 1927 despre dispariția satului maghiar este unul dintre factorii stimulatori ai mișcării populare. Este membru fondator al revistei *Válasz*. În 1947 este numit profesor la Universitatea și Colegiul Eötvös de la Budapesta. În gândirea sa estetică acordă un rol central caracteristicilor populare. Distins cu Premiul Kossuth în 1957 și membru al Academiei Maghiare de Științe.

FRANÇOIS GACHOT (1901, Limoges–1986, Paris), scriitor, critic. Secretarul lui Jean Cocteau. De la mijlocul anilor '20 trăiește în Ungaria. Este angajat la revista *Nyugat* și profesor la Institutul de Arte. Este mijlocitorul artei maghiare în Franța, și unul dintre editorii antologiei de poezie *Poésie hongroise*, realizată în 1962. Și-a împărtășit memoriile în *Istoria literaturii* din 1971–1972.

GÁBOR GAÁL (1891, Budapesta–1954, Cluj): editor, critic literar, publicist. Între 1911 și 1914 este student la latină–maghiară la Budapesta. Locotenent-major, ofițer instructor, după trei ani de serviciu pe front și după ce a fost rănit. În timpul Republicii Sfaturilor este coleg cu György Lukács, membru în comisia de întocmire a programei școlare și dramaturg. Ia parte, mai târziu, în campania militară din nordul Ungariei a Armatei Roșii. După destrămarea Republicii Sfaturilor, se refugiază la Viena, emigrează apoi la Berlin. Întorcându-se acasă este arestat. În 1926, cu ajutorul lui Lajos

Hatvany, emigrează la Cluj. Este autorul și editorul revistei *Korunk* până în 1940, când revista a fost interzisă. În urma muncii depuse de el împreună cu editorul fondator Dienes László, *Korunk* este continuatoarea revistei *Huszadik Század* și devine locul de întrunire al scriitorilor maghiari progresiști împrăștiați care încotro după eșecul revoluției maghiare. Este înrolat în 1942, în 1944 ajunge în Vest împreună cu campania și, după un an de prizonierat, ajunge acasă la Cluj, în 1945. Din 1946 este profesor de filozofie și istoria literaturii la Universitatea Bolyai și redactor-șel al revistei *Utunk*. Din 1948 este membru al Academiei RPR. Opera lui Gábor Gaál constă în cei 15 ani de existență ai revistei *Korunk*. Neavând un corespondent în limba română, partidul-stat decide închiderea ei în 1946 sub acuzația de troțkism și iredentism. Atunci începe și prigoana împotriva lui Gábor Gaál, care duce în cele din urmă la moartea sa. În vara lui 1956, partidul este nevoit să accepte din nou revista *Korunk*, care în 1957 este reînființată ca publicație a partidului; în 1964 își asumă și persoana lui Gábor Gaál, și lucrările lui (Sándor Tóth, *Dicsőséges kudarcaink. Gaál Gábor sorsa és utóélete Romániában 1946–1986*, Budapesta, 1997).

MIHAI GERE (1919–1997), om politic. Secretar regional al Partidului Muncitoresc Român: Timișoara (1944–1948), Cluj (1950) apoi Brașov (1951). În anii '50 absolvă o școală de partid din Uniunea Sovietică, este apoi vicepreședinte al Consiliului de Stat, președintele Comisiei pentru Problemele Administrației Locale (1961–1965, 1967–1969). Din 1965 până în 1989 este membru al CC și al Comitetului Politic Executiv. În timpul lui Ceaușescu este unul dintre oamenii politici din Partidul Comunist Român responsabili cu problemele maghiarilor.*

GHEORGHE GHEORGHIU-DEJ (1901, Bârlad – 1965, București), muncitor feroviar, om politic. Membru al Partidului Comunist Român din 1930 și al Comitetului Central din 1935. Este încarcerat în perioada 1933–1944. Secretar general al Partidului

* A fost de fapt președinte al Consiliului Oamenilor Muncii de Naționalitate Maghiară din România. Sursa: Comisia prezidențială pentru analiza dictaturii comuniste din România, *Raport final*, Humanitas, 2007 (n.tr.).

Comunist Român din 1945, ministru, prim-ministru în perioada 1952– 1954. Preşedintele Consiliului de Stat al RPR din 1961 până la moartea sa. Unul dintre artizanii stalinizării României, manifestând şi unele tendinţe naţionaliste. După 1952 face totuşi numeroase concesii cercurilor şoviniste atacate odinioară; din a doua jumătate a anilor '50, dă tonul unei direcţii politice vădit antiminoritare care durează până la moartea lui (ca după o perioadă de calm relativ să fie reluată şi mai acut în timpul lui Ceauşescu). La începutul lui 1965 se îmbolnăveşte pe neaşteptate şi moare pe 19 martie.

MIHÁLY HÁY (1895, Fegyvernek–1944, Budapest), ziarist. Soldat în Armata Roşie în timpul Republicii Sfaturilor, trăieşte apoi la Viena şi până în 1928 la Berlin. În 1929 este arestat în Ungaria. Încarcerat până în 1941. Între 1941 şi 1943 este închis, din 1944 trăieşte în clandestinitate, ia parte la organizarea Rezistenţei. Pe 31 decembrie 1944 este ucis de membri ai Partidului Crucilor cu Săgeţi.

GYŐZŐ HAJDÚ (1929, Lunca Mureşului –), critic literar, editor de presă. Elev al Liceului reformat din Târgu Mureş, absolvent apoi al Facultăţii de Literatură Maghiară a Universităţii Bolyai. Angajat la revista *Utunk*. Redactor-şef al revistei literare lunare *Igaz Szó* în perioada 1955–1962, apoi din nou între 1970 şi 1989. Între 1956 şi 1960 este membru al Uniunii Tineretului Muncitoresc, în perioada 1979–1984 membru al Comisiei Controlului de Partid a PCR şi între 1984–1989 membru al Comitetului Central. Reprezentant fidel al stalinismului şi apoi al regimului lui Ceauşescu. Trăieşte în Bucureşti.

FERENC HEVES (1903, Sighetu Marmaţiei–1973, Monatanca), autor de articole politice şi recenzii. Absolvent al Liceului Reformat, apoi funcţionar, redactor. Între 1930 şi 1934, student la Drept în Cluj. Comunist ilegalist. Arestat în 1941, eliberat în 1945 la Kistarcsa. Activist de partid la Cluj, conferenţiar la Universitatea din Cluj, apoi din 1950 până la moartea sa funcţionar în Bucureşti la Banca Naţională.

ALEXANDRU IACOB (Sándor/Sanyi Jakob) (1913, Asuaju de Sus–1997, Suedia), militant comunist din Transilvania, de origine evreu maghiar. Absolvent al şcolii de comerţ din Satu Mare, se mută apoi la Cluj, unde se implică în activitatea partidului comunist aflat în ilegalitate. În perioada 1941–1942 este singurul activist mai cunoscut din Ardealul de Nord care reuşeşte să scape de arestare. După

1944 este secretarul Partidului Comunist Român pentru Regiunea Cluj. Soția sa, Magda Farkas, era fiica proprietarului fabricii de prelucrare a pielii Dermata. Cu toate că soția sa ajută cu sume importante partidul, Iacob este criticat din pricina căsătoriei sale și a modului de trai burghez. În decembrie 1947 ajunge unul dintre colaboratorii apropiați ai lui Vasile Luca în fruntea Ministerului de Finanțe. Acuzat de sabotarea reformei bănești din 1952 și de trădare a clasei muncitoare, arestat, torturat și condamnat. În august 1964 este eliberat cu ocazia amnistiei generale. Reabilitat în timpul lui Ceaușescu, a emigrat, împreună cu familia sa, în Occident.

NICOLAE IORGA (1871, Botoșani–Strejnic, jud. Prahova, 1940), istoric, poet, dramaturg, publicist, om politic. Profesor al Universității din București. Fondează în 1910 Partidul Naționalist-Democrat Român. După 1919 este președintele Adunării Deputaților. În perioada 1931–1932 prim-ministru. Victimă a regimului legionar în 1940. Unul dintre reprezentanții marcanți ai naționalismului românesc. Opere principale: *Geschichte des Osmanischen Reiches**, în 5 volume, 1908–1913; *Istoria românilor*, în 10 volume, 1935–1939, *Histoire de la vie byzantine*, în 3 volume.

VLADIMIR JANKÉLÉVITCH (1903, Bourges–1985, Paris): filozof francez de origine ruso-evreiască. Student la École Normale Supérieure, își scrie disertația despre Schelling. Publică articole despre minciună, ironie, rău, plictiseală și moarte sub influența lui Bergson, a existențialismului, a războiului și a Rezistenței. În perioada 1951–1977 este profesor de etică la Sorbona.

ELEMÉR JANCSÓ (1905, Ocna Mureș–1971, Cluj), istoric literar, critic. Absolvent al colegiului Eötvös din Budapesta, studiază apoi la Sorbona. În anii '30 este profesor la colegiul reformat din Cluj și membru al unei loji masonice. Publică printre altele în revistele *Nyugat* și *Korunk*. Între 1942 și 1945 este cercetător la Erdélyi Tudományos Intézet (Institutul Ardelean pentru Știință), profesor de istoria literaturii maghiare la Universitatea Maghiară din Cluj din 1944, apoi la Universitatea Bolyai, respectiv, din 1959, Universitatea Babeș–Bolyai. A editat lucrările lui Kazinczy, Csokonai, Berzsenyi, Vörösmarty și Aladár Kuncz.

---

* *Istoria Imperiului Otoman* (n.tr.).

LAJOS JORDÁKY (1913, Cluj–1974, Cluj), istoric, sociolog, dramaturg, publicist. Absolvent al Colegiului Reformat din Cluj, apoi al Şcolii Superioare de Comerţ. Membru al Uniunii Tineretului Comunist, din 1933 al Partidului Social Democrat din România, iar din 1944 membru al Partidului Comunist. Publică în *Korunk* articole de sociologie şi critică literară. Absolvent la Cluj de economie şi sociologie. În perioada 1940–1944 este de mai multe ori închis şi internat în lagăr. Din 1945 este profesor de sociologie şi istorie modernă la Universitatea Bolyai, şeful Institutului de Ştiinţe Sociologice şi, în acelaşi timp, directorul Societăţii de Gaze Naturale din Cluj. În 1947 este îndepărtat de la catedră şi este exclus şi din partid. Din toamna anului 1948 este secretar literar la Teatrul Maghiar, participă activ în această perioadă la epurările politice, dar pe 30 august 1952 este şi el arestat. În aşa-numitul „proces al transilvaniştilor" este condamnat la 12 ani de închisoare. În 1955 este eliberat prin decret prezidenţial (împreună cu Edgár Balogh, dr. Lajos Csőgör, János Demeter), este reabilitat în 1956 şi revine la Universitatea Bolyai. În aprilie 1957 o nouă anchetă este demarată împotriva sa. Numeroasele luni de verificări se încheie cu reabilitarea sa, al cărei preţ este însă autocritica publică. Din 1957 până la moartea sa este cercetător la Institutul de Istorie din Cluj.

BÉLA JÓZSA (1898, Hoghia–1943, Şomeşeni. Cluj), sculptor, publicist, editor. Luptă în Primul Război Mondial şi apoi în Armata Roşie. După prizonierat în România şi internare în lagăr, ajunge la Cluj. Colaborator la reviste liberale şi de stânga. După cel de-al Doilea Arbritaj de la Viena publică în *Népszava* şi în *Magyar Nemzet.* Secretar al Partidului Comunist din Ungaria, aflat în ilegalitate, apoi, după dizolvarea acestuia, secretar regional al Partidului Păcii. Din iulie 1941 intră în clandestinitate. Jandarmii îl arestează în noiembrie 1943 şi îl torturează până moare.

REZSŐ KASZTNER (1906–1957), avocat clujean, ziarist, conducător sionist, erou şi escroc totodată. Unul dintre conducătorii organizaţiei sioniste Vaadat* alături de Ottó Komoly şi Joel Brand,

* Vaadat ha' Ezra ve'ha'Hatzalah – Organizaţie pentru ajutorarea şi salvarea evreilor înfiinţată la Budapesta în 1942-1943 (http://www.csillagoshazak.hu/fogalmak).

care în lunile de după instalarea ocupației germane din 19 martie 1944 au negociat cu SS-ul pentru salvarea sioniștilor. Kasztner a aflat despre Protocolul Auschwitz – în care doi evrei slovaci evadați de la Auschwitz povestesc despre realitățile lagărului de concentrare – la Bratislava, la sfârșitul lunii aprilie 1944. Conducătorii evreimii slovace au făcut disponibil Protocolul și în Ungaria, pentru a-i preveni și pe evreii maghiari de pericolul ce-i amenința. Din partea sioniștilor, Kasztner a fost principalul negociator în discuțiile cu detașamentul lui Eichmann. Meritul său a fost salvarea a 388 de tineri sioniști din ghetoul de la Cluj, și a 1 684 de supraviețuitori din trenul elvețian (vezi nota despre Kasztner din capitolul 2). Mai mult, a avut un rol important și în faptul că aproape 20 000 de evrei deportați din Szeged și Szolnok au ajuns în taberele de muncă din jurul Vienei în loc de Auschwitz. S-a făcut însă vinovat de tăinuirea, în consens cu Consiliul Evreiesc, a Protocolului Auschwitz de mulțimea de evrei ce urmau să fie deportați. Kasztner a fost nevoit mai târziu să se apere, în cadrul unui proces de calomnie ținut în Israel în perioada 1953–1958, de acuzația de colaborationism. A fost absolvit în final conform deciziei luate de Înalta Curte de Justiție la limită de un vot. Însă în 1957, înainte de a fi absolvit oficial, cade victimă unui atentat.

JENŐ KOVÁCS-KATONA (1910, Supuru de Jos–1944, Cluj), editor de presă, scriitor, publicist. După terminarea Liceului Wesselényi din Zalău, între 1928 și 1933 face studii de inginerie la Brünn, de medicină la Paris și de filozofie la Cluj. În perioada 1938–1940 este editor asistent la revista *Korunk*. După cel de-al Doilea Arbitraj de la Viena, lucrează la revista *Népszava* din Cluj. În septembrie 1944 se alătură mișcării de rezistență, dar pe 9 octombrie 1944, cu două zile înainte de intrarea trupelor sovietice, este prins de Gestapo la Cluj și omorât.

ELEK KÖBLÖS (1887, Târgu Mureș–1937, Uniunea Sovietică), tâmplar. Membru al Partidului Social Democrat, în timpul Republicii Sfaturilor comandă un batalion de muncitori, iar apoi se refugiază în România. În mai 1921 ia parte la congresul de înființare a Partidului Comunist Român, devenind ulterior membru al Secretariatului din Ardeal și al C.C. În august 1924 este ales secretar

general al Partidului Comunist Român aflat de pe atunci în ilegalitate. În 1926 emigrează în Uniunea Sovietică pentru a nu fi arestat, lucrează în Comintern, apoi, în 1937, în timpul terorii staliniste, este executat.

GYÁRFÁS KURKÓ (1909, Sândominic–1983, Brașov), lăcătuș, publicist. Președintele filialei din Brașov, ulterior președinte pe țară al Uniunii Oamenilor Muncii Maghiari din România (MADOSZ), devenită Uniunea Populară Maghiară. Este expulzat din Ungaria după cel de-al Doilea Arbitraj de la Viena. În 1943 este încarcerat pentru că a refuzat satisfacerea serviciului militar. După război, fondator al Uniunii Populare Maghiare și președintele ei până în 1947. După alegerile câștigate prin fraudă din noiembrie 1946 și după semnarea tratatului de pace de la Paris*, importanța Uniunii Populare Maghiare începe să scadă în ochii conducerii partidului. Kurkó încearcă să continue lupa pentru apărarea drepturilor maghiarilor și sprijină independența structurilor maghiare, aceasta fiind una dintre cauzele prăbușirii sale. În 1947 este schimbat din funcția de președinte. În 1949 este arestat și condamnat la 25 de ani de muncă silnică, executând 10 ani în regim de izolator. Suferă o cădere nervoasă, probabil din cauza torturilor îndurate în timpul interogatoriilor. Este eliberat în 1964, trăiește apoi retras și până la pensie lucrează ca strungar în Brașov. Scrierile sale au apărut în revistele clujene *Világosság*, *Falvak Népe*, *Utunk*, respectiv în revista brașoveană *Népi Egység*, căreia i-a fost o perioadă redactor-șef. Scrieri autobiografice: *Nehéz kenyér*.

DEZSŐ LÁZÁR (1913, Pesterzsébet–1943, ?), matematician, profesor. Prin intermediul revistei *Középiskolai Matematikai Lapok*, tinerii matematicieni se cunoșteau încă din studenție, printre ei Pál Erdős, Pál Turán, György Szekeres, Eszter Klein, György Svéd, Géza Grünwald și Dezső Lázár. Ca o consecință a aplicării legii discriminării de tip *numerus clausus* se mută la Universitatea din Szeged, unde absolvă secția de matematică–fizică. Ucenic de tâmplar, apoi din 1941 profesor la liceul evreiesc din Cluj. În 1942 este internat într-un lagăr de muncă forțată. Moare în Ucraina. Soția și cei doi

* 10 februarie 1947 (n.tr.).

copii ai săi devin victime ale deportării. La propunerea Rózsei Péter, comisia Societății de Matematică János Bolyai pentru Protejarea Memoriei a decis ca cercurile liceale de matematică să se ocupe fiecare de păstrarea memoriei a câte unui matematician mort în timpul celui de-al Doilea Război Mondial. Liceul Teleki Blanka din Alba Iulia și-a ales din lista prezentată numele lui Dezső Lázár. Pál Erdős a instituit pentru acest liceu premiul Dezső Lázár, care se acordă anual pentru doi elevi. În 1977, Pál Erdős însuși a înmânat elevilor premiile. Un important studiu de teoria mulțimilor realizat de Dezső Lázár este *On a problem in the theory of aggregates*, Groningen, 1936.

VASILE LUCA (László Luka) (1898, Lemnia, jud. Covasna–1963, Aiud), activist și om politic român de origine secuiască. Combatant în Primul Război Mondial, la sfârșitul anului 1918 ajunge să lupte împotriva armatei române. Se întoarce acasă după capitularea Diviziei Secuiești. Este unul dintre membrii fondatori ai Partidului Comunist Român, una dintre personalitățile importante ale partidului aflat în ilegalitate, între 1924 și 1929 este secretar de partid al organizației Brașov. În 1930 este arestat și condamnat. În 1940 guvernul îl expulzează (împreună cu Ana Pauker) în Uniunea Sovietică. În timpul celui de-al Doilea Război Mondial este viceprimarul orașului Cernăuți. Se întoarce în România după 23 august 1944. În mai 1947 anunță în paginile ziarului clujean *Igazság* lupta împotriva „unității maghiare neprincipiale". Din 1947, ministru de finanțe. În urma luptelor pentru putere din conducerea superioară a partidului, cade împreună cu Ana Pauker în dizgrație. În 1952 este destituit din postul ministerial, apoi arestat. Unul din capetele de acuzare a fost faptul că nu ar fi sprijinit construirea Canalului Dunăre–Marea Neagră. În 1954 a fost condamnat la moarte, apoi, în a doua instanță, la detenție pe viață. Moare în 1963 în închisoarea de la Aiud.

PÁL MACSKÁSI (Paul Macicași) (?, Turda– ?, Cluj): croitor, judecător militar. La sfârșitul anilor '40 a absolvit Universitatea Bolyai, este numit apoi judecător militar cu gradul de colonel. Șef al completului de judecată în numeroase procese regizate, printre care procesul „jurisdicțional" din Cluj din 1955, în 1957 procesul lui István Várhegyi și al camarazilor săi, al lui Sándor Veress și al camarazilor săi, procesul Dobai, iar în 1958 în procesul lotului din Valea Ierului

și al lotului Szoboszlay*. A pronunțat de-a lungul carierei sale aproape optzeci de condamnări la moarte.

ÁRON MÁRTON (1896, Sândominic–1980, Alba Iulia): episcopul diecezei de Alba Iulia. În Primul Război Mondial este rănit de mai multe ori. A lucrat în agricultură, apoi ca funcționar silvicol. După absolvirea studiilor de teologie este făcut preot. Este capelan, director adjunct al unui liceu, secretar episcopal, preot duhovnic al tinerilor studenți. Din 1939 este numit episcop diecezan de Ardeal. După al Doilea Arbitraj de la Viena rămâne la Alba Iulia. În perioada 1940–1944 dieceza sa a fost împărțită în două, episcopul rămânând la Alba Iulia aflată sub administrație românească. Pe 18 mai 1944, la slujba ținută în Biserica Sfântul Mihail din Cluj, a condamnat răspicat în public persecuțiile la care erau supuși evreii. Atitudinea sa împotriva acestor persecuții a fost fără precedent în rândurile înaltului cler. În 1946 se adresează marilor puteri înaintând un memorandum prin care cerea ca și interesele maghiarilor să fie luate în considerare. Este închis în perioada 1949–1955, între 1957 și 1967 are domiciliu forțat. În 1972 se îmbolnăvește de cancer.

JÓZSEF MÉLIUSZ (NELOVÁNKOVITS) (1909, Timișoara – 1995, București), scriitor, poet avangardist, traducător. Absolvent de studii de inginerie și apoi teologice la Budapesta, în Elveția și Germania. Începe să publice din 1930, este unul dintre redactorii revistei *Korunk*. În perioada 1945–1948 este secretar general al Uniunii Scriitorilor Maghiari, redactor-șef al revistei *Utunk*, apoi regizor principal și director al Teatrului Maghiar din Cluj. Este arestat, între 1949 și 1955 este închis. Soția sa este sugrumată de Securitate, iar fiul lui, Péter, este exmatriculat din toate școlile din România. Este reabilitat la sfârșitul anilor '50. Din 1968 este vicepreședinte al Uniunii Scriitorilor din România.

---

* Aladár Szoboszlay – preot romano-catolic din Timișoara condamnat la moarte în urma solidarizării cu ideile revoluției din Ungaria din 1956; a condus o rețea interetnică „care milita pentru crearea unei confederații româno-maghiară-austriacă după modelul Monarhiei Habsburgice" (vezi *Raport final* realizat de Comisia prezidențială pentru analiza dictaturii comuniste din România, Humanitas, București, 2007, pp. 351–352 – n.tr.).

ALEXANDRU MOGHIOROŞ (Sándor Mogyorós) (1911, Salonta – 1969, Bucureşti), om politic. Din 1930, membru al partidului comunist aflat în ilegalitate, apoi activist al acestuia; în perioada 1935–1944 este închis. Din 1945 este membru în CC al PCR, din 1952 este membru al Biroului Politic al PCR, iar din 1965 până în 1968, al CPEx. Între 1954 şi 1965 este membru al Consiliului de Miniştri. Erou al Muncii Socialiste în 1961.

SÁNDOR MUHI (1902–2001), profesor al Şcolii de Arte Plastice din Cluj. Şi-a semnat lucrările cu numele Mohi şi Mohy.

ISTVÁN NAGY (1904, Cluj – 1977, Cluj), scriitor, redactor, sociograf. Tâmplar ucenic, activist sindicalist şi al tineretului comunist. Publică în *Korunk* şi în *Brassói Lapok*. Începând cu 1933 este închis de mai multe ori, în 1940 este internat, eliberat apoi după cel de-al Doilea Arbitraj de la Viena. În timpul războiului se asociază aripii de extrema stângă a scriitorilor naţionali. Ia parte în 1943 la conferinţa de la Szárszó. Este ilustratorul vieţii muncitoreşti pline de greutăţi. După 1945, membru în comisia regională din Cluj a Partidului Muncitoresc Român, între 1944 şi 1946 este redactor al revistelor *Világosság*, respectiv *Igazság*. Este preşedintele Uniunii Scriitorilor Maghiari din România întemeiată în 1945. Academician, profesor universitar, rector al Universităţii Bolyai în perioada 1950–1952. Unul dintre scriitorii de frunte ai regimului stalinist, reprezentant principal al schematismului literar, al proletcultismului. În timpul lui Ceauşescu este de mai multe ori deputat în Marea Adunare Naţională.

JÁNOS NEUMANN (1905, Budapesta – 1957, Princeton), matematician proeminent al secolului XX. Realizările sale în domeniul teoriei mulţimilor, logicii, al bazei analizei funcţionale şi al mecanicii cuantice, al terapiei jocului, al calculatoarelor, al bombei atomice şi al Războiului Rece sunt epocale.

GYÖRGY NONN (Non) (1918, Urziceni, jud. Satu Mare), jurist, om politic. Al unsprezecelea copil al familiei Zsellér. Elev al Liceului Mihail Eminescu din Satu Mare, obţine apoi doctoratul în drept la Cluj. Membru al cercului catolic Majláth al Universităţii, secretar al Uniunii Tineretului Comunist din Ardealul de Nord. Este arestat în 1942 la Budapesta şi condamnat la 8 ani de muncă silnică. În decembrie 1944 evadează din penitenciarul de pe bulevardul Margit

și se alătură grupării partizane din Kőbánya. După eliberare devine șeful secției organizatorice a Partidului Comunist Maghiar pentru sectorul IX, secretar general al Organizației Tinerilor Maghiari Democrați. Între 1946 și 1956 este membru al Partidului Comunist Maghiar, respectiv al Biroului Central al Partidului Democrat Maghiar. Între 1952 și 1956 este ministru adjunct al culturii. Din martie până în noiembrie 1956, procuror general. În perioada 1957–1988 este director adjunct al Editurii Kossuth, apoi director. A fost, vreme de un sfert de secol, editorul responsabil al publicației ce-i purta numele, așa-numita „serie Nonn" tipărită pentru nomenclatură, cu exemplare înseriate și de uz intern. [A murit pe 17 noiembrie 2007 la Budapesta – n.tr.].

ANA PAUKER (1893, Codăești, Vaslui – 1960, București), membru fondator, în 1920, al Partidului Comunist împreună cu soțul său, Marcel Pauker. În 1935 este arestată, în 1940 autoritățile române o expulzează odată cu Vasile Luca în Uniunea Sovietică. Marcel Pauker, român de origine evreiască, devine victimă a epurărilor staliniste ca activist al Cominternului în 1938. Ana se întoarce în România în 1944. Este unul dintre cei mai influenți lideri ai Partidului Comunist Român, membru al Biroului Politic, în perioada 1947–1952 ministru de externe și viceprim-ministru. În 1952 Stalin îl susține pe românul Gheorghiu-Dej în detrimentul evreicei Pauker și al maghiarului Luca. În același timp, în cadrul campaniei de românizare a structurilor de putere de stat și de partid, Gheorghiu-Dej duce la bun sfârșit o amplă epurare a numeroșilor „străini", mai precis în rândul funcționarilor bulgari, evrei și maghiari. Și Pauker este demisă din funcția ministerială, dar spre deosebire de Luca nu este adusă în fața tribunalului. În 1953 este arestată, dar după moartea lui Stalin este eliberată și până la moarte i se permite să lucreze într-o editură.

LUCREȚIU PĂTRĂȘCANU (1900, Bacău–Jilava, 1954), jurist, sociolog, om politic. Fiul cunoscutului istoric și prozator satiric Dumitru D. Pătrășcanu. Studiază dreptul și economia politică în Germania și Franța. În 1921 devine unul dintre membrii fondatori ai partidului comunist, membru al CC. În vara lui 1944 se alătură cercului format în jurul regelui Mihai împotriva lui Antonescu, iar pe 23 august el este cel care îl predă comuniștilor pe mareșalul Antonescu. Este ministrul justiției și membru al delegației române la

încheierea armistițiului cu sovieticii. Din 1945, membru în CC al Partidului Comunist Român, dar nu i se permite să facă parte din Biroul Politic. În 1948 este demis din funcția de ministru al justiției și apoi arestat. Procesul său durează ani în șir, i se aduc multe acuzații fictive, dar Pătrășcanu nu este dispus să joace rolul lui Rajk în propriul său proces. În final, după moartea lui Stalin, în 1954 este adus în fața completului de judecată, condamnat la moarte și executat după două zile. Este reabilitat în 1968.

IMRE ROBOTOS (1911, Nyírmártonfalva–2002, Budapesta), redactor, scriitor, istoric literar. Absolvent al Școlii de Comerț din Oradea, scrie apoi în reviste locale și în *Korunk*. Face muncă forțată. Între anii 1945 și 1947 lucrează la revista *Új Élet* din Oradea. Din 1947 devine redactor responsabil, apoi redactor-șef al ziarului de partid ce apărea la București *României Magyar Szó*. În urma epurărilor extinse, joacă un rol important în generarea atmosferei de lichidare de la sfârșitul anilor '40. Este unul dintre liderii campaniei împotriva lui Gábor Gaál. Între 1948 și 1953 predă marxism-leninism la Universitatea Bolyai. În 1957 este demis din funcție. Conduce provizoriu redacția maghiară a Editurii de Stat pentru Literatură și Artă. Este demis din nou în 1958. Se întoarce la Oradea, unde lucrează la serviciul de spațiu locativ până la pensie, timp în care publică două scurte monografii despre Géza Tabéry și Frigyes Karinthy și un „documentar" despre Csinszka, care a provocat o mare controversă.

LEONTIN SĂLĂJAN (până în 1945 i-au scris numele Silaghi = Szilághyi Levente?) (1913, Santău, comitatul Sătmar–1966, București), activist de partid, om politic. În 1945 devine membru CC al PCR și al Biroului Politic. Între 1949 și 1953 este ministru al construcțiilor și prim-adjunct al ministrului apărării. Din octombrie 1955 până la moarte, ministru al apărării naționale.

ANDRÁS SÜTŐ (1927, Cămărașu), scriitor, redactor. Elev al Colegiului Pedagogic și apoi al Colegiului Reformat din Aiud. Între 1946 și 1989 lucrează ca redactor, redactor-șef la reviste săptămânale, reviste literare. Până în 1977 este membru supleant al CC al Partidului Comunist Român. Între 1973 și 1981 este vicepreședinte al Uniunii Scriitorilor din România. În anii '50 este reprezentatul literaturii proletcultiste. Începând cu anii '70 strecoară în textele sale

dramatice și în eseurile sale aluzii la situația periclitată și vulnerabilă a minorității maghiare și la opresiunea puterii. Operele sale cuprind convorbiri, texte dramatice, eseuri, pagini de jurnal. Deținător a numeroase distincții de stat și literare, printre care Premiul Herder (1979) și Premiul Kossuth (1992).

LÁSZLÓ SZABÉDI (1907, Dumbrăvioara–1959, Cluj). Poet, scriitor, lingvist. Absolvent în anii '30 de studii superioare la Cluj și Paris. În anii '40 este profesor în provincie, lucrează apoi la Biblioteca Universitară și mai târziu la Teatrul din Cluj. Aparține aripii de stânga a scriitorilor naționali. În 1945 este vicepreședinte al Uniunii Scriitorilor Maghiari din România. Din 1947 este profesor de estetică, apoi de istoria literaturii la Universitatea Bolyai. Pe 28 februarie 1959, la „marea ședință de unificare" de la Cluj, Ceaușescu l-a umilit în public; în urma seriei de ședințe este hărțuit de Securitate. Desființarea cu forța a Universității Bolyai și hărțuirile îi provoacă o cădere psihică; pe 19 aprilie 1959 se aruncă în fața trenului. Au rămas după el puține versuri, scrise cu un talent cu totul excepțional, un scurt roman și studiile sale de lingvistică.

PIROSKA SZALMÁS (1898, Budapesta–1941, Budapesta), dirijoare de cor, compozitoare, pedagogă. Obține diplomă de profesor de pian la Academia Muzicală. Din 1929 devine membră a Partidului Social Democrat. În 1930 organizează corul bărbătesc alcătuit din tineri muncitori, cunoscut mai târziu drept Corul Szalmás. Corul a fost interzis de mai multe ori, ea însăși se afla sub supravegherea poliției. În programul orchestrei figurau cântece muncitorești și cântece populare prezentate într-o interpretare realizată de ea. A fost prima care a pus pe muzică versurile lui Attila József. A scris numeroase texte satirice pentru teatru cu temă politică, opere pentru cor și piese muzicale.

DEZSŐ SZILÁGYI (1928, Ardud, Satu Mare), fost activist de partid din Satu Mare, redactor-șef în prima jumătate a anilor '50 al revistei armatei, *Viața militară*. Între 1947 și 1989 a fost redactorul-șef al revistei *Magyar Szó* (numită mai târziu *Előre*). Membru CC în timpul lui Ceaușescu, deputat în Marea Adunare Națională. Trăiește în București.

GÁSPÁR TAMÁS (1914, Odorheiu Secuiesc–1978, Cluj), publicist, scriitor. Lucrează înainte de 1944 în redacțiile mai multor

reviste (printre care *Szamos*, din Satu Mare). Din 1945 lucrează până la moarte la revista *Igazság* din Cluj, publică de asemenea în revista *Utunk*. În anii '50 este autorul mai multor volume de nuvele, romane scrise în stil stalinist, proletcultist.

ÁDÁM TELEKI (1900– ?), moșier, autor de lucrări de specialitate în domeniul economic. După absolvirea Academiei Economice de la Cluj se ocupă, între cele două războaie mondiale, de moșia sa și ia parte la viața comunității. Între 1940 și 1944 este liderul pentru Ardealul de Nord al Uniunii Economice Maghiare din Ardeal. În 1950 este arestat. Este condamnat la 10 ani de închisoare de maximă siguranță și la 15 ani de muncă silnică în procesul lui Áron Márton și al complicilor săi pentru participare la „complot". În 1956 este eliberat prin grațiere individuală.

RENÉ THOM (1923, Montbéliard–2002, Bures-sur-Yvette), matematician francez. Între 1943 și 1946, student al École Normale Supérieure. Cercetător în cadrul CNRS și al Universității Princeton. Profesor la Institut des Hautes Études Scientifiques între 1963 și 1988. De numele lui se leagă teoria catastrofei, care face posibilă descrierea schimbărilor neprevăzute din cele mai diferite zone ale realității, cum sunt de pildă avalanșele, tsunamiurile, revoltele din închisori, crizele economice. Este deținătorul Medaliei Fields, echivalentul Nobelului pentru matematică.

PÁL TURÁN (1910, Budapesta–1976, Budapesta), matematician. Profesor de gimnaziu, apoi, din 1949, profesor universitar la ELTE (Universitatea Eötvös Loránd din Budapesta). În perioada 1947–1948 este profesor invitat la Universitatea din Copenhaga, apoi la Institute for Advanced Studies din Princeton. Realizările sale, printre care cele din domeniile numerelor prime, analizei matematice, ecuațiilor algebrice și teoriei grafurilor, sunt de maximă importanță. Membru al Academiei, deținător al Premiului Kossuth.

VASILE VAIDA (1909, Vaida Cămăraș–1987, ?), cizmar, activist de partid. Din octombrie 1944 este secretar al PCR pentru județul Cluj. Între anii 1945 și 1979, membru al CC, în perioada 1948–1951, anii colectivizării forțate, ministru al agriculturii. În timpul lui Ceaușescu deține funcții mai puțin importante (la conducerea Casei de Pensii și Asigurări Sociale etc.). Între 1979 și 1984, membru al Comisiei Centrale de Control a PCR.

ION VINȚE (János Vincze) (1910, Lippa–1996, București), activist de partid. Militant ilegalist între cele două războaie mondiale, din anii '30 până în 1944 este secretar regional la Brașov. Unul dintre fondatorii Uniunii Oamenilor Muncii Maghiari din România (MADOSZ). În 1945 este procuror al Tribunalului Poporului din București, apoi, între 1947 și 1948, ambasador la Budapesta, în 1948–1949 ministrul silviculturii, între 1949 și 1952, ministrul industriei alimentare. Din 1953 este ministru adjunct de interne, apoi comandant al trupelor de Securitate în grad de general-maior. Între anii 1948 și 1960 este membru al CC al PMR, între anii 1960 și 1969 vicepreședinte al Comisiei de Control a PMR, respectiv a PCR. Din 1968 până în 1989, vicepreședinte al Consiliului Național al Oamenilor Muncii Români de Naționalitate Maghiară. Nu s-a expus niciodată în probleme maghiare, a fost unul dintre cei mai fideli susținători ai regimului.

Cuprins

Un umanist florentin rătăcit în secolul XX 5
de Gabriel Liiceanu

„Știe oare, sau nu știe?“ 29

Liceul din Satu Mare 52

„Între noi era un zid“ 88

Drumul lung de la mine către mine 130

Bacalaureat și închisoare 174

Întotdeauna există cinci oameni adevărați 194

Singura țară stabilă: Testamentul 211

„Răzbunarea evreiască?“ 219

Cadrele maghiare: „Răzbunarea maghiară?“ 228

„Unde este comoara care nu este?“ 261

Dreptul la ultimul cuvânt 281
de Péter Várdy

Listă de nume 323

Lagărul de muncă
din Pusztatenyő, 1941

„1942, primăvara, Baia Mare, la 20 de ani, tânăr, gras, frumos, cu păr bogat, în sfârşit, tot ce trebuie pentru a fi fericit."

1942, printemps, Baia-Mare
à 20 ans, jeune, gras, beau,
une chevelure surabondante,
enfin, tout ce qu'il faut
pour être heureux...

1 janv. 1969 - Mercredi

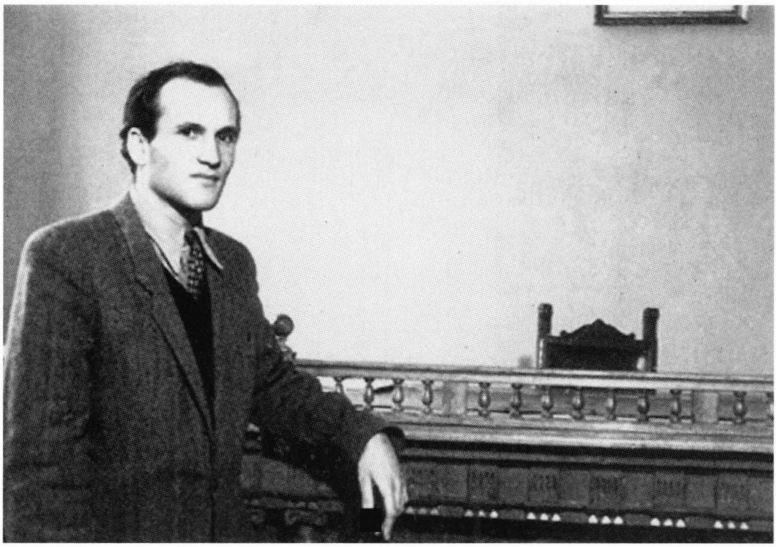

„Sala tribunalului din Cluj (1945), unde eram condamnat la 6 ani în 1943. În 1945, am ținut niște seminarii de reeducare despre DiaMat judecătorilor în aceeași sală."

Salle du Tribunal de Kolozsvár (1945) où j'étais condamné à 6 ans en 1943. En 1945 j'ai tenu des séminaires de rééducation sur DiaMat aux juges dans cette même salle.

„Iulie 1946. Tânărul revoluționar, student în anul al doilea al Facultății de Matematică de la Universitatea Bolyai–Cluj. Îmbrăcat cu superba sa tunică de marină militară americană (pe care o societate filantropică americană pentru ajutorarea orfanilor de război i-a făcut-o cadou după ce tăiase nasturii aurii), privește cu ochi febrili viitorul. Se pregătește să plece la Praga, la primul Congres Internațional al Studenților, unde se va stabili cum să se organizeze și să se pună la punct lumea, în societatea viitoare... oraș al studenților eroi."

1946 juillet. Le jeune révolutionnaire, étudiant 2e année de la Fac. Math. Université Bolyai – Cluj. Habillé de sa superbe tunique de marine militaire américaine (qu'une Société philanthropique américaine ~~[illegible]~~ pour l'aide des orphelins de guerre lui a fait cadeau, après avoir découpé les boutons dorés) il regarde avec des yeux fébriles le futur. Il se prépare pour partir à Prague, au premier Congrès International des Étudiants. On va ~~[illegible]~~ établir comment est organisé de mettre au point le monde, la société future... ville des étudiants héros...

Iulie 1946.

Cu soția Rosée, 1957.

Cu Rosée, Anne și Pierre, 1957.

Brașov, 1962.

Cu Béla Fenyö, 1963.

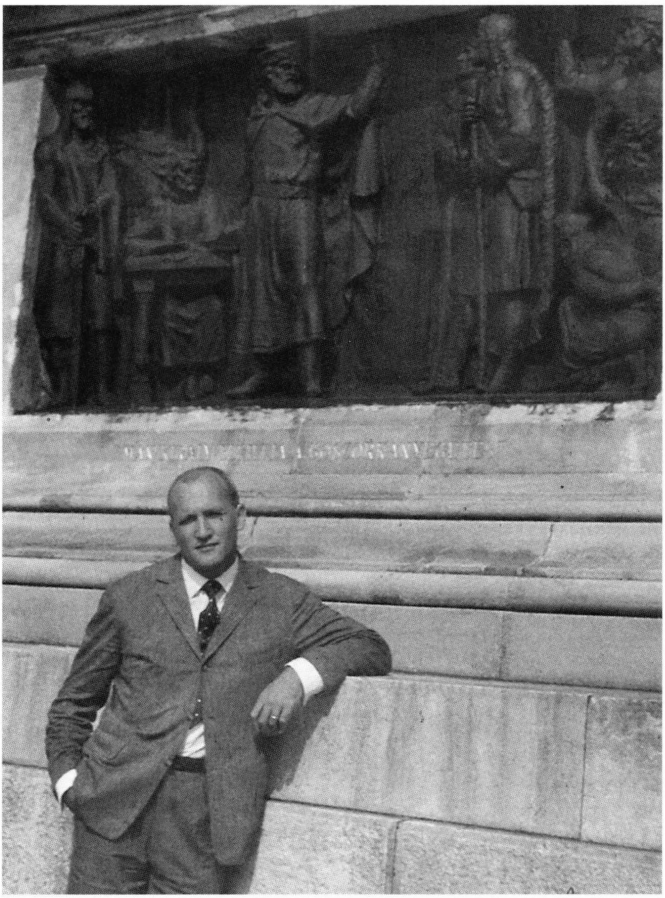

„De strigis vero quae non sunt, ne ulla quaestio fiat“ (Decretum Colomanni Regis ab Albrico Compilatum, ~1095). Budapesta, 1963.

DE STRIGIS VERO, QVÆ NON SVNT, NE VLLA QÆSTIO FIAT"

(Decretum Colomanni Regis ab Albrico compilatum, ~1095)

Budapest 1963 szept.

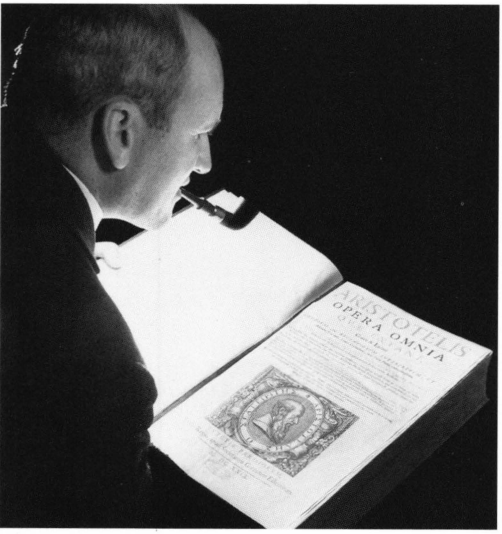

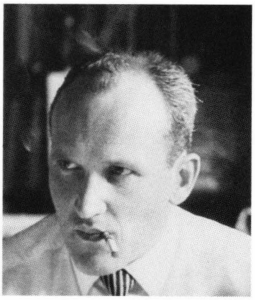

București, 1968.

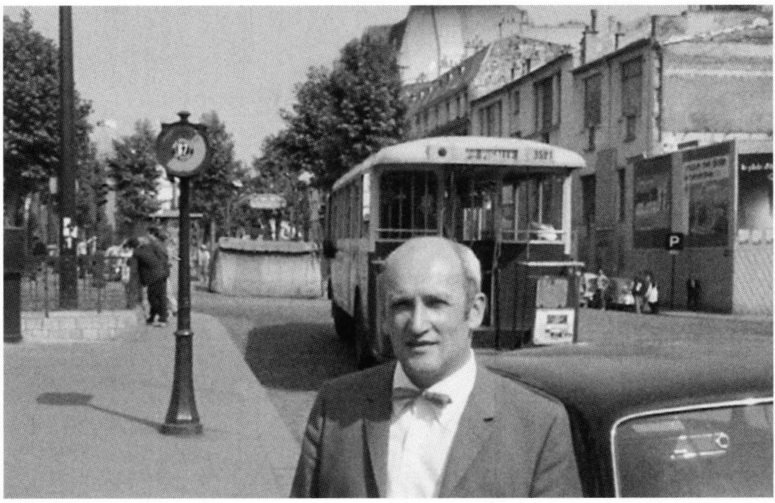

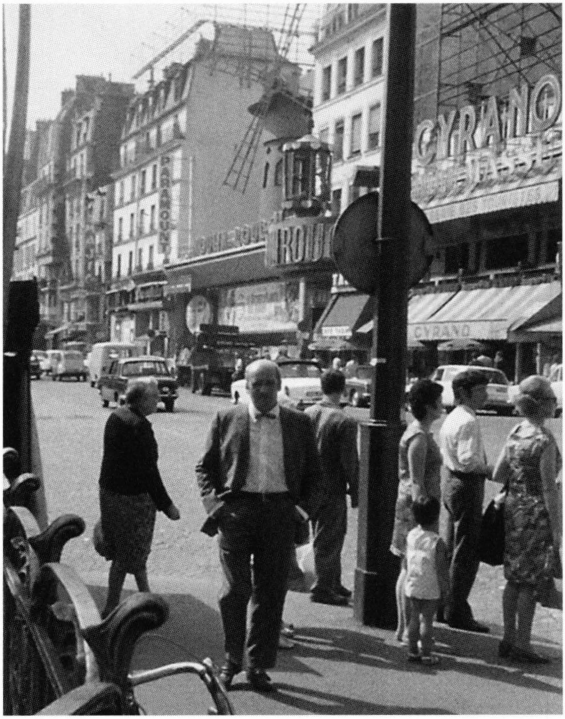

Paris, 1969.

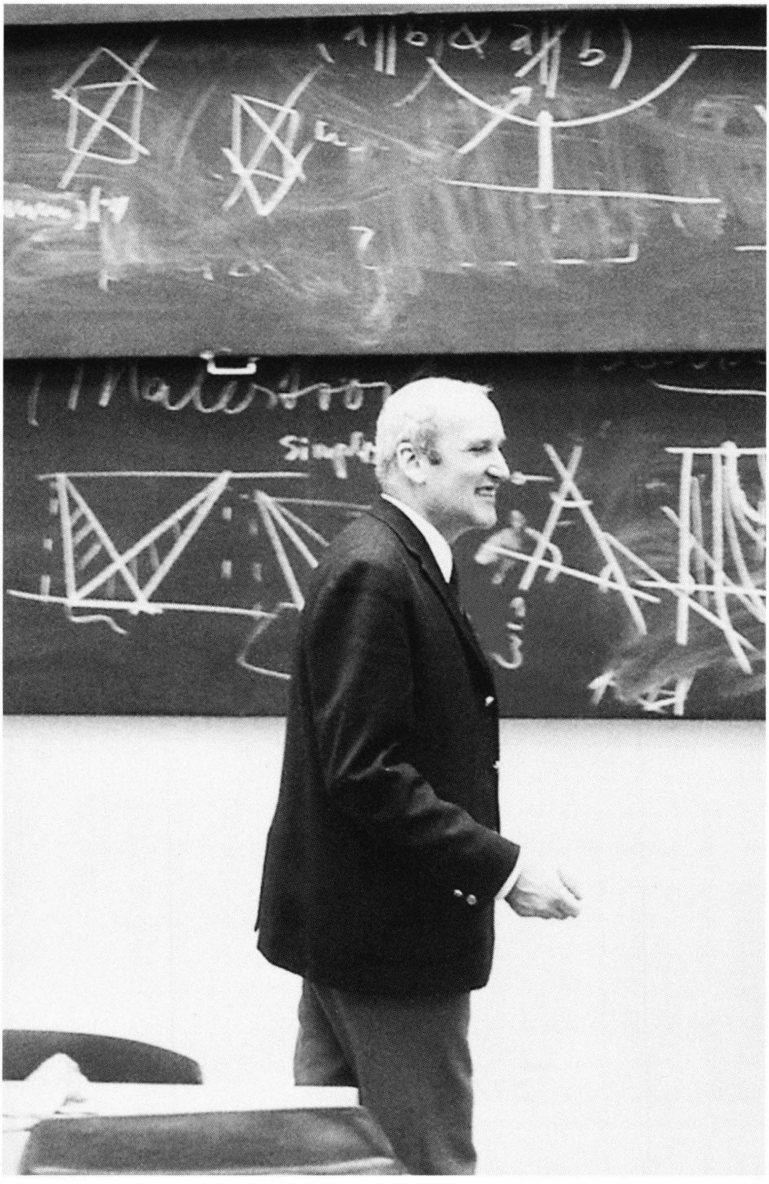

Frankfurt, 1970.

Würzburg, 1970 (?). © Károly Forgacs (Budapress)

Imre, soția Siegrid și Anaïs, 1975.

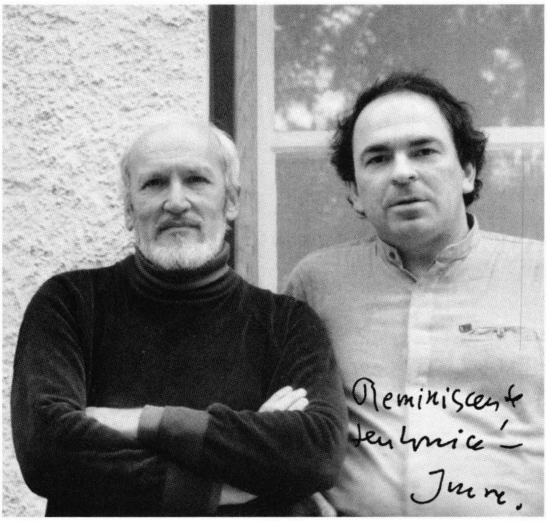

Imre Tóth și Gabriel Liiceanu în fața casei de la țară, de lângă Regensburg, în care a început „montarea“ *Palimpsestului*, 1984.

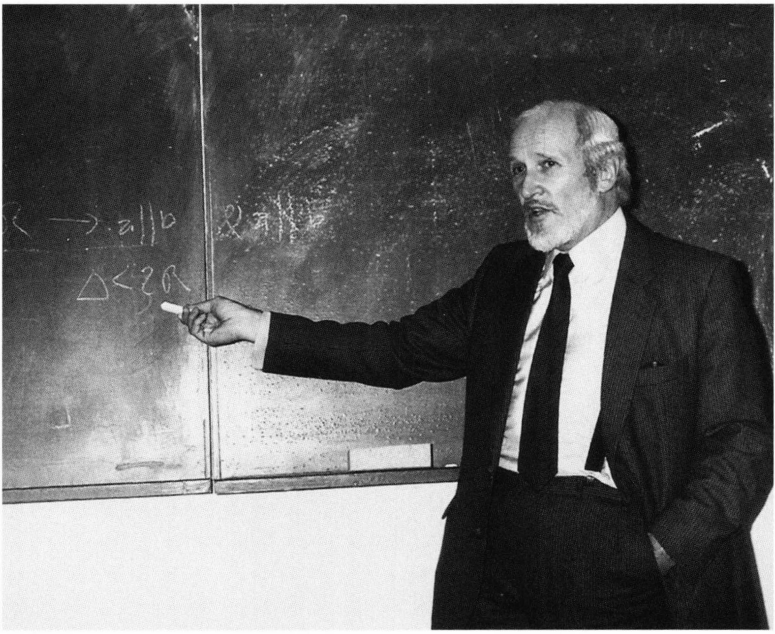

Budapesta, 1985-1986.

„Gnosticul himeric“, la vârsta de 75 de ani, Paris, 1997.

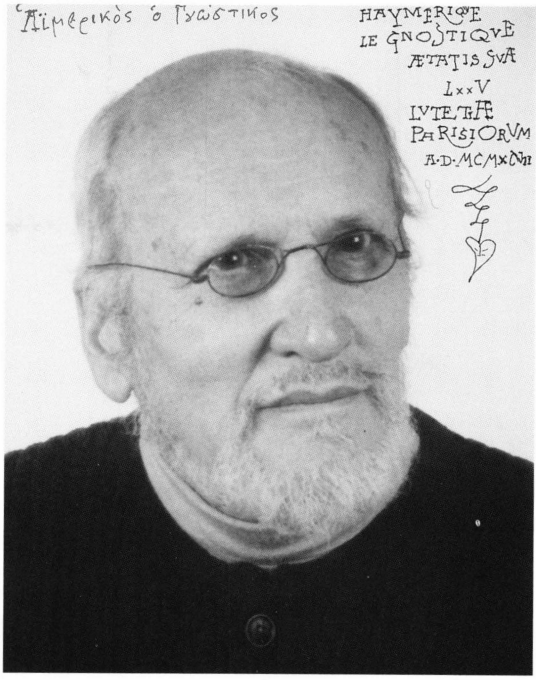

Imre Tóth cu filozoful Vittorio Hösle, Napoli, decembrie 1997. © Enzo Barbieri

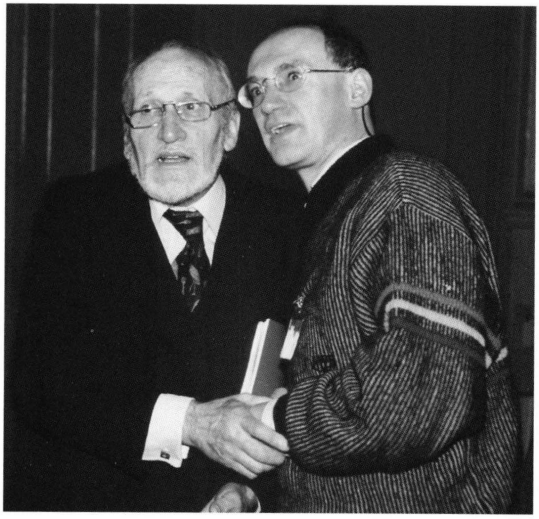

Imre Tóth și Péter Várdy la lansarea cărții lor de convorbiri, Budapesta, 2004. © PONT Kiadó, Budapesta

Imagini de la lansarea cărții de convorbiri a lui Imre Tóth cu Péter Várdy, Budapesta, 2004. © PONT Kiadó, Budapesta

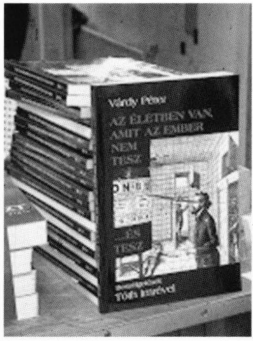

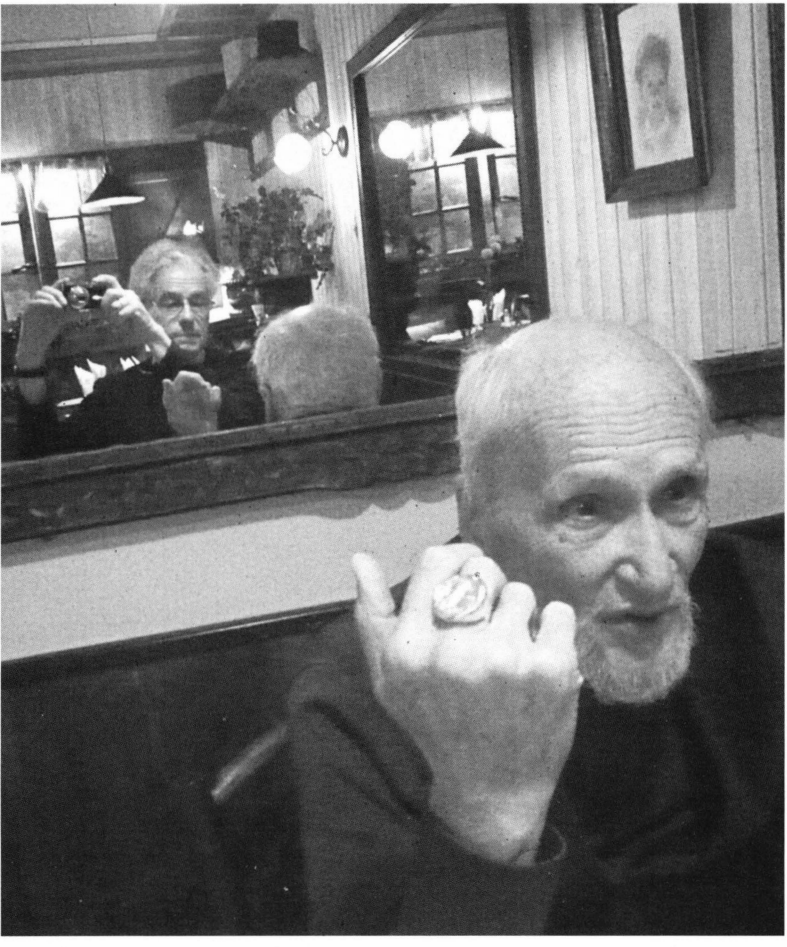

Imre Tóth fotografiat de Péter Várdy, Paris, 16 martie 2010.
© Péter Várdy

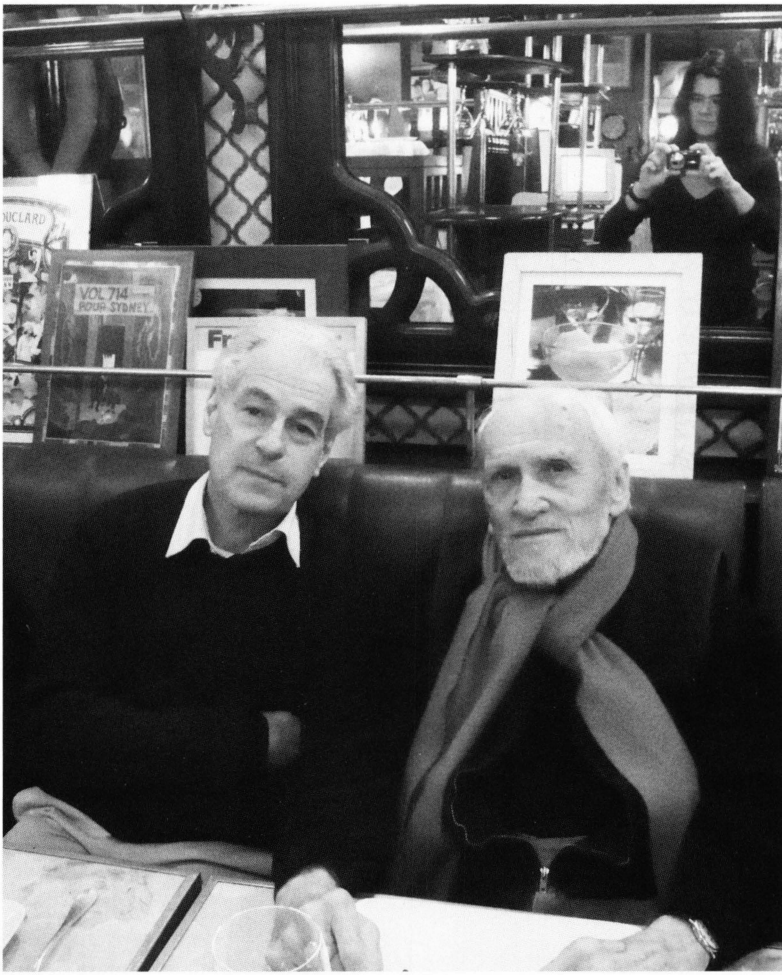

Imre Tóth și Péter Várdy, Paris, 16 martie 2010.
© Péter Várdy

Portrete în dialog

Imre Tóth și-a petrecut primii cincizeci de ani din viață în România și Ungaria, înainte de a pleca în Occident. În acest dialog cu Péter Várdy, filozof maghiar stabilit în Olanda, Tóth vorbește cu sinceritate și luciditate despre viața lui, despre modul său de gândire, despre istoria Europei secolului XX. Deopotrivă confesiune personală, mărturie istorică și (auto)evaluare etică, volumul atacă frontal cele mai controversate aspecte ale vieții individuale și ale Istoriei, invitându-l și pe cititor la un examen de conștiință, la reflecție.

„Omul este fermecător, un paradox el însuși, așezat la răspântia dintre etnii, limbaje, competențe. Aristocratic prin natura sa și snob prin destule apucături și manierisme. În vremea aceea visa că aparține unui București subteran și ocult, unei reverii mateine ale cărei determinări contingente mărturisesc că îmi scapă. Rămâne faptul că acest personaj cosmopolit are adânci rădăcini în lumea noastră și în pătimirile ei, de care, acum departe de ea, continuă să fie, într-un chip mai degrabă oniric, legat."

PETRU CREȚIA

„Părea că nu mai aparține nici unui timp și nici unui loc. Devenise un duh, un duh de obediență hegeliană, curios să urmărească la nesfârșit triumful spiritului lumii înălțat de fiecare dată pe nimicirea manifestărilor sale trecătoare, care avuseseră imprudența să revendice de partea lor câte un adevăr absolut."

GABRIEL LIICEANU

ISBN 978-973-50-4605-7

9 789735 046057

Pe copertă: Imre Tóth (fotografie din arhiva familiei)